

TURKISH ACADEMIC RESEARCH REVIEW

Türk Akademik Araştırmalar Dergisi

TARR

TURKISH ACADEMIC RESEARCH REVIEW

e-ISSN : 2602 - 2923

Yıl-Year : 2022
Cilt-Volume : 7
Sayı-Issue : 2
Periyot/Period : Haziran - June

e-ISSN	2602-2923
Yıl/Year	2022
Cilt/Volume	7
Sayı/Issue	2
Periyot/Period	Haziran / June
Yayın Dili/Publication Language	Yayın dili Türkçe olmakla beraber diğer dillerde de yazılar yayınlanmaktadır. Although the language of publication is Turkish, articles in other languages are also published. Sosyal ve Beşerî Bilimler, Tarih, Kültür ve Sanat, Ekonomi, İletişim, Hukuk, İktisadi İdari Bilimler, Felsefe, Dini Araştırmalar ile Eğitim Araştırmaları.
Kapsam /Scope	<i>Social Sciences and Humanities, History, Culture and Arts, Economics, Communications, Law, Administrative Sciences, Philosophy, Religious Studies, Educational Studies and others related to human and society.</i>

İletişim/Communication	Doç. Dr. Mehmet Şahin Akdeniz Üniversitesi, Antalya-Türkiye. Tel: +90 533 056 9174 e-mail turkisharr@gmail.com https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr
------------------------	--

Sahibi / Owner

Assoc. Prof. Dr. Mehmet Şahin
mehmetsahin@akdeniz.edu.tr
Akdeniz University, Antalya-Turkey

Yönetim Yeri ve Adresi / Executive Office and Address

Antalya, 07000, Türkiye
Mailto:turkisharr@gmail.com
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr>

Baş Editör / Editor in Chief

Assoc. Prof. Dr. Şeref Göküş
serefgokus@akdeniz.edu.tr
Akdeniz University, Antalya-Turkey

Hakem Kurulu | Referees Board

Türk Akademik Araştırmalar Dergisi en az iki hakemin görev aldığı çift tarafı kör hakemlik sistemi kullanmaktadır. Hakem isimleri gizli tutulmakta ve hakemlik sürecinde yayımlanmamaktadır.

Turkish Academic Research Review uses double-blind review fulfilled by at least two reviewers. Referee names are kept confidential and not published during the refereeing process. For detailed information, please click here: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr>

Açık Erişim Politikası | Open Access Policy

Türk Akademik Araştırmalar Dergisi içeriğine anında açık erişim sağlamaktadır.

Turkish Academic Research Review provides immediate open access to its contents.

Makaleler / Articles

Makaleler; İngilizce başlık, öz (en az 250 kelime), anahtar kelimeler (en az 5 kavram), özet (en az 750 kelime) ve APA / İSNAD Atıf Sistemi'ne uygun olarak hazırlanan kaynakça içerir.

Articles contain an English title, an abstract (at least 250 words), keywords (at least 5 concepts), a summary (at least 750 words), and a bibliography prepared with APA / the ISNAD Citation Style

“Turkish Academic Research Review - Türk Akademik Araştırmalar Dergisi [TARR] yılda dört kez yayımlanan hakemli, akademik uluslararası bir dergidir. TARR’da yayımlanan yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayın dili Türkçe olmakla beraber diğer dillerde yapılan çalışmalar da yayımlanmaktadır. Dergide yer alan yazıların telif hakları yazarlarına aittir. Kişileri ayrıştırıcı, kin ve nefrete sürükleyici, din karşıtı yazılar dergiye kabul edilmemektedir. Yazıların yayımlanıp yayımlanmamasından yayın kurulu sorumludur.”

“TARR: Turkish Academic Research Review is a peer-reviewed, international journal published four times a year. The scientific and legal responsibility of the articles published in TARR belongs to the authors. Although the language of publication is Turkish, articles are published in other languages. All publication rights of the published articles belong to TARR and cannot be printed, reproduced or transferred to the electronic media in whole or in part without the permission of the publisher. The editorial board is responsible for publishing the articles.

Alan Editörleri / Field Editors

Prof. Dr. Mustafa Erdoğan	merdogan@ybu.edu.tr	Dil ve Edebiyat	Ankara Yıldırım Beyazıt University, Ankara-Turkey
Prof. Dr. Ćazim Hadžimejlić	c.hadzimejlic@alu.unsa.ba	Kültür ve Sanat	Academy of Fine Art, Sarajevo University, Bosna-Hersek
Prof. Dr. Oliver Leaman	oleaman@uky.edu	Sosyal Bilimler	Kentucky University, Lexington-ABD
Prof. Dr. Ebrahim Moosa	emoosa1@nd.edu	Dini Araştırmalar	Notre Dame University, Indiana-ABD
Prof. Dr. Rifat Atay	rifatay@akdeniz.edu.tr	Dini Araştırmalar	Akdeniz University, Antalya-Turkey
Prof. Dr. Zakir Avşar	zakiravsar@gmail.com	İletişim	Ankara Yıldırım Beyazıt University, Ankara-Turkey
Prof. Dr. Islam Zhemeny	iemenyislam@yahoo.com	Filoloji	Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan
Assoc. Prof. Dr. Zailabidin Ajimamatov	zaynabidina@gmail.ru	Dini Araştırmalar	Osh State University, Osh-Kyrgyzstan
Assoc. Prof. Dr. İbrahim Halil Erdoğan	ihalilerdogan@akdeniz.edu.tr	Dini Araştırmalar	Akdeniz University, Antalya-Turkey
Assoc. Prof. Dr. Imad ElMerzouk	i.elmerzouk@gmail.com	Hukuk	Université Sultan Moulay Slimane, Béni Mellal-Maroc
Assist. Prof. Dr. Musa Rahimi	rahimi.musa@gmail.com	Dil ve Edebiyat	Allameh Tabataba'i University, Tahrán-Iran
Assoc. Prof. Dr. Yusuf Gökölþ	yusuf.gokalp@manas.edu.kg	Dini Araştırmalar	Kyrgyz-Turkish Manas University, Bishkek, Kyrgyzstan
Assoc. Prof. Dr. Yasin Pişgin	yasinpisgin@akdeniz.edu.tr	Dini Araştırmalar	Akdeniz University, Antalya-Turkey
Assoc. Prof. Dr. Şeref Göküş	serefgokus@akdeniz.edu.tr	Eğitim	Akdeniz University, Antalya-Turkey
Öğr. Gör. Dr. Recep Kırcı	rkirci@pau.edu.tr	Filoloji	Pamukkale University, Denizli-Turkey

Yayın Kurulu / Editorial Board

Assoc. Prof. Dr. Okan Alay	okanalay@hacettepe.edu.tr	Hacettepe University, Ankara-Turkey
Assoc. Prof. Dr. Mehmet Şahin	mehmetsahin@akdeniz.edu.tr	Akdeniz University, Antalya-Turkey

Assoc. Prof. Dr. Selçuk Erincik	erincik@divinity.ankara.edu.tr	Ankara University, Ankara-Turkey
Assoc. Prof. Dr. Bahset Karşlı	bkarşli@akdeniz.edu.tr	Akdeniz University, Antalya-Turkey
Assoc. Prof. Dr. Fatih Koca	fkoca@ankara.edu.tr	Ankara University, Ankara-Turkey
Assoc. Prof. Dr. Anar Gafarov	a.philosophy@hotmail.com	Azərbaycan İlahiyat Enstitüsü
Assoc. Prof. Dr. İbrahim Halil Erdoğan	ihalilerdogan@akdeniz.edu.tr	Akdeniz University, Antalya-Turkey
Assist. Prof. Dr. Muhammet Yeşilyurt	muhammetyesilyurt@atauni.edu.tr	Atatürk University, Erzurum-Turkey
PhD. Lecturer Encümen Bayram	encumenbayram@akdeniz.edu.tr	Akdeniz University, Antalya-Turkey
Dr. Nadira Benzaid	nadiraadjwa@gmail.com	University of 20 Augustus 1955 Skikda, Algeria
Öğr. Gör. Dr. Recep Kırcı	rkirci@pau.edu.tr	Pamukkale University, Denizli-Turkey
Res. Assist. Aziz Karabulut	aziz.karabulut0758@gmail.com	Akdeniz University, Antalya-Turkey

Dil Editörleri | Language Editors

Prof. Dr. Rıfat Atay	English	rifatay@akdeniz.edu.tr	Akdeniz University, Antalya-Turkey
Assoc. Prof. Dr. İbrahim Halil Erdoğan	Arabic	ihalilerdogan@akdeniz.edu.tr	Akdeniz University, Antalya-Turkey
Assist. Prof. Dr. Kıyasettin Arslan	Arabic	kiyasettinarslan@akdeniz.edu.tr	Akdeniz University, Antalya-Turkey
Assist. Prof. Dr. Musa Rahimi	Persian	rahimi.musa@gmail.com	Allameh Tabataba'i University, Tahrān-Iran
Assist. Prof. Dr. Tahyr Ashyrov	Russian	tahyr.ashyrov@beun.edu.tr	Bülent Ecevit University, Zonguldak-Turkey
Assist. Prof. Dr. Kemal Demir	German	kdemir@akdeniz.edu.tr	Akdeniz University, Antalya-Turkey
Öğr. Gör. Dr. Recep Kırcı	Arabic	rkirci@pau.edu.tr	Pamukkale University, Denizli-Turkey

Bilim Kurulu / Scientific Advisory Board

Prof. Dr. Metin Akis	Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Kilis-Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Akkuş	Ankara Üniversitesi, Ankara-Türkiye
Prof. Dr. Numan Aruç	Makedonya Bilim ve Sanatlar Akademisi, Üsküp-Makedonya
Prof. Dr. Safi Arpağuş	Marmara Üniversitesi, İstanbul-Türkiye
Prof. Dr. Sabina Bakšić	Saraybosna Üniversitesi, Saraybosna-Bosna-Hersek
Prof. Dr. Behruz Bekbabayi	Allameh Tabataba'i University, Tahrān-Iran

Prof. Dr. Leyla Blili	Manuba Üniversitesi, Manouba-Tunus
Prof. Dr. İhsan Çapçioğlu	Ankara Üniversitesi, Ankara-Türkiye
Prof. Dr. Halil Çeltik	Gazi Üniversitesi, Ankara-Türkiye
Prof. Dr. Ivan Balta	Osijek Üniversitesi, Osijek-Hırvatistan
Prof. Dr. Hayri Erten	Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya-Türkiye
Prof. Dr. Şakir Gözütok	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van-Türkiye
Prof. Dr. Zülfikar Güngör	Ankara Üniversitesi, Ankara-Türkiye
Prof. Dr. Cazim Hadzimejlić	Saraybosna Üniversitesi, Saraybosna-Bosna Hersek
Prof. Dr. Said Haşimi	Umman Tarih Cemiyeti Başkanı, Umman
Prof. Dr. Aleksandar Kadrijević	University of Belgrade, Belgrad-Sırbistan
Prof. Dr. Ulvi Keser	Girne Amerikan Üniversitesi, Girne-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
Prof. Dr. Raşit Küçük	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Başkanı, İstanbul-Türkiye
Prof. Dr. Dzermal Latiç	Saraybosna Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, Saraybosna-Bosna Hersek
Prof. Dr. Oliver Leaman	Kentucky University, Lexington-ABD
Prof. Dr. Ebrahim Moosa	Notre Dame University, Indiana -ABD
Prof. Dr. Abdullah Mutawa	Kral Suud Üniversitesi, Riyad-Suudi Arabistan
Prof. Dr. İbrahim Sadavi	Tunus Üniversitesi, Tunus
Prof. Dr. Suheyl Sapan	Kral Suud Üniversitesi, Riyad-Suudi Arabistan
Prof. Dr. Redzep Skrijelj	Novi Pazar Devlet Üniversitesi, Novi Pazar-Sırbistan
Prof. Dr. Erdal Toprakıyan	Universität Tübingen, Tübingen-Almanya
Prof. Dr. Kaplan Üstüner	Harran Üniversitesi, Şanlıurfa-Türkiye
Doç. Dr. Zaynabidin Acimamatov	Osh Devlet Üniversitesi, Osh-Kırgızistan
Doç. Dr. Şahin Ahmetoğlu	Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale-Türkiye
Doç. Dr. Ali Albayrak	Akdeniz Üniversitesi, Antalya-Türkiye
Doç. Dr. Liliana Elena Boşcan	University of Bucharest, Bükreş-Romanya
Doç. Dr. Birgül Bozkurt	Mardin Artuklu Üniversitesi, Mardin-Türkiye
Doç. Dr. Bilal Çakıcı	Ankara Üniversitesi, Ankara-Türkiye
Doç. Dr. Bekir Direkçi	Akdeniz Üniversitesi, Antalya-Türkiye
Doç. Dr. Nihada Delibegović Džanić	Tuzla Üniversitesi, Tuzla-Bosna Hersek
Doç. Dr. Hassen Abdullah Ğuneyman	Kral Suud Üniversitesi, Riyad-Suudi Arabistan
Doç. Dr. Orhan Gürsu	Akdeniz Üniversitesi, Antalya-Türkiye
Doç. Dr. Bahset Karşlı	Akdeniz Üniversitesi, Antalya-Türkiye
Doç. Dr. Şemsettin Kırış	Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu-Türkiye
Doç. Dr. Fatih Koca	Ankara Üniversitesi, Ankara-Türkiye
Doç. Dr. Oksana Koshulko	Polotsk State University, Polotsk-Belarus
Doç. Dr. Memli Krasniqi	Institute of Albanology, Priştine-Kosova
Doç. Dr. Thomas Kuehn	Simon Fraser University, Canada

Doç. Dr. Abdulaziz Süleyman el-Mukbil	Kassim Üniversitesi, Buraydah-Suudi Arabistan
Doç. Dr. Nadia Yaseen	Bagdad University, Bağdat-Irak
Yrd. Doç. Dr. Musa Rahimi	Allameh Tabataba'i Üniversitesi, Tahran-İran
Dr. Öğr. Üyesi Tuncay Akgün	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara-Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Tahyr Ashyrov	Bülent Ecevit Üniversitesi, Zonguldak-Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Camelia Elena Călin	Spiru Haret Üniversitesi, Bükreş-Romanya
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Fatih Duman	Akdeniz Üniversitesi, Antalya-Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Hamza Karcic	University of Sarajevo, Saraybosna-Bosna-Hersek
Dr. Öğr. Üyesi Ercan Ömirbayev	Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan-Kazakistan
Dr. Öğr. Üyesi Qoşqar Selimli	Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü-Azerbaycan
Dr. Öğr. Üyesi Ebubekir Sıddık Şahin	Ankara Üniversitesi, Ankara-Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Lamiye Vagifkizi	Azerbaycan Bilimler Akademisi, Bakü-Azerbaycan
Dr. Tyulyubayeva Akmaral	L.N.Gumilyov Eurasian National University-Kazakistan
Assist. Prof. Jasim Zinelabidin	Kerkuk University, Irak

Dizinlenme Bilgileri / *Abstracting And Indexing Services*

BASE
Bielefeld Academic Search Engine

CiteFactor
Academic Scientific Journals Index

DRJI
Directory of Research Journals Indexing

ERIH PLUS
European Reference Index For The Humanities And Social Sciences
Indexing Star: 05.09.2019

EBSCO
Humanities International Index
Indexing Start: 10.1.2021

ESJI
Eurasian Scientific Journal Index

İSAM
İslam Araştırmaları Merkezi
Indexing Start: 30.12.2016

I2OR
International Institute Of Organized Research

İdealonline

Academic Resource Index

MLA International Bibliography

OAJI
Open Academic Journals Index

Indexing Start: 08.05.2020

ROAD
Directory Of Open Access Scholarly Resources

Indexing Start: 10.01.2018

SOBIAD

TEİ
Türk Eğitim İndeksi

Indexing Start: 15.2.2018

Information Matrix for the Analysis of Journals

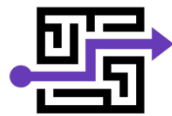
Indexing Start: 23.03.2021

EuroPub Database

Indexing Start: 31.03.2021

Root Society for Indexing and Impact Factor Service
(rootindexing.com)

ScienceGate
Indexing Start: 25.09.2021

Crossref

Scientific Indexing Services

Scholar Article Journal Index
Indexing Start: 31.12.2017

Sayı Hakemleri / Issue Referees

Prof. Dr. Adnan Koşum	Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer Faruk Teber	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Enver Bayram	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. Ender Durualp	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Yusuf Gökçalp	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Orhan Gürsu	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Fatma Elif Kılınç	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. Naci Kula	Bursa Uludağ Üniversitesi
Doç. Dr. Osman Oruçhan	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Şahin	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Muzaffer Tan	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Tuna Tunagöz	Çukurova Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hakan Coşar	Çukurova Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İsmail Durak	Düzce Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Oktan	Yalova Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mousa Rahimi	Allameh Tabataba'i Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ali Soylu	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman Şahin	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

İçindekiler / Contents**Jenerik / Generic**

i-ix

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Hakan Murat Arslan	Üretim İşletmelerinde Endüstri 4.0 Uyumlu Dijital Olgunluk Düzeyinin Belirlenmesi	356-372
Yusuf Şensoy	<i>Determining the Level of Digital Maturity Adaptable to Industry 4.0 in Manufacturing Businesses</i>	
Ömer Faruk Söylev	Özel Gereksinimli Çocuğu Olan Ailelerin Psikolojik Sağlamlığı ile Maneviyat İlişkisi	373-394
Canan Kapucu Öztürk	<i>The Relationship between Psychological Resilience and Spirituality of Families with Special Needs Children</i>	
Arzu Özyürek	Annelerin Çocuklarına Karşı İlgi ve İstismar Düzeyini Etkileyen Faktörlerin İncelenmesi	395-415
Songül Dakak	<i>Investigation of the Factors Affecting the Level of Interest and Abuse of Mothers Towards Their Children</i>	
Nilüfer Öztürk Kocabıyık	Ibn Teymiyye’de Ruhsal Tıp <i>Spiritual Medicine in Ibn Taymiyya</i>	416-426
Riyad Dokarlı	Saîd b. Cübeyr ve En’âm Süresi Tefsiri <i>Said Iben Jubair and the interpretation of Surat Al-An'am</i>	427-448
Nilüfer Öztürk Kocabıyık	Ebü'l-Kasım el-Belhi'nin Makalat'ında Zeydiyye Algısı	449-471
Tolgonay Adılcan Kızı	<i>The Perception of Zeydiyya in Abu'l Qasim al-Belhi's Article</i>	
Hatice Teber		
Mustafa Keskin	Ahmed el-Mar'âşî'nin Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri <i>Life, Works and Scientific Personality of Ahmed al-Mar'ashi</i>	472-486
Sevim Özdemir	Arapça Öğretmenlerine Göre Arapça Ders Kitapları (İmam-Hatip Ortaokulu 8. Sınıf) <i>Arabic Course Book In Views Of Arabic Language Teachers</i>	487-509

**TARR Yayın İlkeleri /
Publication Principles**

Turkish Academic Research Review- Türk Akademik Araştırmalar Dergisi [TARR]

Yayın ve Yazım İlkeleri [e-ISSN: 2602-2923]

A. Yayın İlkeleri:

1. “Turkish Academic Research Review- Türk Akademik Araştırmalar Dergisi [TARR]” Dergisi, Mart, Haziran, Eylül ve Aralık olmak üzere yılda 4 sayı yayımlanan uluslararası bilimsel hakemli bir dergidir.
2. “Turkish Academic Research Review-Türk Akademik Araştırmalar Dergisi [TARR]”da, Sosyal ve Beşeri Bilimler, Tarih, Kültür ve Sanat, Ekonomi, İletişim, Hukuk, İktisadi İdari Bilimler, Felsefe ve Dini Araştırmalar ile Eğitim Araştırmaları alanlarında yapılmış telif ve tercüme makale, metin neşri ve tercüme; sempozyum, seminer, konferans, panel gibi bilimsel etkinlik tanıtım ve değerlendirmeleri deneysel, betimsel ve kuramsal çalışmalar; model önerileri, vb. yazılara yer verilir.
3. Yayımlanmak üzere gönderilen telif makaleler, Yayın Kurulunun incelemesinden sonra konunun uzmanı iki hakeme gönderilir ve en az iki hakemden olumlu rapor gelmesi halinde yayımlanır. Yayımlanma kararı alınan çalışma, yayın sırasına alınır. Hakem raporları gizlidir. Yazar(lar)a çalışmalarıyla ilgili dönem içerisinde cevap verilir.
4. Yayımlanmayan yazılar iade edilmemektedir. Sadece hakem raporları yazara gönderilerek karar bildirilmektedir.
5. Hakemlerden ikisi “yayımlanabilir veya düzeltmelerden sonra yayımlanabilir” görüşü belirttiği takdirde, gerekli düzeltmelerin yapılması için makale yazara iade edilir. Düzeltme yapıldıktan sonra hakemlerin uyarılarının dikkate alınıp alınmadığı Yayın Kurulu tarafından değerlendirilir.
6. Çeviri veya sadeleştirme yazılarında, metinlerin orijinallerinin bir kopyası eklenmelidir.
7. Kitap değerlendirme yazılarının yayımlanmasına Yayın Kurulu karar verir.
8. Yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazarlara telif ücreti ödenmez.
9. Yayımına karar verilen yazılar elektronik olarak yayımlanacaktır.
10. Dergiye gönderilen yazıların daha önce yayımlanmamış olması veya başka bir bilimsel yayın organında değerlendirme aşamasında bulunmaması gerekir. İlmî toplantılarda sunulmuş tebliğler, gerekli açıklamaların yapılması şartıyla yayımlanabilir.
11. Aşağıda belirtilen yazım ilkeleri ve formata göre hazırladığınız yazılarınızı derginin ana sayfasında bulunan Üyelik butonundan, sisteme üye olduktan sonra, makalenizi “Word” formatında (Ad Soyad belirtmeksizin) göndermeniz gerekmektedir. Hakem sürecinin sağlıklı işlemesi açısından yazının başlık kısmında yazar adı, ünvanı, kurumu vb. iletişim bilgileri olmamalıdır. Bu bilgiler hakem süreci tamamlandıktan sonra yayım aşamasında editör tarafından eklenecektir. Ancak tüm yazılar <http://dergipark.org.tr/tarr> üzerinden takip edileceği

için üyelik sürecinde makale adı Türkçe ve İngilizce olarak yazılmalı; yazarların adları, soyadları, akademik unvanları ve çalıştıkları kurum üyelik sistemine tam girilmelidir.

12. Yazının Turkish Academic Research Review (Türk Akademik Araştırmalar Dergisi)'e gönderilmesi, başvuru kabul edilir.

B. Yazım İlkeleri:

Dergiye gönderilen makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış ve yayımına karar verilmemiş olmalıdır.

1. Başlık: Makalenin içeriği ile uyumlu, içeriği en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve koyu harflerle 12 Punto Times New Roman ile Her Sözcüğünün Baş Harfi Büyük yazılmalıdır. Makalenin başlığı, en fazla 10-12 kelime arasında olmalıdır.

2. Yazar adı ve kurum bilgileri: Sisteme yüklenecek olan çalışma hakemlere gideceğinden dolayı yazar ad ve kurum bilgileri yazılmamalıdır. Yazı yayınlanması için onay aldıktan sonra son şekliyle yüklenmeden önce Ad-Soyad, Kurum Bilgileri (TR&ENG), email ve Orcid ID şablonunda belirtildiği üzere yazılmalıdır.

3. Öz: Makaleler; İngilizce başlık, Türkçe-İngilizce öz (en az 250'şer kelime), anahtar kelimeler (en az 5'er kavram), İngilizce uzun özet (en az 750 kelime) ve APA Atıf Sistemi'ne uygun olarak hazırlanan kaynakça içerir. Öz içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir.

4. Anahtar Kelimeler: Özün altında, en az 5, en çok 7 sözcükten oluşan anahtar kelimeler mutlaka verilmelidir. Anahtar kelimelerin Her Sözcüğünün Baş Harfi Büyük yazılmalıdır ve aralarında virgül kullanılmalıdır.

5. Ana Metin: Gönderilen yazılar resim, şekil, harita vb. ekleri de dâhil olmak üzere 35 dergi sayfasını (15.000 sözcük) aşmamalıdır. Dergiye gönderilecek yazılar A4 boyutlarında beyaz kâğıda üst, alt, sağ 4 cm ve sol taraflardan 5 cm boşluk bırakılarak "en az, 12nk" satır aralıklı, iki yana dayalı, satır sonu tirelemesiz ve **10 punto "Times New Roman"** yazı karakteri kullanılarak yazılmalıdır. Bununla birlikte, gönderilen tablo, şekil, resim, grafik ve benzerlerinin derginin sayfa boyutları dışına taşmaması ve daha kolay kullanılmalrı için 12x17 cm'lik alanı aşmaması gerekir. Bu nedenle tablo, şekil, resim, grafik vb. unsurlarda daha küçük punto ve tek aralık kullanılabilir. Dipnot ve kaynakça gösteriminde "APA" sistemi kullanılacaktır.

6. Bölüm Başlıkları: Makalede, içerik ile uyumu sağlamak kaydıyla ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Bu başlıklar Her Sözcüğü Büyük Harfle yazılmalıdır.

7. Tablolar ve Şekiller: Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Dergiye gönderilen tablo, şekil, resim, grafik ve benzerlerinin derginin sayfa boyutları dışına taşmaması ve daha kolay kullanılmalrı için 12x17 cm'lik alanı aşmaması gerekir. Bu nedenle tablo, şekil, resim, grafik vb. unsurlarda daha küçük punto ve tek aralık kullanılabilir.

8. Resimler: Yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazının üçte birini) aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler.

9. Alıntı ve Göndermeler: Doğrudan alıntılar tırnak içinde verilmelidir. 3 satırdan az alıntılar satır arasında; 3 satırdan uzun alıntılar satırın sağından ve solundan 1.5 cm içeride, blok hâlinde ve 1.5 satır aralığıyla 9 punto olarak yazılmalıdır. Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı, yalnız açıklamalar için başvurulmalı ve (Office Word) otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir.

10. Süreç: Yayınlanmak üzere gönderilen makaleler ÖN KONTROL, İNTİHAL TARAMASI, HAKEM DEĞERLENDİRMESİ ile TÜRKÇE-İNGİLİZCE DİL KONTROLÜ aşamalarından geçirmektedir. Ön Kontrol aşamasında üç defa incelendiği halde bu süreçten geçemeyen çalışma, yazara iade edilmekte ve aynı yayın döneminde tekrar işleme alınmamaktadır. Ön Kontrol aşamasını geçen çalışmalar ise çift taraflı kör hakemlik ilkesi çerçevesinde en az iki hakemin görev aldığı değerlendirme sürecine alınmaktadır.

11. Makalede noktalama işaretlerinin kullanımında, kelime ve kısaltmaların yazımında en son çıkan TDK Yazım Kılavuzu esas alınmalı, açık ve yalın bir anlatım yolu izlenmeli, amaç ve kapsam dışına taşan gereksiz bilgilere yer verilmemelidir.

12. Makalenin hazırlanmasında geçerli bilimsel yöntemlere uyulmalı, çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir düzen içinde verilmelidir.

Alıntı ve Kaynakların ayrıntılı bilgisi için bakınız: http://www.tk.org.tr/APA/apa_2.pdf

Tahkikli Neşir Esasları için bakınız:

http://www.isam.org.tr/documents/_dosyalar/_pdfler/ISAM_Tahkikli_Nesir_Esaslari.pdf

Üretim İşletmelerinde Endüstri 4.0 Uyumlu Dijital Olgunluk Düzeyinin Belirlenmesi

Determining the Level of Digital Maturity Adaptable to Industry 4.0 in Manufacturing Businesses

Hakan Murat Arslan – Yusuf Şensoy

Doç. Dr, Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Yönetim Bilşim Sistemleri Bölümü /Doç.Dr., Duzce University, Faculty of Business, Department of Management Information Systems, muratarслан@duzce.edu.tr, Orcid ID:0000-0002-3515-5358

Düzce Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yönetim Bilşim Sistemleri Anabilim Dalı, syn.yusuf@gmail.com, Orcid ID: 0000-0002-0802-7027

Makale Bilgisi	Article Information
Makale Türü – Article Type	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi – Date Received	25 Şubat / February 2022
Kabul Tarihi – Date Accepted	21 Haziran / June 2022
Yayın Tarihi – Date Published	25 Haziran / June 2022
Yayın Sezonu- Pub Date Season	Haziran / June

Atf / Cite as: Arslan, H.M. – Şensoy, Y. (2022), Üretim İşletmelerinde Endüstri 4.0 Uyumlu Dijital Olgunluk Düzeyinin Belirlenmesi/ Determining the Level of Digital Maturity Adaptable to Industry 4.0 in Manufacturing Businesses. Turkish Academic Research Review, 7 (2), 356-372. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr/issue/70651/1078971>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr>

Copyright © Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016- Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey. All rights reserved.

Üretim İşletmelerinde Endüstri 4.0 Uyumlu Dijital Olgunluk Düzeyinin Belirlenmesi

Hakan Murat ARSLAN – Yusuf ŞENSOY

Öz

Günümüz ekonomik şartlarında üretim işletmeleri endüstri 4.0 uyumlu dijital seviyeye ulaşmak için çaba göstermek zorundadırlar. Endüstri 4.0 uyumlu dijital teknolojilerin özellikle üretim işletmelerinde uygulanması ilgili işletmelerdeki sabit maliyetleri önemli oranda düşürdüğü görülmüştür. Birçok işletme dijital gelişmeleri yakından takip edebilmek için teknolojilerini ve alt yapısını endüstri 4.0 uyumlu hale getirme çabası içindedir. Bu geçişin optimum maliyetle sağlanması için ilgili işletmenin dijital olgunluk düzeyi net olarak ortaya konulmalıdır. Bahsedilen belirlenme sürecinde ancak dijital olgunluk düzeyi belirleme araçları iler mümkündür. Aksi takdirde birçok işletmenin teknolojinin dışında kalarak iflas edecekleri açıktır. Çalışmada, Aarhus Üniversitesi bünyesinde geliştirilen DMAT (Digital Maturity Assessment Tool) ölçeği kullanılarak özellikle üretim işletmeleri arasında yer alan ve kauçuk üretimi yapan işletmelerde dijital olgunluk düzeyinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın evreni, Bursa ilinde faaliyet gösteren toplam 85 kauçuk üretimi yapan işletmendir. Özellikle çalışmanın Bursa ili ile sınırlı kalmasında, verilerin toplanma aşamasının Covid-19 pandemi dönemine rast gelmesinin büyük etkisi vardır. Ayrıca ilgili pandemi döneminde tüm Bursa ili üretim işletmeleri değilde özellikle kauçuk üretimi yapan işletmeler tercih edilmiştir. Çünkü çalışmanın araştırmacılarının bu sektörde saha tecrübesi bulunmaktadır. Açıklanan durumlar çalışmanın kısıtları olarak düşünülebilir. Örneklem olarakta, evren içinden 72 işletmenin 122 yöneticisine ulaşılmıştır. Elde edilen veriler ve SPSS 22.0 programı kullanılarak istatistiksel analizler yapılmıştır. Değerlendirilen analizler neticesinde, literatür açısından önemli ve anlamlı sonuçlar bulunmuştur. İlgili sonuçlar çalışmaya konu olan ve evren içinde faaliyet gösteren kauçuk işletmeleri ile paylaşılmıştır. Bu yönü ile çalışmanın hem kauçuk üretimi yapan tüm işletmelerine hemde Endüstri 4.0'a geçiş aşamasında olan üretim işletmelerine önemli ölçüde rehber olacağı düşünölmektedir. Gelecekte yapılacak akademik çalışmalarda dijital olgunluk düzeyi ölçeğinin özellikle hizmet işletmelerinde uygulanması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dijital Dönüşüm, Dijital Olgunluk Düzeyi, Endüstri 4.0, Üretim İşletmeleri, Kauçuk Üretimi

Determining the Level of Digital Maturity Adaptable to Industry 4.0 in Manufacturing Businesses

Abstract

In today's economic conditions, manufacturing enterprises have to strive to reach the industry 4.0 compatible digital level. It has been observed that the application of Industry 4.0 compatible digital technologies, especially in production enterprises, significantly reduces the fixed costs in the relevant enterprises. Many

businesses are in an effort to harmonize their technologies and infrastructure with industry 4.0 in order to closely follow digital developments. In order to ensure this transition at optimum cost, the digital maturity level of the relevant business should be clearly demonstrated. In the mentioned determination process, it is only possible with digital maturity level determination tools. Otherwise, it is clear that many businesses will go bankrupt by staying out of technology. In the study, it was aimed to determine the level of digital maturity in rubber production enterprises, especially among the production enterprises, by using the DMAT (Digital Maturity Assessment Tool) scale developed within Aarhus University. The universe of the research is a total of 85 rubber production enterprises operating in Bursa. The fact that the data collection phase coincides with the Covid-19 pandemic period has a great impact, especially in the study being limited to Bursa province. In addition, during the relevant pandemic period, not all Bursa province production enterprises, but especially rubber production enterprises were preferred. Because the researchers of the study have field experience in this sector. The situations described can be considered as limitations of the study. As a sample, 122 managers of 72 enterprises from the universe were reached. Statistical analyzes were made using the obtained data and SPSS 22.0 program. As a result of the evaluated analyzes, significant and meaningful results were found in terms of the literature. The relevant results were shared with the rubber companies that are the subject of the study and operating in the universe. With this aspect, it is thought that the study will be a significant guide to both all rubber production enterprises and production enterprises that are in the transition phase to Industry 4.0. In future academic studies, it is recommended to apply the digital maturity level scale, especially in service businesses.

Keywords: Digital Transformation, Digital Maturity Level, Industry 4.0, Manufacturing Business, Rubber Manufacturing

Structured Abstract

The Main Problem of the Study: It is shown that it is possible to evaluate the level of digital maturity in production enterprises by using the DMAT (Digital Maturity Assessment Tool) scale.

Purpose of the Study: The obvious purpose of the study is to evaluate the perception of digitalization and Industry 4.0 of the companies that produce rubber, which is a branch of the production companies in Bursa. Another name for this evaluation process is determining the level of digital maturity. In the study, the digitalization phenomenon of companies producing rubber was evaluated with the DMAT scale, which is widely used in the literature.

Literature Review: The automotive sector, which is the locomotive of the production industry in Turkey, is supported by rubber products. Industry 4.0 digital transformation will make a positive contribution to production enterprises, such as increasing product quality, reducing waste, optimum number of workers and providing maximum benefit, with the advantage of high efficiency. The extent to which businesses implement Industry 4.0 compliance rules can be evaluated with the industry 4.0 digital maturity level determination scale. When the relevant literature was examined, it was seen that various scales were used to measure the digital maturity level of the enterprises, but there was no study that determined the digital maturity level of the enterprises producing rubber throughout Bursa. In the study, with the DMAT scale developed within Aarhus University, the digital maturity level of the rubber production companies in Bursa, whether they have determined a strategy for transformation, whether their organizational structures are suitable for transformation, technological

infrastructure competencies and the difficulties they experience in digital transformation have been determined.

Methodology: The universe of the study is the enterprises that make rubber-based production in Bursa. In this context, there are 671 such enterprises in Bursa. Within the framework of the limitations of the research, the study was limited to cover the companies that produce rubber. In this case, it has been determined that there are 85 rubber production enterprises throughout Bursa. As a result, sufficient sample size was reached with the participation of 122 people from 72 enterprises.

The hypotheses created for this research are as follows;

H1: There is a positive and significant relationship between digital maturity dimensions.

H2: Perceived digital maturity level creates a significant difference according to turnover size.

H3: Digital maturity level makes a significant difference according to employee size.

H4: The level of digital maturity creates a significant difference according to the educational status of the employees.

The DMAT scale was applied to the participants. Afterwards, while analyzing the data, firstly descriptive statistics and then factor analysis was performed according to the structure of the question groups. Cronbach's Alpha value was taken into account in testing the internal consistency of the dimensions. Kolmogorov-Smirnov test was used to determine the normality assumptions of the dimensions and sub-dimensions. Independent Sample t-Test and Anova Test were used to analyze the dimensions according to the characteristics of the participants. Statistical analyzes of the study were carried out using the licensed SPSS 22.0 package program.

Results and Evaluation: According to the analysis findings of the study, it can be said that the Digital Maturity Level of the rubber production companies in Bursa is at medium-high level. Because, although 91.6% of the enterprises participating in the research are small and medium-sized enterprises and have difficulty in finding sufficient financing, the technology dimension value is calculated as (3.34). The fact that the rubber production companies in Bursa are not in a planned study for Digital Transformation. The study shows that the level of digital maturity can be determined by using the DMAT scale in production enterprises. It has been observed that there is a positive and significant relationship between Strategy, Culture, Organization, Processes, Technology, Customers and Stakeholders, which are the sub-dimensions of the DMAT scale. In other words, it can be stated that the dimensions of Strategy, Culture, Organization, Processes, Technology, Customers and Stakeholders will be high in production enterprises with a high level of digital maturity.

In the literature, there are many different types of scales that can measure the Digital Maturity Level of enterprises operating in the production and service sectors. These scales consist of different sub-dimensions and do not have a certain standard. Improving the lean production processes of the relevant enterprise before the digital transformation in production enterprises increases the efficiency and success of the transformation. In order to evaluate the Digital Maturity Level specific to the sectors, scale development studies should be carried out in accordance with current standards.

1. Giriş

20. yüzyılın sonlarına doğru bilgi iletişim teknolojilerinde yaşanan hızlı değişimler, işletmeleri iş yapış şekillerinde ve stratejilerinde birtakım değişiklikler yapmaya zorlamıştır. Yaşanan bu değişimler dijitalleşme, dijital dönüşüm, dijital olgunluk, endüstri 4.0 ve toplum 5.0 gibi terimlerle ifade edilse de kabul edilmiş ortak bir tanım henüz yoktur. Ayrıca işletmelerin dijital olgunluk düzeyi ölçümü için kabul görmüş ortak bir ölçek oluşturulmamıştır.

Literatür incelendiğinde, işletmelerin dijital olgunluk düzeylerinin ölçümü için çeşitli ölçekler kullanılmış olduğu ancak Bursa genelinde kauçuk üretimi yapan işletmelerin dijital olgunluk düzeyini belirleyen bir çalışma yapılmadığı görülmüştür. Bu amaçla Aarhus Üniversitesi bünyesinde geliştirilen DMAT ölçeği ile Bursa ilindeki kauçuk üretimi yapan işletmelerin dijital olgunluk düzeyi, dönüşüm için bir strateji belirleyip-belirlemedikleri, organizasyonel yapılarının dönüşüme uygun olup-olmadığı, teknolojik alt yapı yeterlikleri ve dijital dönüşüm konusunda yaşadıkları sıkıntılar belirlenmiştir.

İşletmelerin yeni ortaya çıkan dijital teknolojilere uyum sağlama konusunda yaşadığı problemler, dijital dönüşümün işletmelere sağladığı avantajlar, dijital dönüşüm sürecinin doğru yönetilmesi, dijitalleşme, dijital dönüşüm, dijital olgunluk düzeyi, dijital olgunluk düzeyinin ölçümü için geliştirilmiş ölçeklerin neler olduğu gibi konular bu çalışma içinde ifade edilmiştir.

Bu çalışma ile hem literatürdeki boşluğun doldurulması hem de sektörün gelişimine katkı sağlayacak önerilerde bulunulması hedeflenmiştir. Araştırma; zaman, maliyet ve pandemi koşulları nedeniyle Bursa ilinde kauçuk üretimi yapan işletmeler üzerinde online anket tarzında uygulanmıştır. Katılımcıların dijital dönüşüm konusunda genel bilgilerinin olduğu ve soruları anlayarak doğru şekilde cevapladıkları kabul edilmiştir.

Çalışmanın sırası ile gelen Literatür taraması bölümünde dijital dönüşüm ve Endüstri 4.0 konularında genel bilgilendirme yapılmıştır. Üçüncü bölümde çalışmanın metodolojisi ayrıntıları ile ifade edilmiştir. Dördüncü bölümde çalışmanın uygulaması ve alt başlıkları yorumları ile birlikte belirtilmiştir. Beşinci ve son bölümde de çalışmanın nihai sonuçları ilgili literatür ile karşılaştırılmıştır. Ayrıca sektörel ve ileride yapılması muhtemel akademik çalışmalara yönelik önerilerde bulunulmuştur.

2. Literatür Taraması

2.1. Dijitalleşme

“Dijitalleşme”, günümüzde birçok kişi, kurum ve kuruluş tarafından yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Dijit, 1 ile 9 arasında herhangi bir Arapça rakamı, genellikle de 0’ı ifade eder (Merriam-Webster, 2020). Dijital, sayısal verilerin bir ekran üzerinde gösterilmesi olarak ifade edilmektedir (Türk Dil Kurumu, 2020). Dijitalleşme ise verilerin yazılı hâlden dijital forma dönüştürülmesidir (Kayan, 2019: 53-73). Dijitalleşme mevcut işlerin daha kolay ve hızlı bir şekilde yapılmasını sağlar. Mevcutta yapılan işleri değiştirmeyi, yeni iş modelleri oluşturmayı öngörmez (www.salesforce.com, 2020). Sonuç olarak Dijitalleşme; kâğıt, evrak ve doküman gibi fiziksel araçlarla yapılan işlemlerin dijital teknolojiler yardımıyla siber ortama aktarılması olarak tanımlanabilir. Dijitalleşme ile mevcut işlemler daha hızlı ve etkin bir şekilde yapılır, gereksiz kâğıt israfları önlenebilir.

2.2. Dijital Dönüşüm

İnternet, ilk olarak 1960’lı yıllarda Amerikan Federal Hükümeti Savunma Bakanlığı tarafından ARPANET projesi kapsamında geliştirildi. 1990’lı yıllarda internetin yaygınlaşması sonrası Dijital Dönüşüm kavramı ortaya çıkmış, 2000’li yıllar sonrası yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır (Sukhova, 2016). Dijital Dönüşüm kavramı Türkiye’de ve Dünya’da "Yeni Sanayi Devrimi", "Akıllı Üretim Sistemleri", "Dijital Catapult", "Dijitalleşme", "Endüstri 4.0", "4. Endüstri Devrimi" ya da "4. Sanayi Devri" gibi çeşitli şekillerde ifade edilmektedir (Bayrak, 2018). Dijital Dönüşüm; Nesnelerin İnterneti, Bulut Bilişim, Yapay Zekâ, Büyük Veri, Robotlar, Otomasyon ve Sanal Gerçeklik gibi teknolojileri kullanarak mevcut iş süreçlerindeki hızı, verimliliği arttırmanın yanında sunulan hizmeti çok daha iyi seviyelere getirme anlamına gelmektedir (Samuels, 2020). Diğer bir tanıma göre, bağlı olmak ve akıllı olmak anlamına gelmektedir (Aksu, 2018). Başka bir tanıma göre ise dijital teknolojileri ve dijitalleştirilmiş verileri kullanarak süreçlerin etkinliğini arttırmaktır (Gupta, 2020). Diğer bir tanıma göre, dijital teknolojilerin, süreçlerin ve yeteneklerin tüm seviyede ve departmanlarda akıllı entegrasyonu yoluyla bir organizasyonun, endüstrinin veya ekosistemin kültürel, organizasyonel ve operasyonel değişimidir (www.i-scoop.eu, 2020). McKinsey ise dijitalleşmenin somut basit tanımlamalardan daha ziyade bir şeyler yapmanın yolu olarak görülmesinin daha doğru olacağını ifade etmektedir. Yapılan bir araştırmaya göre, Türkiye’nin 2019 ve 2020 yılları arasında Dijital Dönüşüm İndeksi sırasıyla beş üzerinden 2,94 ve 3,06 olarak hesaplanmıştır (TÜBİSAD, 2020).

2.3. Dijital Dönüşümün Tarihçesi

1990'dan sonra bilgi, iletişim ve elektronik sektöründeki gelişmeler işletmelerdeki iş yapısını değiştirmiş yeni iş modelleri oluşturarak sosyal ve ekonomik anlamda ciddi değişimler oluşturmuştur. Bu değişimler mevcut süreçlerde verimliliği, kaliteyi, esnekliği, müşteri deneyimini arttırmakta, sensörlerden elde edilen veriler sayesinde gerçek zamanlı doğru karar verme, kişiye özel ürün veya hizmet sunma olanağı sağlamıştır. Dijital Dönüşüm her zamankinden çok daha fazla fırsatlar oluşturmaktadır. Ancak bu fırsatlardan yararlanabilmek için değişimi benimseyen ve yeni bir bakış açısına sahip işletmelerin var olması gereklidir. Gerek şirketlerin gerek bireylerin bu yeni dönemde kendilerine yer bulabilmeleri için değişimi kucaklamaları gerekmektedir (www.auriga.com, 2016). Çalışmanın bu aşamasında dijital dönüşüm ile aynı anlamda kullanılan Endüstri 4.0 kavramından bahsedilmiştir. Endüstri 4.0 kavramı ilk olarak 2011'de Almanya'nın Hannover şehrinde düzenlenen fuarında kullanılmıştır. 2012 yılında Almanya'da oluşturulan çalışma ekibi 2013'te nihai raporu yayınlamıştır (Sağbaş ve Gülseren, 2019). Buna göre insanlık dört endüstriyel dönem geçirmiştir. Endüstri 4.0 bu dönemlerden dördüncüsüdür.

2.4. Endüstri 4.0

1990'lı yıllardan sonra bilgi iletişim teknolojilerinin gelişmesi ve internetin yaygınlaşmasıyla Endüstri 4.0 döneminin başladığı söylenebilir. Dieter Wegener'e göre Endüstri 4.0 bilgi teknolojileri ile operasyonel teknolojilerin birleşmesidir (Wegener, 2020). Diğer bir tanıma göre; Endüstri 4.0 sadece üretim operasyonlarının değil işletmenin tüm iş süreçlerinin dijitalleşmesidir (Bayrak, 2018). Başka bir tanımda ise işletmelerin değer zincirinde kullandıkları teknolojilerin genel adıdır (Nuroğlu ve Nuroğlu, 2018). Endüstri 4.0'da kullanılan başlıca teknolojiler; otonom robotlar, büyük veri, yapay zeka, arttırılmış gerçeklik, eklemeli imalat (3D Yazıcılar), bulut bilişim, siber güvenlik, nesnelerin interneti, sistem entegrasyonu ve simülasyondur (Kesayak, 2020).

2.5. Dijital Olgunluk Düzeyi Ölçüm Yöntemleri

1989 yılında World Wide Web'in keşfedilmesiyle internetin kullanımı yaygınlaşmaya başladı. Bilgi iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler sosyal ve ekonomik yaşamda ciddi fırsat ve tehditleri beraberinde

getirdi. Bu yeni teknolojilerin avantajlarından yararlanabilmek ve süreci etkin bir şekilde yönetebilmek için işletmelerin ve hükümetlerin dijital yetkinliklerini ve kapasitelerini ölçmeleri hayati önem kazanmıştır.

2.6. Dijital Olgunluk Değerlendirme Ölçeği (DMAT)

DMAT ölçeği ilk olarak 2019 yılında Aarhus Üniversitesi bünyesinde Annabeth Aagaard tarafından farklı kurum ve kuruluşlar için geliştirilen ölçekler değerlendirilerek geliştirilmiştir. Organizasyonların dijital dönüşüm süreçlerine, sektörün büyümesine ve gelişmesine katkı sağlamak amacıyla geliştirilen ölçek; strateji, kültür, organizasyon, süreçler teknoloji, müşteriler ve partnerler olmak üzere altı boyuttan oluşmaktadır. Üretim, lojistik, tarım, inşaat, perakende, hizmet ve turizm gibi sektörlerde ve farklı büyüklükteki kamu ve özel kuruluşlarda geçerli olduğu kanıtlanmıştır (Aagaard, 2017).

3. Yöntem

3.1. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Evren, bir araştırmada gözlem ve inceleme kapsamına giren elemanların tümünü oluşturan büyük gruptur. Diğer bir ifade ile sonuçların genellenmek istendiği elemanlar bütünüdür. Örneklem, evreni temsil etme amacıyla çeşitli yöntemlerle evren içinde oluşturulan küçük gruptur (Özen ve Gül, 2007). Araştırma kapsamında uygulanan örneklem tipi tam sayım örneklem yöntemidir.

Çalışmanın evreni Bursa ilinde kauçuk bazlı üretim yapan işletmelerdir. Bu kapsamda Bursa Ticaret ve Sanayi Odasına (BTSO) başvuruda bulunularak Bursa'da faaliyet gösteren kauçuk ve plastik şirketlerin sayısı talep edilmiştir. BTSO'nun paylaştığı toplam sayı 671 adettir. Pandemi koşulları nedeniyle araştırma kauçuk üretimi yapan işletmeleri kapsayacak şekilde sınırlandırılmıştır. Bu durumda Bursa genelinde 85 adet kauçuk üretimi yapan şirket olduğu belirlenmiştir. Her bir işletme telefonla arandıktan sonra ilgili yönetici/sorumluya anket linki mail olarak gönderilmiştir. Katılım oranının düşük olması nedeniyle tekrar telefon ile ulaşıp ankete katılım gösterilmesi için talepte bulunulmuştur. Sonuçta 72 firmadan 122 yöneticinin katılımı ile yeterli çoğunluğa ulaşılmıştır.

3.2. Araştırmanın Modeli ve Hipotezler

Bu araştırmanın esas amacı Bursa genelinde üretim yapan kauçuk işletmelerinin dijital olgunluk düzeylerini belirlemek ve algılanan dijital olgunluk

düzeyle dijital olgunluk boyutları arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktır. Literatür taraması sonucunda Aarhus Üniversitesi bünyesinde Annabeth Aagaard tarafından geliştirilen dijital olgunluk düzeyi belirleme ölçeğinin kullanılmasına karar verilmiştir.

Araştırma için oluşturulmuş hipotezler aşağıdaki gibidir;

H1: Dijital olgunluğun boyutları arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır.

H2: Algılanan dijital olgunluk düzeyi ile ciro büyüklüğü arasında anlamlı bir fark vardır.

H3: Dijital olgunluk düzeyi ile çalışan büyüklüğü arasında anlamlı bir fark vardır.

H4: Dijital olgunluk düzeyi ile çalışanların eğitim durumları arasında anlamlı bir fark vardır.

3.3. Verilerin Analizi

Verilerin analizinde ilk önce tanımlayıcı istatistikler olarak; frekans, yüzde, ortalama ve standart sapma değerleri hesaplanmıştır. Çalışmadaki soru gruplarının faktör yapısını değerlendirmek amacı ile faktör analizi yapılmıştır. Boyutların iç tutarlılığının test edilmesi amacı ile Cronbach's Alpha değeri dikkate alınmıştır. Boyut ve alt boyutların normallik varsayımlarının tespit edilmesinde Kolmogrov-Simirnov testi uygulanmıştır. Test sonucunda; dağılımın normalliğe uygunluğu, örneklem sayısının yeterliliği ve ortalamadan aşırı sapan değerlerin olmaması nedeni ile çalışma için toplanan verilerin normal dağılıma uygun olduğu bulunmuştur. Boyutların katılımcıların özelliklerine göre incelenmesinde Bağımsız Örneklem t-Testi ve Anova Testi uygulanmıştır. Boyutlar arasındaki ilişkinin tespiti için korelasyon analizi uygulanmıştır. Çalışmanın istatistiksel analizleri lisanslı SPSS 22.0 paket programı kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

4. Bulgular ve Yorumları

4.1. Demografik Bulgular

Araştırmaya katılım sağlayan kişi ve işletmelere ait tanımlayıcı bilgiler Tablo 1'de ifade edilmiştir. Araştırmaya katılan iki işletme gizlilik nedeniyle ciro bilgisini paylaşmamıştır. İşletmelerin %43,3'ü 0-25 milyon TL, %48,3'ü 25-125 milyon TL, %8,4 'ü 125 milyon TL ve üzerinde ciro yaptıkları belirlenmiştir. Buna göre katılım sağlayan işletmelerin %91,6'sı küçük ve orta ölçekli işletmeler olduğu söylenebilir. Çalışanların %28,7'si Şef, %43,4'ü müdür,

%8,2'si direktör, %4,1'i yönetici %15,6'sı işletme sahibidir. Katılımcı işletmelerin %34,4'ü 10-49 arası çalışana, %44,3'ü 50-249 arası çalışana ve %21,3'ü 250 ve üzeri çalışana sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 1. Araştırmaya Katılım Sağlayan İşletmelere Ait Tanımlayıcı Bilgiler

Özellik	Kategori	N	%
Çalışan Sayısı	1-9	5	4,09%
	10-49	37	30,31%
	50-249	54	44,3%
	250 ve üzeri	26	21,3%
Pozisyon	Şef / Süpervizör	35	28,7%
	Bölüm Müdürü	53	43,4%
	İşletme Direktörü	10	8,2%
	İşletme Sahibi	19	15,6%
	C Türü Yöneticiler	5	4,1%
Ciro	0-25 Milyon TL	52	43,3%
	25-125 Milyon TL	58	48,3%
	125 Milyon TL ve Üzeri	12	8,4%

Araştırmaya katılım gösteren çalışanların %8'i İlköğretim, %10,7 si Lise, %15,6'sı Ön lisans, %53,3'ü Lisans mezunu olduğu görülmüştür. Katılımcıların %4,9'u Ar-Ge, %4,1'i mühendislik, %4,1'i proses geliştirme, %9,8'i satın alma, %14,8'i satış ve pazarlama, %17,2'si üretim, %15,6'ı yönetim kurulu, %8'i Ür-Ge, %2,5'i bakım, %3,3'ü bilgi teknolojileri, %1,6'sı genel müdür, %0,8'i genel müdür yardımcısı, %3,3'ü insan kaynakları, %9'u kalite, %3,3 lojistik ve depo, %4,9'u muhasebe ve finans bölümlerinde görev yapmaktadırlar.

4.2. Normallik Dağılım Sonuçları

DMAT ölçeğine uygulanan normallik testinde Kolmogrov-Simironov testi sonuçları dikkate alınmıştır. İlgili sonuçlar Tablo 2'de ifade edilmiştir.

Tablo 2. DMAT Ölçeğine Ait Normallik Test Sonuçları

Ölçek	N	Ortalama	St. Sapma	K-S z	p	Basıklık	Çarpıklık
Dijital Olgunluk Düzeyi	122	3,58	0,41	0,05	0,20	0,219	0,435

Tablo 2'ye göre dijital olgunluk düzeyi ölçeğindeki basıklık ve çarpıklık değerleri sırasıyla 0,219 ve 0,435 tir. Bu rakamların $\pm 1,5$ 'ten küçük olması verilerin normal dağıldığını ifade eder (Tabachnick ve Fidell, 2013).

Kolmogorov-Simirnov testinde verilerin normal dağıldığı görülmektedir ($p<0,05$).

4.3. Güvenilirlik Bulguları

Çalışmada ölçeğin Cronbach's Alpha değeri 0,85 olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuca göre ölçeğin güvenilirlik düzeyinin yüksek olduğu ve Faktör analizini uygulamak için yeterli düzeyde olduğu tespit edilmiştir.

4.4. Açımlayıcı Faktör Analizi (AFA) Bulguları

Dijital Olgunluk düzeyinin yapı geçerliliğini ve faktör yapısını belirlemek amacıyla Açımlayıcı Faktör Analizi (AFA) yapılmıştır. Bunun için temel bileşenler maksimum olasılıklı ve doğrudan eğik döndürme yöntemleri kullanılmıştır. Çünkü Maksimum Olasılıklı Yöntem uygulamada en sık ve kolay kullanılan yöntemdir, Doğrudan Eğik Döndürme Yöntemi de faktörler arasında ilişki olduğu düşünüldüğünde kullanılmaktadır (Büyüköztürk, 2011).

İlk olarak Kaiser-Meyer-Olkin örneklem yeterliliği sonucu 0,80 bulunduğundan örneklem büyüklüğünün AFA için yeterli olduğu görülmüştür. Bu değer 0,5 üzerinde olması ölçek için yeterli olduğunu 0,8-0,9 arası olduğunda ise çok iyi olarak sınıflandırmaktadır (Field, 2009). Her bir madde için hesaplanan KMO değeri en küçük 0,788 olarak bulunmuş bu da örneklemin yeterli olduğunu doğrulamıştır. Ayrıca Barlett Testi sonucu da $X^2 (136) = 613,233$; $p<0,05$ olarak bulunmuş ve bu bulgular da maddeler arasındaki korelasyonun AFA için uygun olduğunu göstermektedir.

AFA sonucunda 17 maddeden oluşan DMAT ölçeğinin beş alt boyutlu (Faktör) bir yapıdan oluştuğu ve bu beş faktörün toplam varyansın %56,87' sini açıkladığı tespit edilmiştir. Buna göre DMAT ölçeğinin geçerli ölçek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca alt boyutlarda 1.si toplam varyansın % 10,45'ini, 2.si % 23,4' ünü, 3.sü % 8,4' ünü, 4.sü %7,62' sini ve 5.si de %6,5'ini oluşturmaktadır.

AFA sonucunda; alt boyutlardan Organizasyon, Strateji ve Süreçler üç maddeden Kültür, Müşteriler ve Partnerler boyutu ise dörder maddeden oluşmaktadır. Faktör yükleri en düşük 0,33 olduğu, diğerlerinin ise 0,4'ün üzerinde olduğu görüldüğünden faktör yüklerinin ideal olduğu ve faktörlere önemli katkı sağladığı değerlendirilmiştir (Field, 2009).

4.5. DMAT Alt Boyutları Arasındaki İlişki

H1: Dijital olgunluğun boyutları arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır.

Çalışmada strateji alt boyutu ile kültür, organizasyon, süreç, teknoloji, müşteriler ve paydaşlar alt boyutları arasında orta düzeyde ve pozitif yönde anlamlı ilişki olduğu görülmüştür ($p=0,01$). Kültür alt boyutu ile strateji, organizasyon, süreç, teknoloji, müşteriler ve paydaşlar alt boyutları arasında orta düzeyde ve pozitif yönde anlamlı ilişki olduğu görülmüştür ($p=0,01$).

Organizasyon alt boyutu ile strateji, kültür, süreç, teknoloji, müşteriler ve paydaşlar alt boyutları arasında orta düzeyde ve pozitif yönde anlamlı ilişki olduğu görülmüştür ($p=0,01$). Süreç alt boyutu ile strateji, organizasyon, kültür, teknoloji, müşteriler ve paydaşlar alt boyutları arasında orta düzeyde ve pozitif yönde anlamlı ilişki olduğu görülmüştür ($p=0,01$). Teknoloji alt boyutu ile strateji, organizasyon, kültür, müşteriler ve paydaşlar alt boyutları arasında orta düzeyde ve pozitif yönde anlamlı ilişki olduğu görülmüştür ($p=0,01$). Müşteriler ve paydaşlar alt boyutu ile strateji, organizasyon, kültür, teknoloji alt boyutları arasında orta düzeyde ve pozitif yönde anlamlı ilişki olduğu görülmüştür ($p=0,01$). Bu veriler Tablo 3’de açıkça belirtilmiştir.

Tablo 1. DMAT Alt Boyutları Arasındaki İlişki

Boyutlar	Strateji	Kültür	Organizasyon	Süreç	Teknoloji	Müşteriler ve Paydaşlar	
Strateji	r	1					
	p	0,01					
Kültür	r	0,494*	1				
	p	0,01					
Organizasyon	r	0,526*	0,509*	1			
	p	0,01	0,01				
Süreç	r	0,451*	0,423*	0,595*	1		
	p	0,01	0,01	0,01			
Teknoloji	r	0,552*	0,381*	0,639*	0,412*	1	
	p	0,01	0,01	0,01	0,01		
Müşteriler ve Partnerler	r	0,444*	0,407*	0,440*	0,433*	0,603*	1
	p	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	

**Korelasyon Analizi Testi, *0,05 düzeyinde

Tablo 3 yorumlandığında, dijital olgunluk düzeyleri bakımından stratejisi, kurum kültürü, uygun organizasyon yapısı ve süreçleri doğru yöneten, teknolojik düzeyi yüksek, müşteri memnuniyeti yüksek ve müşteri görüşlerine göre

konumlanan kauçuk üretimi işletmelerinin dijital olgunluk düzeylerinin yüksek olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca strateji, kültür, organizasyon, süreç, teknoloji, müşteri ve paydaşlar boyutlarının herhangi birinde dijital olgunluk düzeyi yüksek olan bir işletmenin diğer alt boyutlarının da yüksek olgunluğa sahip olabileceği ifade edilebilir ($p=0,01$).

4.6. DMAT Düzeyine Etki Eden Alt Boyutların Belirlenmesi

H2: Algılanan dijital olgunluk düzeyi ile ciro büyüklüğü arasında anlamlı bir fark vardır.

Bursa genelinde kauçuk üretimi yapan işletmelerin ciro büyüklüğüne bağlı olarak algıladıkları dijital olgunluk düzeyinde anlamlı bir fark olup-olmadığı araştırılmıştır. (H2) Örnekleme ilişkin bazı istatistikler, Tek Faktörlü Varyans Analizi sonuçları Tablo 4’te ifade edilmiştir.

Tablo 2. Ciro Büyüklüğü ile Algılanan Dijital Olgunluk Arasındaki İlişki

Şirketlere Ait Cirolar	n	Ortalama	s.s.	F	P	Fark
0-25 Milyon TL	52	3,50	0,37			
25-125 Milyon TL	58	3,58	0,44	4,61	0,01	3> 1,2 ($p=0,01$)
125 Milyon TL ve Üzeri	10	3,92	0,30			

Tek Faktörlü Varyans Analizi sonuçlarına göre Bursa genelinde kauçuk üretimi yapan işletmelerin ciro büyüklüklerine bağlı olarak algıladıkları dijital olgunluk düzeyinde anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir ($F_{(2,443)} = 4,61$, $p=0,01$). Bu farkın nedeni, cirosu 125 milyon TL ve üzeri olan işletmelerin dijital olgunluk düzeylerinin cirosu daha düşük düzeyde olan işletmelere göre daha yüksek olmasından kaynaklanmıştır. Bu nedenlerle H2 hipotezi kabul edilebilir.

H3: Dijital olgunluk düzeyi ile çalışan büyüklüğü arasında anlamlı bir fark vardır.

Bursa genelinde kauçuk üretimi yapan işletmelerin çalışan sayısına bağlı olarak algıladıkları dijital olgunluk düzeyinde anlamlı bir fark olup olmadığı araştırılmıştır. Örnekleme ilişkin bazı istatistikler ve Tek Faktörlü Varyans Analizi sonuçları Tablo 5’te yer almaktadır.

Tablo 3. Çalışan Sayısı ile Algılanan Dijital Olgunluk Arasındaki İlişki

Çalışan Sayısı	N	Ortalama	s.s.	F	p
1-9	5	3,43	0,42		
10-49	37	3,56	0,31		
50-249	54	3,60	0,46	0,40	0,81
250-1499	26	3,58	0,46		

Analizi sonuçlarına göre Bursa genelinde kauçuk üretimi yapan işletmelerin çalışan sayılarına bağlı olarak algıladıkları dijital olgunluk düzeyinde anlamlı bir fark bulunmamaktadır. ($F_{(2,443)} = 0,40$, $p > 0,05$) olduğundan H3 hipotezi reddedilmiştir.

H4: Dijital olgunluk düzeyi ile çalışanların eğitim durumları arasında anlamlı bir fark vardır.

Bursa genelinde kauçuk üretimi yapan işletmelerde araştırmaya katılan çalışanlarının eğitim düzeylerine bağlı olarak algıladıkları dijital olgunluk düzeyinde anlamlı bir fark olup-olmadığı araştırılmıştır. Örneklem ilişkisi Tek Faktörlü Varyans Analizi sonuçları Tablo 6’da yer almaktadır.

Tablo 4. Eğitim Durumları İle Algılanan Dijital Olgunluk Arasındaki İlişki

Eğitim	N	Ortalama	s.s.	F	p
Lise ve altı	14	3,63	0,49		
Ön Lisans	19	3,62	0,32		
Lisans	65	3,56	0,43	0,15	0,96
Yüksek lisans	24	3,57	0,41		

Analiz sonuçlarına göre Bursa genelinde kauçuk üretimi yapan işletmelerin algıladıkları dijital olgunluk düzeyi ile çalışanların eğitim düzeyleri arasında anlamlı bir fark yoktur. ($F_{(3,442)} = 0,15$, $p > 0,05$) olduğundan H4 hipotezi reddedilmiştir.

4.7. Hipotezlerin Kabul ve Red Durumları

Çalışmanın bu aşamasında hipotezlerin kabul ve red durumları birlikte verilmek istenmiştir. Buna göre hipotez testlerinden H1, H2 hipotezleri kabul durumunda iken, H3 ve H4 hipotezleri reddedilmiştir. Kabul ve red durumları özet olarak Tablo 7’de belirtilmiştir.

Tablo 7. Hipotezlerin Kabul ve Red Durumları

Hipotez Kodu	Hipotez	Kabul/Red
H1	Dijital Olgunluk Düzeyi boyutları arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır.	Kabul
H2	Algılanan Dijital Olgunluk Düzeyi ciro büyüklüğüne göre anlamlı bir fark oluşturmaktadır.	Kabul
H3	Algılanan Dijital Olgunluk Düzeyi çalışan sayısına göre anlamlı bir fark oluşturmaktadır.	Red
H4	Algılanan Dijital Olgunluk Düzeyi çalışanların eğitim düzeyine göre anlamlı bir fark oluşturmaktadır.	Red

5. Sonuç ve Değerlendirme

Üretim İşletmeleri rekabetin yoğun şekilde parçası haline gelen dijitalleşme sürecine uyum sağlamaya çalışmaktadırlar. Ancak sağlıklı bir dijital dönüşüm sürecinde izlenecek yol ve aşamalar doğru seçilmelidir. Bu çerçevede dijital dönüşüm sürecini ve seviyelerini anlamaya yönelik geliştirilen model ve çalışmalar işletmelerin dijital olgunluk düzeylerinin artırılmasında yol gösterici nitelikte olacaktır. Akademik çalışmalarda ve sektörel araştırmalarda dijital olgunluk düzeyinin belirlenmesine yönelik farklı paydaşlar için model ve anketler oluşturulmaktadır. Doğal olarak bunlardan hangisinin daha kullanışlı olduğu göreceli olmakla birlikte oluşturulan modellerin ilgili işletmelere dijitalleşme sürecinde çok önemli fikir vereceği açıktır.

Türkiye’de üretim sanayisinin lokomotif konumunda olan otomotiv sektörü kauçuk ürünleri ile desteklenmektedir. Endüstri 4.0 dijital dönüşümü, işletmelere yüksek verimlilik avantajı ile birlikte ürün kalitesinin yükselmesi, atık oranının azalması ve optimum işçi sayısı ile maksimum faydanın sağlanması gibi konularda olumlu katkı sağlayacaktır. İşletmelerin Endüstri 4.0 kurallarını ne derece uyguladıkları Endüstri 4.0 dijital olgunluk düzeyi belirleme anketi ile değerlendirilebilir.

Çalışmada, Aarhus Üniversitesi tarafından işletmelerin dijital olgunluk düzeyini ölçmek için geliştirilen Dijital Olgunluk Değerlendirme Ölçeği (DMAT), Bursa ilinde kauçuk üretimi yapan işletmeler üzerinde uygulanmış toplanan verilerin güvenilirlik değeri 0,85 olarak bulunmuştur. Ölçek geçerliliği için Açıklayıcı ve Doğrulayıcı Faktör Analizleri yapılmıştır. Bu analizler sonucunda Strateji, Kültür, Organizasyon, Süreçler ve Müşteriler boyutlarının geçerli olduğu doğrulanmıştır.

DMAT ölçeği alt boyutları olan Strateji, Kültür, Organizasyon, Süreçler, Teknoloji, Müşteriler ve Paydaşların birbirleri arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Diğer bir ifade ile Dijital olgunluk düzeyi yüksek olan işletmelerin Strateji, Kültür, Organizasyon, Süreçler, Teknoloji, Müşteriler ve Paydaşlar boyutlarının yüksek olacağı ifade edilebilir.

Çalışmanın analiz bulgularına göre, Bursa'da ki kauçuk üretimi yapan işletmelerin dijital olgunluk düzeyi orta-üst seviyededir denilebilir. Çünkü araştırmaya katılan işletmelerin %91,6'sı küçük ve orta büyüklükte bir işletme olduğu ve yeterli finansman bulmakta zorluk yaşadığı halde teknoloji boyutu değeri (3,34) puan olarak hesaplanmıştır. Strateji boyutunun ortalamasının altında çıkmış olması, Bursa genelindeki kauçuk üretimi yapan işletmelerin dijital dönüşüm için planlı bir çalışma içinde olmadıklarını göstermektedir.

Dijital olgunluk belirleme ölçekleri farklı alt boyutlardan oluşmakta ve belli bir standardı bulunmamaktadır. Dijital dönüşüme başlamadan önce işletmenin yalın süreçlere sahip olması, verimlilik ve dönüşümün başarısı açısından önemlidir. İleride yapılacak akademik çalışmalarda, sektöre özgü dijital olgunluğu değerlendirebilmek için standart ölçek geliştirme çalışmaları yapılmalıdır.

Sektörel açıdan özellikle kauçuk üretimi yapan işletmelerin planlı bir dijital strateji oluşturmaması ve dijital teknolojilerin yaygınlaşarak yakın gelecekte az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerdeki maliyet avantajının ortadan kaldırması beklendiğinden bu tür işletmelerin kurumsal hedefleriyle uyumlu açık ve belirgin dijital dönüşüm stratejisi oluşturmaları önem arz etmektedir.

Gelecekte bu konuda yapılacak akademik çalışmalarda, özellikle hizmet işletmelerinin dijital olgunluk düzeyinin belirlenmesine yönelik çalışmaların yapılması önerilmektedir.

Kaynakça

- Aagaard, A. (2017). *What is the DMAT?* <https://dbd.au.dk/>: <https://dbd.au.dk/about-dmat/> Alıntılanma Tarihi:10.01.2021
- Aksu, H. (2018). *Dijitalleşme Nedir?* İstanbul: Pusula 20 Teknoloji ve Yayıncılık A.Ş.
- Bayrak, A. (2018). *Dünya'da ve Türkiye'de Sanayide Dijital Dönüşüm (Sanayi 4.0) İncelenmesi ve Türkiye'nin Entegrasyonu İçin Değerlendirmeler*. Ankara: <https://digit4turkey.org/>.
- Büyüköztürk, Ş. (2011). *Sosyal Bilimler için Veri Analizi El Kitabı*. Ankara: Pagem.
- Field, A. (2009). Faktör Geçerliliğinin Belirlenmesi. A. Field içinde, *Discovering Statistics Using SPSS* (s. 661). London: SAGE.
- Gupta, M. S. (2020). *What is Digitization, Digitalization, and Digital Transformation?* www.arcweb.com/: <https://www.arcweb.com/blog/what-digitization-digitalization-digital-transformation> Alıntılanma Tarihi: 14.09.2020
- Kayan, A. (2019). Dijital Çağda Kent Yönetimi İçin Ortaya Çıkan Fırsatlar. *Sayıştay Dergisi* (114), s. 53-73.
- Kesayak, B. (2020). *Endüstri Tarihine Kısa Bir Yolculuk*. www.endustri40.com/: <https://www.endustri40.com/endustri-tarihine-kisa-bir-yolculuk/> Alıntılanma Tarihi: 23.01.2021
- Merriam-Webster. (2020). www.merriam-webster.com/: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/digit> Alıntılanma Tarihi:27.03.2021
- Nuroğlu, E., & Nuroğlu, H. H. (2018). Türkiye ve Almanya'nın Sanayide Dijital Dönüşümü: Yol Haritaları ve Şirketlerin Karşılaştırılması. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 1537-1560.
- Özen, Y., & Gül, A. (2007). Sosyal ve Eğitim Bilimleri Araştırmalarında Evren-Örneklem Sorunu. *KKEFDI / OKKEF*, 395-422.
- Sağbaş, A., & Gülseren, A. (2019). Endüstri 4.0 Perspektifinde Sanayide Dijital Dönüşüm ve Dijital Olgunluk Seviyesinin Değerlendirilmesi. *European Journal of Engineering and Applied Sciences*, 1-5.
- Samuels, M. (2020). *What is digital transformation? Everything you need to know about how technology is reshaping business*. www.zdnet.com/:

<https://www.zdnet.com/article/what-is-digital-transformation-everything-you-need-to-know-about-how-technology-is-reshaping/> Alıntılanma Tarihi: 22.02.2021

Sukhova, M. (2016). *Digital Transformation: History, Present, and Future Trends*. <https://auriga.com/>: <https://auriga.com/blog/2016/digital-transformation-history-present-and-future-trends/> Alıntılanma Tarihi: 14.11.2020

TÜBİSAD. (2020). *Türkiye'nin Dijital Dönüşüm Endeksi 2020*. İstanbul: TÜBİSAD.

Türk Dil Kurumu. (2020). <http://www.tdk.gov.tr/>: <https://sozluk.gov.tr/> Alıntılanma Tarihi: 14.12.2020

Wegener, D. (2020). *German Standardization Roadmap Industry 4.0*. Berlin: DIN.

www.auriga.com/: <https://auriga.com/blog/2016/digital-transformation-history-present-and-future-trends/> Alıntılanma Tarihi:28.12.2020

www.i-scoop.eu/: <https://www.i-scoop.eu/digital-transformation> (2020) / Alıntılanma Tarihi:12.01.2021

www.salesforce.com. (2020, Ekim 06). *What Is Digital Transformation?* www.salesforce.com/: <https://www.salesforce.com/eu/products/platform/what-is-digital-transformation/> Alıntılanma Tarihi: 19.04.2021

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

Araştırmacıların katkı oranı beyanı / Contribution rate statement of researchers:

1. Yazar/First author %50
2. Yazar/Second author %50

Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir. (No potential conflict of interest was reported by the authors).

Özel Gereksinimli Çocuğu Olan Ailelerin Psikolojik Sağlamlığı ile Maneviyat İlişkisi

The Relationship between Psychological Resilience and Spirituality of Families with Special Needs Children

Ömer Faruk SÖYLEV – Canan KAPUCU ÖZTÜRK

Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Din Bilimleri (Din Psikolojisi) Anabilim Dalı/Assist. Prof. Dr, Kütahya Dumlupınar University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Religious Studies (Psychology of Religion), omerfaruk.soylev@dpu.edu.tr orcid ID: 0000-0002-1935-1957

Yüksek Lisans Öğrencisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü / Kütahya Dumlupınar University Graduate Education Institute, cnkpc26@gmail.com orcid ID: 0000-0003-1011-5082

Makale Bilgisi	Article Information
Makale Türü – Article Type	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi – Date Received	9 Mayıs / May 2022
Kabul Tarihi – Date Accepted	21 Haziran / June 2022
Yayın Tarihi – Date Published	27 Haziran / June 2022
Yayın Sezonu - Pub Date Season	Haziran / June

Atıf / Cite as: Söylev, Ö. F – Kapucu Öztürk, C. (2022), Özel Gereksinimli Çocuğu Olan Ailelerin Psikolojik Sağlamlığı ile Maneviyat İlişkisi/The Relationship between Psychological Resilience and Spirituality of Families with Special Needs Children. Turkish Academic Research Review, 7 (2), 373-394. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr/issue/70651/1128523>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr>

Copyright © Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016- Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey. All rights reserved.

Özel Gereksinimli Çocuğu Olan Ailelerin Psikolojik Sağlamlığı ile Maneviyat İlişkisi

Ömer Faruk SÖYLEV – Canan KAPUCU ÖZTÜRK

Öz

Özel gereksinimli çocuk, her anne baba için kabul edilmesi zor, sosyal hayatta var olması ve gerekli sorumluluklarını yerine getirebilmesi için düzenli, disiplinli destek olunması gereken büyük bir sorumluluktur. Anne baba adayları ailelerine yeni katılacak bir bireyin mutluluğunu yaşarken bu bireyin özel gereksinimli olabileceği durumunu genellikle hiç düşünmez ve tüm sürecin normal addedilen şekilde ilerleyeceği heyecanı ile bekleyiş içine girerler. Fakat doğumdan önce, doğum sırasında ya da doğumdan sonra oluşabilecek özel gereksinim durumu, anne baba adayları için bir yıkım, hayal kırıklığı yaşatabilmekte, uyum sağlama süreci ise zorlu olabilmektedir. Bu sürece bazı anne babalar daha az yıpranarak uyum sağlamaktadır. Bu ve buna benzer zorlayıcı yaşam olaylarına karşı toparlanabilme gücü psikolojik sağlamlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu duruma uyum sağlama noktasında ailelerin destek aldığı önemli kaynaklardan birisi de maneviyattır. Bu çalışmanın amacı, özel gereksinimli çocuğu olan ailelerin psikolojik sağlamlığı ile maneviyat düzeyinin çeşitli değişkenlere göre ilişkisini incelemek ve sonuçlara ilişkin çözüm önerileri sunmaktır. Araştırmaya Kütahya ilinde yaşayan tesadüfi örnekleme yoluyla seçilen özel gereksinimli çocuğu bulunan 360 gönüllü anne-baba katılmıştır. Araştırma nicel verilerle dayalı ilişkisel tarama modelinde gerçekteştirilmiştir. Araştırma verisi toplamak için “Kişisel Bilgi Formu”, “Maneviyat Ölçeği” ve “Kısa Psikolojik Sağlamlık Ölçeği” (KPSÖ) kullanılmıştır. Araştırma sonucunda elde edilen verilerin analizi SPSS 22 İstatistik Paket Programı aracılığı ile gerçekteştirilmiştir. Araştırmada özel gereksinimli çocuğu olan ailelerin psikolojik sağlamlık ile maneviyat ilişkisi arasında pozitif yönde ve düşük düzeyde ($r = ,214$) anlamlı ($p < ,05$) bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Değişkenlerin birbirleri üzerinde açıkladıkları varyans, %4,5'tir. Sosyo demografik değişkenlere göre de maneviyat ve psikolojik sağlamlık düzeylerinde farklılaşmalar ve anlamlı ilişkilere ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Manevi Danışmanlık ve Rehberlik, Özel Gereksinimli Birey, Ebeveyn, Psikolojik Sağlamlık, Maneviyat

The Relationship between Psychological Resilience and Spirituality of Families with Special Needs Children

Abstract

A child with special needs is a big responsibility that is difficult for every parent to accept and requires regular and disciplined support in order to exist in social life and fulfill the necessary responsibilities. While the prospective parents experience the

happiness of a new member who will join their family, they usually do not think about the situation that this individual may have special needs and they wait with the excitement that the whole process will proceed as considered normal. However, the situation of special needs that may occur before, during or after the birth can cause destruction and disappointment for the expectant parents, and the adaptation process can be difficult. Some parents adapt to this process with less wear and tear. The ability to recover against these and similar compelling life events appears as psychological resilience. Spirituality is one of the most important sources of support for families at the point of adapting to this situation. The aim of this study is to examine the relationship between the psychological resilience of families with children with special needs and the level of spirituality according to various variables and to offer solutions for the results. 360 volunteer parents with children with special needs who were selected by random sampling living in Kütahya Province participated in the study. The research was carried out in relational screening model based on quantitative data. "Personal Information Form", "Spirituality Scale" and "Short Psychological Resilience Scale" (KPSS) were used to collect research data. The analysis of the data obtained as a result of the research was carried out through the SPSS 22 Statistical Package Program. In the study, it was determined that there was a positive and low level ($r = ,214$) significant ($p < .05$) relationship between the psychological resilience and spirituality relationship of families with children with special needs. The variance explained by the variables on each other is 4.5%. According to socio-demographic variables, differences and significant relationships were reached in the levels of spirituality and psychological resilience.

Keywords: Spiritual Counseling and Guidance, Individuals with Special Needs, Parents, Psychological Resilience, Spirituality

Structured Abstract

A special need situation is a situation that occurs against the will of individuals or parents and limits or completely disables the individual to perform the duties and responsibilities expected of him/her due to his/her inadequacy. Individuals with special needs, who have just joined the family, cannot meet the expectations of the parents which may cause mental problems in the parents. Families need many types of support throughout their lives from the moment they learn about their child with special needs. There are many studies on the psychological state of families with children with special needs in the literature. In a sense, these studies aim to increase the psychological resilience of the families in question. From the results of the studies, it is understood that individuals receive various mental health support and benefit from these types of help in order to overcome the problems they have to face and to be mentally strong. One of the important factors that increase psychological resilience is religious values and spiritual system. People with no major problems use spirituality to increase their psychological resilience, so spirituality gains more importance for individuals with special needs and their families. The purpose of this research is to examine the relationship between the psychological resilience of families with special needs and their spirituality levels. In addition, it is to see the psychological resilience and spirituality levels of families with special needs according to socio-demographic variables. With the findings obtained, it is to support families with special needs with suggestions in this area.

This research was structured with a relational survey model based on quantitative data. The study group of the research consists of the parents of the students who benefit from special education schools and inclusive education in the city center of Kütahya in the 2021-2022 academic year. 360 parents who were determined through random

sample selection voluntarily participated in the study. In the research, validity and reliability tested scales were used as data collection tools. The data collected from the participants were analyzed with the SPSS 22.00 package program. The difference between the means of the two groups were compared and the t test was used to determine whether the result was significant or not. One-way analysis of variance (ANOVA) was used to compare more than two groups. In cases where there was a significant difference, the post hoc test was used to see between which two samples the difference was found. The correlation coefficient is used to find and interpret whether there is a relationship between two variables, and if there is, the amount and direction of the relationship. The significance level of this study was accepted as $p < 0.05$. This research was reviewed by the Social and Humanities Scientific Research and Publication Ethics Committee of the Rectorate of Kütahya Dumlupınar University and was approved with the decision no. 3 dated 04.13.2021. In addition, other ethical principles and rules were complied with during the research process.

At the end of the analyses, there is a slightly positive ($r = .214$, $p < .05$) significance between the KPS scores and the spirituality scores of families with children with special needs. The variance explained by the variables on each other is 4.5%. In other words, 4.5% of psychological resilience may be due to spirituality.

As a result of the one-way analysis of variance (ANOVA) performed to determine whether the spirituality and KPS levels of the participants differ according to the parental age variable, the difference between the variables were found to be significant ($P = .018$, $p < .05$). According to the results of the Tukey test, which was carried out to determine the age ranges of the parents where there was a significant difference, it was seen that the averages of the parents in the age group of 46 and above ($\bar{X} = 112,9189$) were significantly higher than the others.

As a result of the one-way analysis of variance (ANOVA) performed to determine whether the spirituality and KPS levels of the participants differ according to the child age variable, it is seen that the difference between the variables is significant ($P = .023$, $p < .05$). According to the results of the Tukey test, which was conducted to determine the source of the significant difference, it was observed that the average spirituality of families with children with special needs in the age group of 19 and over ($\bar{X} = 118,5333$) were significantly higher.

As a result, it was determined from the data of the research that there is a positive and significant relationship between the psychological resilience of families with children with special needs and spirituality. While the special needs situation is a situation that affects mental health in itself, the fact that the children the parents are responsible for taking care of are in special needs brings along other obligations (Karakuş & Kırlioğlu, 2019). This situation can create intense stress in individuals with special needs. When the literature is examined, there is a significant negative relationship between stress and spirituality (Delgado, 2007). The ability to adapt by coping with stressful situations in the lives of families with children with special needs appears as psychological resilience. The person's activation of protective factors in the face of a traumatic event shows his/her psychological resilience (Güloğlu & Kararımak, 2010, s. 77). A growing body of literature suggests that religion and spirituality, as determinants of psychological health, serve as personal resilience factors (Reutter & Bigatti, 2014, s. 56). Some studies abroad also reveal that religious activities, belief or spirituality positively affect psychological health (Francis & Kaldor, 2002; Seidmahmoodi vd., 2011). In the study, the level of spirituality of parents aged 46 and over differs significantly. The reason for the differentiation over 46 years of age may be the differences in religious development periods. Individuals at this age are in a more sensitive developmental stage than others in terms of giving meaning to life and creating goals for the maintenance of life. These results are also consistent with the average spirituality level of parents of children aged 19 and over.

Psychological resilience is an important element in families of children with special needs. In the adaptation process, families of children with special needs benefit from protective factors to protect their psychological resilience. Spirituality is one of the effective ones of these factors. For this reason, it is necessary to develop more theories, methods and materials that will support families spiritually for life and increase opportunities. In these studies, besides the disadvantages, the convenience and advantages of technological developments and digital platforms can be used.

Giriş

Özel gereksinim durumu, bireylerin ya da anne-babaların istekleri dışında meydana gelen ve kişinin yetersizliği sebebiyle kendisinden beklenen görev ve sorumlulukları kısıtlı ya da tamamen gerçekleştirememesi durumudur (Kırcaali İftar, 1998, ss. 1-13). Anne-baba olarak ebeveynler heyecanla geçirdikleri bir dönemde bazı olumsuz sebeplerden dolayı özel gereksinimli bir bireyin aileye katılımı ile karşılaşabilmektedir. Aileye yeni katılan özel gereksinimli birey, anne-babanın beklentilerini karşılayamadığı için ebeveynlerde ruhsal sorunlar oluşturabilmektedir. İlk olarak nasıl davranacaklarını bilemeyen anne-babalar kendilerini ya da birbirlerini suçlayıcı davranışlar sergilemekte, yeni hayatları ile uyum sağlamakta sıkıntılar yaşayabilmektedirler. Süreç içinde aile içi ilişkilerinde ve aile düzeninde değişimler görülmekte, çevrenin özel gereksinimli bireye olumsuz ve garip bakışları ile birlikte birçok sıkıntı beraberinde gelmektedir (Akayıldız & Sarıçam, 2016, s. 1). Bu aileler ile yapılan çeşitli çalışmalarda ebeveynlerin bazı travmalar yaşadıkları, maddi-manevi zorluklara maruz kaldıkları tespit edilmiştir (İçmeli vd., 2008, ss. 21-28). Özel gereksinimli bebeklerinin bilgisini aldıkları dakikadan itibaren ebeveynler yaşam boyu birçok destek türlerine ihtiyaç duymaktadır. Bu destekler; özel gereksinimli bebeklerinin durumu için bilgilendirilme, yaşayacakları süreç ve gereksinim gelişimi ile ilgili bilgi alma, bunun yanında psikolojik durumları ve tutumları ile ilgili danışmanlık alma şeklinde sıralanabilir. Anne-babalar çeşitli yollar ile kendilerini iyi hissetmeye çalışmakta ve bu şekilde özel gereksinimli çocuklarına da faydalı olmaya çalışmaktadır.

Ülkemizde psikolojik sağlamlık kelimesi yeni oluşmaya başlamış bir kavramdır (Gizir, 2007, s. 114). 2000’li yılların başından itibaren Türkiye’de çalışılan bir alan olan “resilience” kelimesi Türkçe de tanım birliği olmamakla birlikte yılmazlık, psikolojik sağlamlık, kendini toparlama gücü gibi anlamlar içermektedir (Erarslan, 2014, s. 2). Pozitif psikolojinin önemli terimlerinden olan psikolojik sağlamlık bireylerin güçlü yanlarına vurgu yapmaktadır (Altuntaş & Genç, 2018, s. 937). Özel gereksinimli aileler psikolojik olarak dayanıklı durmaya çalışarak hem

kendilerini hem bakmakla yükümlü oldukları özel gereksinimli çocuklarına yardım etmeye çalışmaktadırlar. Psikolojik sağlıklarını korumak için çeşitli ruh sağlığı desteği alma yollarına başvurmaktadırlar.

Literatür incelendiğinde ülkemizde son yıllarda psikolojik sağlıkla ilgili etkili çalışmalar yapıldığı görülmektedir (Öz & Bahadır Yılmaz, 2009, ss. 84-86). Ayrıca özel gereksinimli çocuğu olan ailelerin psikolojik sağlığını destekleyen birçok çalışma da ortaya konulmuştur (Ertürk, 2018; Kara, 2019; Peker vd., 2015, ss. 142-150). Özel gereksinimli çocukların aileleri ile yapılan çalışmalar bu ailelerin ruhsal anlamda güçlü olabilmeleri için çeşitli ruh sağlığı desteği aldıklarını ortaya koymaktadır. Bu çalışmalar bir anlamda söz konusu ailelerin psikolojik sağlıklarını artırmayı amaçlamaktadır. Çalışmaların sonuçlarından bireylerin yaşamak zorunda oldukları sıkıntılar ile mücadele etmek için aldıkları yardım çeşitlerinden fayda gördükleri anlaşılmaktadır (Kaner, 2004). Psikolojik sağlığı artıran önemli etkenlerden birisi de dini değerler ve manevi sistemdir. Özellikle hiçbir sıkıntısı olmayan bireyler dâhil psikolojik sağlıklarını artırıcı etkenlerden manevi gücü kullanırken, dezavantajlı birey olarak nitelendirilen özel gereksinimli bireyler ve aileleri için maneviyat daha çok önem kazanmaktadır.

Yaşanılan her zorlukta insan manevi duygularına sığınarak ruhsal anlamda iyi olmaya çalışmaktadır. Avrupa ülkelerinde olduğu gibi ülkemizde de özel gereksinimli çocuğu olan aileler, manevi destek anlamında gerekli yardımı sosyal devlet anlayışı içinde devlet kurumlarından alabilmektedir. Son yıllarda adını sıkça duyduğumuz psikolojik sağlığı da artıran bir etken olarak manevi desteğin önemini giderek artmaktadır. Her anlamda desteğe ihtiyacı olan özel gereksinimli çocuğu olan ailelerin özellikle psikolojik sağlıklarını artıran maneviyatın önemi, bu ailelerin çocuklarına bütüncül anlamda pozitif yaklaşabilmeleri için değerlidir.

Bu araştırmanın amacı; özel gereksinimli ailelerin psikolojik sağlığı ile maneviyat düzeyleri arasındaki ilişkiyi incelemektir. Bunun yanında özel gereksinimli ailelerin psikolojik sağlığı ve maneviyat düzeylerinin sosyo-demografik değişkenlere göre durumunu görmektir. Elde edilen bulgular ile özel gereksinimli ailelere bu alanda önerilerle destek sunmaktır.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Özel Gereksinim

Özel gereksinim, bireyin tam olarak potansiyelini sergilemesini sınırlayan veya sıkıntıya sokan zihinsel, fiziksel, duygusal ve çevresel sınırlandırmalar olarak

karşımıza çıkmaktadır (Bahadır, 2010, s. 12). Bedensel, zihinsel, duygusal ve sosyal özelliklerindeki olağan dışı ayrıcalıkları nedeni ile normal hizmetlerden yeterince faydalanamayan bireyler özellikle de çocuklar özel gereksinimli olarak tanımlanmaktadır (Pesen & Demirhan, 2021, s. 142). Özel gereksinimlerin sınıflandırılması ve engellilik, yetersizlik, zedelenme kavramlarının tanımı konusunda belirsizlikler bulunmaktadır (Ataman, 2003, ss. 14-15; Cavkaytar & Diken, 2007, ss. 7-9). Özel gereksinimlilik, engelliliği ve çeşitlerini de içine alan geniş bir kavramdır (Avşaroğlu & Gilik, 2017, s. 1025). Günümüzde özel gereksinim, gelişimsel olarak bir ya da daha fazla gelişimsel farklılığı ya da yetersizliği olan kişiler için kullanılırken (Coşar, 2021, ss. 12-13) geçmişte böyle kimseler için sakat, engelli, özürlü, öğrenme ve gelişim farklılığı olan birey, farklı gelişim gösteren birey vb. ifadeler kullanılmaktaydı (Ataman, 2003, s. 15).

Özel gereksinimin ve engellerin çeşitli boyutlarda olması ve ölçülebilir olmaması sebebiyle tek bir tanım yapılamamaktadır (Ünal, 2018, s. 1463). Tanım yapılırken zedelenme, yetersizlik ve engel halini ifade eden kavramların birbirleriyle ilişkisi de ortaya konarak kapsamlı bir tanım oluşturulabilir (Kula & Sel, 2020, ss. 13-14). Bedenin bir uzvunun olmaması, görememe, işitememe gibi mevcut organların görevini yerine getirememesi tanımlamada ortak unsurlardır (Kula, 2005, s. 58). Literatüre bakıldığında özel gereksinim durumu ile ilgili farklı tanımlamalar vardır. Bu tanımlardan yola çıkarak ortak olan unsurun, özel gereksinimli bireylerin başka birinin desteği ile hayatlarını sürdürmek zorunda kalan, normal hayat şartlarına sahip olamayan bireyler olarak kabul edilmektedir (Yavuz, 2016, s. 4).

Dünya Sağlık Örgütü (WHO), özel gereksinimle ilgili temel kavramların uluslararası sınıflandırması (ICIDH) hakkındaki çalışmasını ilk kez 1980 yılında yayınlamıştır. Sınıflandırılmaları yapılan kavramlarla ilgili tanımlamalar birçok nedenden dolayı eleştirilmiş (de Kleijn-de Vrankrijker, 2003) olsa da, ICIDH dünya çapında kapsamlı araştırmalara ve yayınlara yol açmıştır. Burada özel gereksinim, sağlık deneyimi bağlamında, belirli bir birey için, normal bir rolün (yaş, cinsiyet ve sosyo-kültürel faktörler göz önünde bulundurularak) o birey için yerine getirilmesini sınırlayan veya engelleyen bir bozukluk veya sakatlıktan kaynaklanan bir dezavantaj olarak tanımlanmaktadır (WHO, 1980, s. 183).

1.2. Psikolojik Sağlamlık

Kişinin yaşadığı sıkıntılar, zorluklar karşısında güçlü olma, direnme, toparlanma ve pozitif olarak uyum sağlamayı (Luthar vd., 2000, s. 573) içeren dinamik süreç psikolojik sağlamlık (dayanıklılık) olarak tanımlanabilir. Bireyin güçlü

ve olumlu taraflarını ön plana çıkaran pozitif psikolojiden yararlanan psikolojik dayanıklılık, İngilizce’de ‘resilience’ kavramı ile ifade edilmektedir. Sözlükte bu kavram, ‘dayanıklı olma kalitesi; talihsizlik veya değişimden kurtulma veya kolayca uyum sağlama yeteneği; hızla iyileşme ve gücü geri kazanma yeteneği’ olarak tanımlanmaktadır (“Webster’s Dictionary”, 1979, s. 1540). Amerikan Psikoloji Derneği ise psikolojik dayanıklılığı, “özellikle zihinsel, duygusal ve davranışsal esneklik ve dış ve iç taleplere uyum yoluyla zor veya zorlu yaşam deneyimlerine başarılı bir şekilde uyum sağlama süreci ve sonucu” olarak açıklamaktadır. Ayrıca insanların olumsuzluklara ne kadar iyi uyum sağladıklarına dair bir dizi faktörün katkıda bulunduğuna işaret edilmektedir. Bunlar arasında öne çıkanlar; (1) bireylerin dünyayı görme ve dünyayla ilişki kurma biçimleri, (2) sosyal imkânların mevcudiyeti ve niteliği ve (3) belirli başa çıkma becerileri olarak sıralanmaktadır. Psikolojik araştırmalar, daha uygun adaptasyon ile ilgili kaynak ve kabiliyetlerin geliştirilebilir ve uygulanabilirliğini vurgulamaktadır (APA, 2015). Psikolojik sağlık, bireylerin önemli yaşam zorlukları veya riskleri karşısında zihinsel sağlıklarını başarılı bir şekilde sürdürme veya yeniden kazanma konusundaki dinamik kapasitesi olarak da tanımlanmaktadır (Min vd., 2013, s. 1470; Rutter, 1987, ss. 316-317).

Araştırmacılar psikolojik sağlamlığı koruyucu faktörleri içsel ve dışsal faktörler olarak iki başlık altında açıklamışlardır (Min vd., 2013, s. 1470). Psikolojik sağlamlığı olan bireylerin içsel faktörler olarak kendilik algısı/benlik saygısı, gelecek algısı, yapısal stil ve sosyal yeterlilik gibi değerlere sahip olduğu ifade edilmiştir. Dışsal koruyucu faktörler ise aile uyumu ve sosyal kaynaklar olarak kişinin çevresi ile oluşturduğu aile, akraba, dost, arkadaş gibi karşılıklı iletişim ve etkileşimi oluşturan dinamik bir yapıdır (Yıldırım & Gürsu, 2021).

Psikolojik sağlamlık, olumlu duygular, kabullenme gibi bilişsel esneklik, aktif başa çıkma tarzı gibi çeşitli faktörler yanında maneviyat ile de yakından ilgilidir (Lo vd., 2010, s. 3084; Southwick vd., 2005, s. 272). Maneviyat ve sağlık ilişkisi hakkında çalışmaları bulunan araştırmacılar, inancın anlam kazandıran, güven telkin eden, kontrol sağlayan ve teselli eden sağaltıcı fonksiyonları üzerinde durmaktadırlar (Ayten & Yıldız, 2016, s. 282). Her ne kadar yapılan araştırmalarda tanımların tam olarak yapılamaması, ölçme araçlarından kaynaklanan sorunlar ve araştırmacıların taraflı tutumları gibi çeşitli nedenlerle (Yapıcı, 2007, s. 47) birbirini reddeden sonuçlar elde edilse de maneviyat düzeyleri yüksek olan bireylerin olumlu bakış açısına sahip ve iyimser tutum içinde olmalarından dolayı sıkıntılı durumdan rahatlıkla çıktıkları söylenebilir (Myers & Diener, 1995, ss. 16-17).

1.3. Maneviyat

Psikolojide din ve maneviyata olan ilgi, William James'e kadar uzanan değerli bir geleneğe sahiptir. Felsefede ise bu ilginin izleri daha da eskilere götürülebilir. Maneviyat ve din sıklıkla birbirinin yerine kullanılır ancak bu iki kavram arasındaki ilişkinin serüveni oldukça uzun ve karmaşıktır (bk. Düzgüner, 2016, ss. 17-24). Bu sebeple maneviyatın anlamını açıklığa kavuşturmak için bu iki kavram arasındaki bazı ayrımlara işaret etmek gerekir. Birbirleriyle yakın ilişkileri ve çok boyutlu olmaları nedeniyle ortak tanımlamaları bulunmamakla birlikte dinin belirli ritüelleri, değerleri, uygulamaları ve Tanrı veya daha yüksek bir güç hakkındaki inançları olan bir kurum gibi organize bir sistemi içerdiği konusunda genel bir kabul bulunmaktadır (Hill vd., 2015, s. 92). Dinlerin tanımlanabilir sınırları, bireylerin bağlı kalacağı somut kuralları bulunmaktadır. Bununla birlikte bazı bireyler maneviyatlarını dini değerler, ritüeller ve inançlar yoluyla ifade edebilirler ancak bu durum bir dine ait olmakla kişinin otomatik olarak manevi de olacağı anlamına gelmemektedir. Bir dine bağlı olmadan da manevi olunabileceği ileri sürülmektedir (Tanyi, 2002, ss. 502-503). Örneğin, bir ateistin veya bir agnostiğin maneviyatı, Tanrı'ya inanmak yerine önemli ilişkilere, kendi seçtiği değerlere ve hedeflere güçlü bir inanç ile bağlı bulunmasıdır. Maneviyatın dinden ayrı bir kavram olduğu değerlendirilmesi 2000'li yıllardan sonra giderek daha fazla kabul görmeye başlamıştır (Düzgüner, 2013, s. 40).

Maneviyat, din ile ilgili olan veya olmayan, hayatta anlam ve amaç için kişisel bir arayıştır. Maneviyat, bu arayış içinde bireylere kendilerini gerçekleştirmeleri için ilham vererek onları motive eden, hayata anlam katan inançlar, değerler ve uygulamalarla bağlantılı olma durumudur (Gürsu, 2022, s. 15). Bu bağlantı kişiye inanç, umut, barış ve güçlenme getirir. Böylelikle neşe, kendini ve başkalarını bağışlama, zorlukların ve ölümlülüğün farkındalığı ve kabulü, artan fiziksel ve duygusal iyilik hissi ve varoluşun zayıflıklarının ötesine geçme yeteneği kazanılmış ya da güçlendirilmiş olur (Tanyi, 2002, s. 506). Bireyin kişilik oluşumundaki rolü, olumsuz duyguların iyileştirilmesindeki etkisi gibi çeşitli olumlu sebeplerden dolayı maneviyatın yaşam memnuniyetine etkisi genellikle pozitifdir (Göcen, 2013, s. 107).

Maneviyatın bizi diğer canlılardan ayıran insan doğasının bir parçası olduğunu vurgulayan V. Frankl'a göre insanlar, doğası gereği anlam arayan ve anlam yaratan varlıklardır. O insanın hem içinde yaşadığı dünyayı anlama ihtiyacıyla hem de acıların ortasında hayatı yaşamaya değer kılan değerli ve anlamlı bir şey arama özlemiyle motive olduğunu ileri sürmektedir. Frankl'ın modeline göre, çoğu

psikolojik bozukluk, bencilce mutluluk peşinde koşmanın ve yanlış yönlendirilmiş değerlere dayalı başarının bir sonucu olarak, temel manevi anlam ihtiyacımızı karşılayamamaktan kaynaklanır (Wong, 2016, ss. 311-312).

2. Yöntem

Özel gereksinimli çocuğu olan ailelerin psikolojik sağlamlığı ile maneviyat düzeyleri ilişkisi incelenen bu araştırma, nicel verilere dayalı ilişkisel tarama modeli ile desenlendirilmiştir.

2.1. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Bu araştırmanın evreni, 2021-2022 eğitim-öğretim yılında Kütahya il merkezinde bulunan özel eğitim okulları ve kaynaştırma eğitiminden yararlanan öğrencilerin ebeveynleri oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini, bu ebeveynlerden gönüllü 360 ebeveyn tesadüfi olarak yapılan seçimle belirlenmiştir.

2.2. Veri Toplama Aracı

Bu çalışmada veriler, özel gereksinimli çocukların ailelerinin demografik nitelikleri ile ilgili bilgi toplamak amacıyla araştırmacı tarafından hazırlanan “Kişisel Bilgi Formu”, Smith ve arkadaşları (Smith vd., 2008) tarafından geliştirilmiş olan ve Türkçeye uyarlanması Doğan (Doğan, 2015) tarafından yapılmış olan “Kısa Psikolojik Sağlamlık Ölçeği” ve Şirin (Şirin, 2018) tarafından geliştirilen “Maneviyat Ölçeği” kullanılmıştır.

2.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmada için ölçekler aracılığı ile veriler SPSS 22.00 paket programına kaydedilmiş ve veriler analiz edilmiştir. İki grup ortalamaları arasındaki fark kıyaslanarak sonucun anlamlı olup olmadığına t testi kullanılarak, İki'den daha çok grup karşılaştırılmalarında ise tek yönlü varyans analizinden (ANOVA) yararlanılmıştır. Anlamlı farkın görüldüğü durumlarda farklılığın hangi iki örneklem arasında bulunduğunu görmek için çoklu karşılaştırma testlerinden (post hoc test) testi kullanılmıştır. İki değişken arasında ilişkinin var olup olmadığını, var ise ilişkinin miktarını ve yönünü bulup yorumlanmasında korelasyon katsayısı kullanılmaktadır. Bu çalışmada anlamlılık düzeyi $p<0,05$ olarak kabul edilmiştir.

2.4. Araştırmanın Etiği

Bu çalışma Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Rektörlüğünün Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu tarafından incelenerek

13.04.2021 tarih ve 2021/3 sayılı kararlar uygun görülmüştür. Ayrıca uygulama yapılmadan önce Kütahya Valiliğinin 07.02.2022 tarihli ve E-53490996-44-42893987 sayılı olurları ile Kütahya İl Milli Eğitim Müdürlüğünün 08.02.2021 tarih ve E-53490996-44-42923711 sayılı onayları alınmıştır. Araştırma grubundaki ebeveynler bilgilendirilerek çalışmaya katılımları gönüllülük esasına göre sağlanmıştır. Araştırma sürecinde diğer etik ilke ve kurallara riayet edilmiştir.

3. Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın bu bölümünde ölçme aracı ile toplanan veriler, özel gereksinimli çocuğu olan ailelerin psikolojik sağlamlık düzeyleri ile maneviyat düzeyleri arasındaki ilişkinin araştırılması amacıyla uygun şekilde analiz edilerek elde edilen bulgular tablolar yardımı ile detaylı bir şekilde aktarılmıştır. Ayrıca, sosyo-demografik özelliklerine göre özel gereksinimli ailelerin psikolojik sağlamlık ve maneviyat düzeylerinin anlamlı düzeyde farklılaşıp farklılaşmadığına bakılarak edinilen bulgulara ait rakamsal veriler gösterilmiştir.

Tablo 1: Özel Gereksinimli Çocuğu Olan Ailelerin Sosyo-Demografik Özelliklerinin Frekans ve Yüzde Değerleri

Faktör	Değişkenler	Frekans	Yüzdeler
Ebeveyn cinsiyeti	Erkek	103	28,6
	Kadın	257	71,4
Ebeveyn yaşı	18-25	3	,8
	26-35	98	27,2
	36-45	185	51,4
	46 ve üstü	74	20,6
Özel Gereksinimli Çocuğunun Yaşı	0-5	45	12,5
	6-10	124	34,4
	11-18	176	48,9
	19 ve üstü	15	4,2
Çocuğun Özel Gereksinim Türü	Bedensel Yetersizlik	26	7,2
	Otizm Spektrum Bozukluğu	91	25,3
	Görme Yetersizlik	3	,8
	İşitme Yetersizlik	10	2,8
	Zihinsel Yetersizlik	138	38,3
	Dil Konuşma Güçlüğü	9	2,5
	Özel Öğrenme Güçlüğü	1	,3
	Birden Fazla Özel Gereksinim	82	22,8
Ailenin (Anne/Baba) Eğitim Durumu	İlkokul	146	40,6
	Ortaokul	68	18,9
	Lise	86	23,9
	Ön lisans	13	3,6
	Lisans	38	10,6
	Yüksek Lisans ve üstü	7	1,9
Okumadım	2	,6	
Ailenin (Anne/Baba) Gelir Durumu	Asgari Ücretten Az	83	23,1
	Asgari Ücret	160	44,4
	Asgari Ücretten Fazla	117	32,5

Ailenin (Anne/Baba) Mesleği	Serbest Meslek	33	9,2
	İşçi	56	15,6
	Memur	41	11,4
	Özel Sektör	28	7,8
	Çalışmıyor	202	56,1
Toplam		360	100

Tablo 1’de görüldüğü gibi, özel gereksinimli çocuğu olan aileler cinsiyet değişkenine göre örneklem grubunun 103’ü (%28,6) erkek, 257’si ise (%71,4) kadınlardan oluşmaktadır. Ebeveynlerin yaş değişkenine göre, ebeveyn yaşı 18-25’i 3 kişi (%8), 26-35 yaş arası 98 kişi (%27,2), 36-45 yaş arası 185 kişi (%51,4), 46 yaş ve üstü 74 kişi (%20,6) den oluşmaktadır.

Özel gereksinimli çocuğu olan ailelerin çocuk yaşlarına baktığımızda 0-5 yaş arası 45 çocuk (%12,5), 6-10 yaş arası 124 çocuk (%34,4), 11-18 yaş arası 176 çocuk (%48,9), 19 yaş ve üstü yaş arası 15 çocuk (%4,2) olarak görülmektedir. Çocuğun özel gereksinim türü olarak bedensel yetersizlik türünde 26 çocuk (%7,2), otizm spektrum bozukluğu türünde 91 çocuk (%25,3), görme yetersizliği türünde 3 çocuk (%0,8), işitme yetersizliği türünde 10 çocuk (%2,8), zihinsel (Hafif-Orta-Ağır) yetersizliği bulunan 138 çocuk (%38,3), dil konuşma güçlüğü türü olarak 9 çocuk (%2,5), özel öğrenme güçlüğü türünde 1 çocuk (%0,3), birden fazla özel gereksinim türü bulunan 82 çocuk (%22,8) bulunmaktadır.

Ebeveyn eğitim durumuna geçtiğimizde ilkokul mezunu ebeveyn 146 kişi (%40,6), ortaokul mezunu ebeveyn 68 kişi (%18,9), lise mezunu ebeveyn kişi (%23,9), ön lisans mezunu ebeveyn 13 kişi (%3,6), yüksek lisans ve üstü mezunu ebeveyn 7 kişi (%1,9) ve okumadım diyen ebeveyn kişi sayısı 2 (%0,6) olarak karşımıza çıkmaktadır. Ailelerin gelir durumuna baktığımızda asgari ücretten az 83 kişi (%23,1), asgari ücret 160 kişi (%44,4), asgari ücretten fazla 117 kişi (%32,5) olarak gelire sahiptir.

Ebeveyn mesleği olarak Serbest Meslekte çalışan 33 kişi (%9,2), işçi durumunda olan 56 kişi (%15,6), herhangi bir devlet kadrosunda memur statüsünde olan 41 kişi (%11,4), özel sektörde çalışan 28 kişi (%7,8), çalışmayan ise 202 kişi (%56,1) olarak görülmüştür.

Tablo 2: *Özel Gereksinimli Çocuğu Olan Ailelerin KPS Düzeyleri ile Maneviyat Düzeylerinin Aritmetik Ortalama ve Standart Sapmaları*

Değişkenler	N	Ort.	Ss
KPS	360	19,95	4,37
Maneviyat	360	108,61	13,38

Tablo 2’de görüldüğü gibi özel gereksinimli çocuğu olan ailelerin KPS ortalaması 19,95, standart sapmasının 4,37; Maneviyat ortalaması 108,61, standart sapmasının puanı ise 13,38’dir. Tablo 2’ye göre, özel gereksinimli çocuğa sahip ailelerin KPS düzeyinin ve maneviyat düzeyi puanlarının ortalamasının üzerinde olduğu görülmektedir.

Tablo 3: *Özel Gereksinimli Çocuğu Olan Ailelerin KPS Düzeyleri ile Maneviyat Düzeylerinin Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon Katsayı Sonuçları*

Korelasyon		KPS	Maneviyat
KPS	Pearson Korelasyon	1	,214**
	Anlamlılık		,000
	Toplam	360	360
Maneviyat	Pearson Korelasyon	,214**	1
	Anlamlılık	,000	
	Toplam	360	360

sig. (2-tailed)<0,05

Tablo 3 incelendiğinde, özel gereksinimli çocuğu olan ailelerin KPS puanları ile maneviyat puanları arasında düşük düzeyde pozitif yönlü ($r= +,214$, $p<,05$) bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Edinilen sonuca göre özel gereksinimli çocuğu olan ailelerin KPS düzeyleri ile maneviyat düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olduğu söylenebilir.

Tablo 4: *Özel Gereksinimli Çocuğu Olan Ailelerin KPS Düzeylerinin Cinsiyet Değişkenine Göre Bağımsız Grup T-Testi Sonuçları*

	Cinsiyet	Toplam	Ort.	SS	t	p
Maneviyat	Kadın	257	108,02	12,919	1,32	,185
	Erkek	103	110,09	13,548		
KPS	Kadın	257	20,44	3,610	1,36	,173
	Erkek	103	19,75	4,633		

Özel gereksinimli çocuğu olan ailelerin maneviyat ve KPS düzeylerinin cinsiyet değişkenine göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek üzere “bağımsız gruplar t-testi” kullanılarak elde edilen sonuçlarda anlamlı bir farklılık bulunmamıştır ($t= 1,327$, $t= 1,366$; $p>,05$). Bu sonuçlara göre özel gereksinimli çocuğu olan ailelerin maneviyat ve KPS düzeylerinde cinsiyete göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılaşma bulunmamaktadır.

Tablo 5: Özel Gereksinimli Çocuğu Olan Ailelerin Maneviyat ve KPS düzeylerinin, Ebeveyn Yaş Düzeyi Değişkenine Göre Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

	Yaş	Toplam	Ort.	SS	f	p
Maneviyat	18-25	3	107,33	9,237	3,400	,018
	26-35	98	106,82	13,299		
	36-45	185	107,87	13,472		
	46 +	74	112,91	12,721		
KPS	18-25	3	18,66	1,154	1,250	,291
	26-35	98	19,53	4,044		
	36-45	185	19,87	4,454		
	46 +	74	20,75	4,607		

*p<.05

Tablo 5'te görüldüğü gibi özel gereksinimli çocuğu olan ailelerin maneviyat ve KPS düzeylerinin ebeveyn yaş değişkenine göre farklılaşıp farklılaşmadığını tespit etmek için yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonucunda maneviyat ile yaş değişkenleri arasındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmüştür (P= .018, p < .05). Tespit edilen anlamlı farklılığın hangi yaş aralıklarındaki ebeveynler arasında olduğunun belirlenmesi amacıyla Tukey testi yapılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre 46 ve üstü ($\bar{X} = 112,9189$) ile 36-45 yaş arası ($\bar{X} = 107,8703$) ve 26-35 yaş arası ($\bar{X} = 106,8265$) ebeveynler karşılaştırıldığında 46 ve üstü yaş grubundaki ebeveynlerin ortalamaların anlamlı derecede yüksek olduğu görülmüştür. Maneviyat ve KPS düzeyleri açısından diğer yaş grupları arasında anlamlı bir fark görülmemiştir.

Tablo 6: Özel Gereksinimli Çocuğu Olan Ailelerin Maneviyat ve KPS Düzeylerinin, Çocuklarının Yaş Düzeyi Değişkenine Göre Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

	Çocuk Yaş	Toplam	Ortalama	SS	f	p
Maneviyat	0-5	45	109,51	11,655	3,230	,023
	6-10	124	108,58	12,942		
	11-18	176	107,56	14,146		
	19 +	15	118,53	8,542		
KPS	0-5	45	20,75	4,652	,751	,522
	6-10	124	19,96	4,100		
	11-18	176	19,80	4,571		
	19 +	15	19,13	3,159		

*p<.05

Tablo 6'da görüldüğü gibi özel gereksinimli çocuğu olan ailelerin maneviyat ve KPS düzeylerinin çocuk yaş değişkenine göre farklılaşma gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonucunda,

maneviyat ile çocuk yaşları arasındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir ($P = .023$, $p < .05$). Bu anlamlı farkın kaynaklarını belirlemek yani hangi çocuk yaş aralığında olduğunu tespit etmek amacıyla Tukey testi yapılmıştır. Elde edilen sonuca göre 19 ve üstü ($\bar{X} = 118,5333$) ile 11-18 yaş arası ($\bar{X} = 107,5682$) ve 6-10 yaş arası ($\bar{X} = 108,5887$) olduğu, çocukların yaşları karşılaştırıldığında 19 ve üstü yaş grubundaki özel gereksinimli çocukların ailelerinin maneviyat ortalamalarının anlamlı derecede yüksek olduğu görülmüştür. Maneviyat ve KPS düzeyleri açısından diğer yaş grupları arasında anlamlı bir fark görülmemiştir.

Tablo 7: Özel Gereksinimli Çocuğu Olan Ailelerin Maneviyat ve KPS Düzeylerinin, Çocuklarının Yaş Düzeyi Değişkenine Göre Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

	Özel Gereksinim	N	Ort.	SS	f	p
Maneviyat	Bedensel Yetersizlik	26	103,57	10,052	3,192	,003
	Otizm Spekt. Boz.	91	110,09	14,243		
	Görme Yetersizlik	3	103,33	9,237		
	İşitme Yetersizlik	10	97,10	12,827		
	Zihinsel Yetersizlik	138	107,97	14,431		
	Dil Konuşma Güç.	9	109,44	14,027		
	Özel Öğrenme Güç.	1	80,00	.		
	Birden Fazla Özel Gereksinim	82	111,51 22	9,904		
KPS	Bedensel Yetersizlik	26	19,38	3,858	,505	,831
	Otizm Spekt. Boz	91	20,47	5,095		
	Görme Yetersizlik	3	21,00	1,000		
	İşitme Yetersizlik	10	19,40	3,502		
	Zihinsel Yetersizlik	138	19,76	4,132		
	Dil Konuşma Güç.	9	21,33	3,041		
	Özel Öğrenme Güç.	1	18,00	.		
	Birden Fazla Özel Gereksinim	82	19,76	4,386		

* $p < .05$

Tablo 7’de görüldüğü gibi özel gereksinimli çocuğu olan ailelerin maneviyat ve KPS düzeylerinin özel gereksinim türü değişkenine göre farklılaşma gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonucunda maneviyat ile özel gereksinim türleri arasındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmüştür ($P = .003$, $p < .05$). Bulunan anlamlı farklılığın hangi özel gereksinim türleri arasında olduğunu belirlemek amacıyla çoklu karşılaştırma testlerinde Tukey testi yapılmış ancak frekansın düzensiz dağılımı sebebiyle farklılığın hangi özel gereksinim türleri arasında olduğu bulunamamıştır. Bu düzensiz dağılımın sebebi örneklem grubundaki bireylerin özel gereksinim türünün zihinsel yetersizlik alanında daha yoğun olmasından kaynaklanmış olabilir.

Tablo 8: Özel Gereksinimli Çocuğu Olan Ailelerin Maneviyat ve KPS Düzeylerinin, Ebeveynlerin Eğitim Durumu Değişkenine Göre Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

	Eğitim Durumu	N	Ort.	SS	f	p
Maneviyat	İlkokul	146	108,38	13,344	1,238	,286
	Ortaokul	68	107,45	14,671		
	Lise	86	107,37	12,531		
	Ön lisans	13	110,84	10,383		
	Lisans	38	112,21	14,443		
	Lisansüstü	7	112,28	7,910		
	Okumadı	2	123,50	4,949		
KPS	İlkokul	146	19,65	4,151	1,319	,248
	Ortaokul	68	19,98	4,094		
	Lise	86	19,81	4,045		
	Ön lisans	13	18,53	6,615		
	Lisans	38	21,55	5,381		
	Lisansüstü	7	21,14	3,716		
	Okumadı	2	21,00	4,242		

*p<.05

Tablo 8’de görüldüğü gibi özel gereksinimli çocuğu olan ailelerin maneviyat ve KPS düzeylerinin eğitim durumuna göre farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek amacıyla yapılan tek yönlü varyans analizi sonucunda katılımcıların maneviyat ve KPS ile puanları ile eğitim durumları arasında anlamlı bir farklılık görülmemiştir (P= .286, p= 248; p < .05).

Tablo 9: Özel Gereksinimli Çocuğu Olan Ailelerin Maneviyat ve KPS Düzeylerinin, Ebeveynlerin Gelir Durumu Değişkenine Göre Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

	Gelir Durumu	N	Ort.	SS	f	p
Maneviyat	Asg. Ücr. Az	83	107,87	12,471	,381	,683
	Asgari Ücret	160	108,38	13,858		
	Asg. Ücr. Fazla	117	109,46	13,422		
KPS	Asg. Ücr. Az	83	19,69	4,634	1,981	,139
	Asgari Ücret	160	19,60	3,716		
	Asg. Ücr. Fazla	117	20,60	4,937		

*p<.05

Tablo 9’da görüldüğü gibi özel gereksinimli çocuğu olan ailelerin maneviyat ve KPS düzeylerinin gelir durumlarına göre farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek amacıyla yapılan tek yönlü varyans analizi sonucunda katılımcıların maneviyat ve KPS puanları ile gelir durumları arasında anlamlı bir farklılık görülmemiştir (P= ,683, p= ,139; p < .05).

Tablo 10: Özel Gereksinimli Çocuğu Olan Ailelerin Maneviyat ve KPS Düzeylerinin, Ebeveynlerin Meslek Durumu Değişkenine Göre Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

	Meslek Durumu	N	Ort.	SS	f	p
Maneviyat	Serbest Meslek	33	106,00	14,532	,887	,472
	İşçi	56	109,58	12,539		
	Memur	41	110,85	14,139		
	Özel Sektör	28	106,28	11,469		
	Çalışmıyor	202	108,64	13,519		
KPS	Serbest Meslek	33	20,93	4,968	1,845	,120
	İşçi	56	20,07	2,971		
	Memur	41	21,04	5,513		
	Özel Sektör	28	18,67	2,553		
	Çalışmıyor	202	19,70	4,490		

*p<.05

Tablo 10'da görüldüğü gibi özel gereksinimli çocuğu olan ailelerin maneviyat ve KPS düzeylerinin meslek türü değişkenine göre farklılaşmış farklılaşmadığını tespit etmek amacıyla yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonucunda maneviyat ve KPS ile meslek türü değişkeni arasında anlamlı bir farklılık görülmemiştir (P= ,472, p= ,120; p < .05).

4. Tartışma ve Sonuç

Araştırmanın amacını meydana getiren özel gereksinimli çocuğu olan ailelerin psikolojik sağlamlıkları ile maneviyat ilişkisi çeşitli değişkenlere göre incelenmiştir. Araştırmanın bulgularına göre özel gereksinimli çocuğu olan ailelerin psikolojik sağlamlığı ile maneviyat arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir (Ayten & Yıldız, 2016; Göcen, 2013; Lo vd., 2010; Southwick vd., 2005). Özel gereksinim durumu başlı başına ruh sağlığını etkileyen bir durum iken anne babanın bakmakla yükümlü oldukları çocuklarının özel gereksinim durumu içinde olması başka yükümlülükleri de beraberinde getirmektedir (Karakuş & Kıriloğlu, 2019). Bu durum özel gereksinimli bireylerde yoğun stres oluşturabilmektedir. Literatür incelendiğinde stres ile maneviyat ilişkisi arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir (Delgado, 2007). Özel gereksinimli çocuğa sahip ailelerin hayatlarında görülen, stres oluşturan durumlarla baş ederek uyum sağlama becerisi psikolojik sağlamlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Kişinin travmatik bir olay karşısında koruyucu faktörlerini devreye sokması psikolojik sağlamlığını göstermektedir (Güloğlu & Kararımak, 2010, s. 77). Giderek artan bir literatür psikolojik sağlamlığın belirleyicileri olarak din ve maneviyatın kişisel dayanıklılık

faktörleri olarak hizmet ettiğini öne sürmektedir (Reutter & Bigatti, 2014, s. 56). Yurt dışındaki bazı araştırmalar da dini faaliyetlerin, inancın ya da maneviyatın psikolojik sağlığı olumlu yönde etkilediğini ortaya koymaktadır (Francis & Kaldor, 2002; Seidmahmoodi vd., 2011). Sağlık ve maneviyat ilişkisini ele alan çalışmalar ve önde gelen psikologların açıklamaları birlikte değerlendirildiğinde, maneviyatın insanların fiziksel ve ruhsal sağlığını olumlu etkilediği anlaşılmaktadır (Horozcu, 2010, s. 236).

Bu çalışmada özel gereksinimli çocuğu olan ailelerin maneviyat ve KPS düzeylerinde cinsiyete göre anlamlı bir farklılaşma olmadığı görülmektedir. Buradan ebeveynlerin cinsiyetlerinin ebeveynlik duyguları ile çocuklarına yaklaştıkları, cinsiyet fark etmeksizin ebeveyn olarak destek olmaya ve çocukları ile ilgilenmeye çalıştıkları düşünülebilir.

Çalışmada özel gereksinimli çocuğu olan ailelerin maneviyat ve KPS düzeylerinin ebeveyn yaş değişkeni açısından farklılaşıp farklılaşmadığına bakıldığında maneviyat ile yaşlar arasında anlamlı bir fark olduğu görülmektedir. 46 ve üstü yaş arası ebeveynlerin maneviyat düzeyi anlamlı bir şekilde yüksek iken diğer yaş aralıklarında farklılaşma görülmemektedir. 46 yaş ve üstü farklılaşma olmasının sebebi, dini gelişim dönemlerine ait farklılıklar olabilir. Bu yaşlardaki bireyler yaşamın idamesi için hayata anlam yükleme ve amaç oluşturma noktasında diğerlerine göre daha duyarlı bir gelişim evresindedir.

Çalışmada özel gereksinimli çocuğu olan ailelerin maneviyat ve KPS düzeylerinin çocuk yaş değişkeni açısından farklılaşıp farklılaşmadığına bakıldığında maneviyat ile çocuk yaşları arasında anlamlı bir fark olduğu görülmektedir. 19 ve üstü yaş grubundaki çocukların ebeveynlerinin maneviyat ortalamalarının anlamlı düzeyde yüksek olduğu görülmüş ancak diğer yaş grupları arasında maneviyat ve KPS ortalamaları bakımından anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Buradan 19 yaş ve üstü çocukların ebeveynlerinin yaş ortalaması 46 yaş ve üstü olabileceği düşünülerek, ebeveyn yaş ortalamasında bakılan maneviyat düzeyi ortalaması ile tutarlılık gösterdiği sonucuna ulaşılabilir. Ayrıca 46 yaş üstü farklılaşma, yetişkinlik dönemi gelişim özellikleri açısından bu sürecin olgunluk özelliği ile de ilişkili olabilir (Dursun, 2019).

Çalışmada özel gereksinimli çocuğu olan ailelerin maneviyat ve KPS düzeylerinin özel gereksinim türü değişkeni açısından farklılaşıp farklılaşmadığına bakıldığında maneviyat ile özel gereksinim türleri arasında anlamlı bir fark olduğu görülmektedir. Ancak örneklem grubunda zihinsel yetersizlik özel gereksinim

alanının yoğun olmasından dolayı hangi özel gereksinim türü bulunan ebeveynlerin maneviyat ile psikolojik sağlamlık düzeyi arasında farka bakılamamıştır.

Öneriler

Özel gereksinimli çocukların ailelerinde psikolojik sağlamlık önemli bir unsurdur. Zorlu bir yaşam olayı olan özel gereksinim durumu bu çocukların ebeveynleri için bir ömür devam edebilmekte ve ailelerin bu duruma uyum sağlayarak hayatlarını idame ettirmeleri gerekmektedir. Uyum sağlama sürecinde özel gereksinimli çocukların aileleri psikolojik sağlamlıklarını korumak adına koruyucu faktörlerden yararlanmaktadır. Koruyucu faktörlerden bir tanesi olan maneviyat değişkeni ile psikolojik sağlamlık arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmuştur. Bu süreçte ebeveynler devam eden sorumluluklarının yanında özel gereksinimli çocukları ile de sürekli ilgilenmek durumunda oldukları için kendilerine gerekli manevi çalışmalara zaman bulamayabilmektedir. Özellikle özel gereksinimli çocuğu olan ailelerin manevi yönlerinin desteklenmesi bu araştırma sonuçlarına göre önemlidir. Bu sebeple aileleri manevi yönden destekleyecek yöntem ve materyallerin geliştirilmesi için çalışmalar yapılabilir. Bu çalışmalarda dezavantajları yanında teknolojik gelişim ve dijital platformların sağladığı kolaylık ve fırsatlardan yararlanılabilir.

Kaynakça

- Akayıldız, K., & Sariçam, H. (2016). *Özel Çocuğa Sahip Ebeveynlerin İyilik Hali ve Kendini Toparlama Gücü Düzeylerinin İncelenmesi*. 18. <https://doi.org/DOI:10.13140/RG.2.1.3087.0649>
- Altuntaş, S., & Genç, H. (2018). Mutluluğun Yordayıcısı Olarak Psikolojik Sağlamlık: Öğretmen Örnekleminin İncelenmesi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 35(4), 936-948. <https://doi.org/10.16986/HUJE.2018046021>
- Ataman, A. (2003). Özel Gereksinimli Çocuklar ve Özel Eğitim. İçinde A. Ataman (Ed.), *Özel Gereksinimli Çocuklar ve Özel Eğitime Giriş* (ss. 9-31). Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Avşaroğlu, S., & Gilik, A. (2017). Özel Gereksinimli Çocuğa Sahip Anne-Babaların Kaygı Durumlarına Göre Umutsuzluk Düzeylerinin İncelenmesi. *İlköğretim Online*, 16(3), 1022-1035. <https://doi.org/10.17051/ilkonline.2017.330239>
- Ayten, A., & Yıldız, R. (2016). Dindarlık, Hayat Memnuniyeti İlişkisinde Dini Başa Çıkmanın Rolü Nedir? Emekliler Üzerine Bir Araştırma. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 16(1), 281-308.

- Bahadır, A. (2010). Psiko-Sosyal Bir Sorun Olarak Engelliliği Anlamlandırılmada Dinî Referanslar ve Pratik Yansımaları. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 10(2), 9-25. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3344158>
- Cavkaytar, A., & Diken, İ. H. (2007). *Özel Eğitime Giriş* (3. bs). Kök Yayıncılık.
- Coşar, M. (2021). *Özel Gereksinimli Bireylerde Din Eğitimi* [Yüksek Lisans Tezi]. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- de Kleijn-de Vrankrijker, M. W. (2003). The long way from the International Classification of Impairments, Disabilities and Handicaps (ICIDH) to the International Classification of Functioning, Disability and Health (ICF). *Disability and Rehabilitation*, 25(11-12), 561-564. <https://doi.org/10.1080/09638280110110879>
- Delgado, C. (2007). Sense of Coherence, Spirituality, Stress and Quality of Life in Chronic Illness. *Journal of Nursing Scholarship*, 39(3), 229-234. <https://doi.org/10.1111/j.1547-5069.2007.00173.x>
- Doğan, T. (2015). Kısa Psikolojik Sağlık Ölçeği'nin Türkçe Uyarlaması: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. *The Journal of Happiness & Well-Being*, 3(1), 93-102.
- Dursun, N. (2019). *Evli ve Bekâr Bireylerin Yaşamın Anlamı Maneviyat Düzeyleri ve Arasındaki İlişkinin İncelenmesi* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Sebahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Düzgüner, S. (2013). *Maneviyat Algısı ve Diğerkâmlıkla İlişkisi (Kan Bağışi Örneğinde Türkiye Amerika Karşılaştırmalı Nitel Bir Araştırma)* [Doktora Tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Düzgüner, S. (2016). Nerden Çıktı Bu Maneviyat: Manevi Bakımın Temellerine İlişkin Kültürlerarası Bir Analiz. İçinde A. Ayten, M. Koç, & N. Tınaz (Ed.), *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik* (1. bs, C. 1, ss. 17-44). Dem Yayınları.
- Erarslan, Ö. (2014). *Üniversite Öğrencilerinde Psikolojik Sağlık İle Depresif Belirtiler ve Yaşam Memnuniyeti Arasındaki İlişkide Benlik Saygısı, Pozitif Dünya Görüşü ve Umudun Aracı Rolünün İncelenmesi* [Yüksek Lisans Tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ertürk, Y. (2018). *Özel Gereksinimli Çocuğa Sahip Olan ve Olmayan Annelerin İlgili Değişkenler Açısından Sosyal Beceri Düzeylerinin Karşılaştırılması* [Yüksek Lisans Tezi]. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Francis, L. J., & Kaldor, P. (2002). The Relationship Between Psychological Well-Being and Christian Faith and Practice in an Australian Population Sample. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 41(1), 179-184. <https://doi.org/10.1111/1468-5906.00109>
- Genç, H., & Altuntaş, S. (2018). Mutluluğun Yordayıcısı Olarak Psikolojik Sağlık: Öğretmen Örnekleminin İncelenmesi. *Hacettepe University Journal of Education*, 1-15. <https://doi.org/10.16986/HUJE.2018046021>
- Gizir, C. A. (2007). Psikolojik Sağlık, Risk Faktörleri ve Koruyucu Faktörler Üzerine Bir Derleme Çalışması. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 3(28), 113-128.
- Göcen, G. (2013). Pozitif Psikoloji Düzleminde Psikolojik İyi Olma ve Dini Yönelim İlişkisi: Yetişkinler Üzerine Bir Araştırma. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 7(13), 97-130.

- Güloğlu, B., & Kararımak, Ö. (2010). Üniversite Öğrencilerinde Yalnızlığın Yordayıcısı Olarak Benlik Saygısı ve Psikolojik Sağlamlık. *Ege Eğitim Dergisi*, 11(2), 73-88.
- Gürsu, O. (2022). *Manevi Danışmanlar İçin Kılavuz Danışma İlke, Beceri ve Teknikleri*. amlıca Yayınları.
- Hill, P. C., Pargament, K., Hood, R. W., McCullough, M. E., Swyers, J. P., Larson, D. B., & Zinnbauer, B. J. (2015). Din ve Maneviyatı Kavramlaştırma: Birleřme ve Ayrılma Noktaları (N. Kimter, ev.). *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Dergisi*, 3, 85-118.
- Horozcu, Ü. (2010). Tecrübi Araştırmalar Işığında Dindarlık ve Maneviyat ile Ruhsal ve Bedensel Sağlık Arasındaki İlişi. *Milel ve Nihal*, 7(1), 209-240.
- İçmeli, C., Ataoęlu, A., Canan, F., & Özçetin, A. (2008). Zihinsel Özürlü Çocukları Olan Ebeveynler İle Sağlıklı Çocuklara Sahip Ebeveynlerin Çocuk Yetiştirme Tutumlarının Karşılaştırılması. *Düzce Tıp Fakóltesi Dergisi*, 10(3), 21-28.
- Kaner, S. (2004). *Engelli Çocukları Olan Anababaların Algıladıkları Stres, Sosyal Destek ve Yaşam Doyumlarının İncelenmesi* (Bilimsel Araştırma Projesi (BAP) Raporu Sy 2001-0901-007; s. 88). Ankara Üniversitesi Rektörlüğü.
- Kara, A. (2019). *Zihinsel Özel Gereksinimi Olan Çocuk Annelerinde Psikolojik Sağlamlık ve Baba Katılımı İlişkisi* [Yüksek Lisans Tezi]. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Karakuş, Ö., & Kırılıoğlu, M. (2019). Engelli Bir Çocuğa Sahip Olmanın Getirdiği Yaşam Deneyimleri: Anneler Üzerinden Nitel Araştırma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 41, 96-112.
- Kırcaali İftar, G. (1998). Özel Gereksinimli Bireyler ve Özel Eğitim. İçinde S. Eripek (Ed.), *Özel Eğitim* (ss. 1-13). T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Kula, M. N. (2005). *Bedensel Engellilik ve Dini Başa ıkma*. Dem Yayınları.
- Kula, M. N., & Sel, S. (2020). *Engellilere Yönelik Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Lo, C., Zimmermann, C., Rydall, A., Walsh, A., Jones, J., Moore, M., Shepherd, F., Gagliese, L., & Rodin, G. (2010). Longitudinal Study of Depressive Symptoms in Patients with Metastatic Gastrointestinal and Lung Cancer. *Journal of Clinical Oncology: Official Journal of the American Society of Clinical Oncology*, 28(18), 3084-3089. <https://doi.org/10.1200/JCO.2009.26.9712>
- Luthar, S., Cicchetti, D., & Becker, B. (2000). Research on Resilience: Response to Commentaries. *Child Development*, 71(3), 573-575. <https://doi.org/10.1111/1467-8624.00168>
- Min, J.-A., Yoon, S., Lee, C. U., Chae, J.-H., Lee, C., Song, K., & Kim, T.-S. (2013). Psychological resilience contributes to low emotional distress in cancer patients. *Supportive Care in Cancer: Official Journal of the Multinational Association of Supportive Care in Cancer*, 21(9), 2469-2476. <https://doi.org/10.1007/s00520-013-1807-6>
- Myers, D. G., & Diener, E. (1995). Who is happy? *Psychological Science*, 6(1), 10-19. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.1995.tb00298.x>
- Öz, F., & Bahadır Yılmaz, E. (2009). Ruh Sağlığının Korunmasında Önemli Bir Kavram: Psikolojik Sağlamlık. *Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakóltesi Hemřirelik Dergisi*, 16(3), 82-89.

- Peker, A., Eroğlu, Y., & Özcan, N. (2015). Özel Gereksinimli Çocuğa Sahip Anneler ile Tipik Gelişim Gösteren Çocuğa Sahip Annelerin Psikolojik Sağlamlık, İyilik Hali ve Mutluluk Düzeylerinin İncelenmesi. *Sakarya University Journal of Education*, 5(3), 142-150. <https://doi.org/10.19126/suje.31984>
- Pesen, A., & Demirhan, M. (2021). Öğretmenlerin Özel Gereksinimli Bireylere Yönelik Tutumlarının İncelenmesi. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(1), 141-158. <https://doi.org/10.18026/cbayarsos.652806>
- Resilience. (1979). İçinde *Webster's New Twentieth Century Dictionary of the English Language* (Second, s. 1540). Simon & Schuster.
- Resilience. (2015). İçinde G. R. VandenBos (Ed.), *APA Dictionary of Psychology* (2'nd ed.). American Psychological Association. <https://dictionary.apa.org/resilience>
- Reutter, K. K., & Bigatti, S. M. (2014). Religiosity and Spirituality as Resiliency Resources: Moderation, Mediation, or Moderated Mediation? *Journal for the Scientific Study of Religion*, 53(1), 56-72. <https://doi.org/10.1111/jssr.12081>
- Rutter, M. (1987). Psychosocial Resilience and Protective Mechanisms. *American Journal of Orthopsychiatry*, 57(3), 316-331. <https://doi.org/10.1111/j.1939-0025.1987.tb03541.x>
- Seidm Mahmoodi, J., Rahimi, C., & Mohamadi, N. (2011). Resiliency and Religious Orientation: Factors Contributing to Posttraumatic Growth in Iranian Subjects. *Iranian Journal of Psychiatry*, 6(4), 145-150.
- Smith, B., Dalen, J., Wiggins, K., Tooley, E., Christopher, P., & Bernard, J. (2008). The Brief Resilience Scale: Assessing the Ability to Bounce Back. *International journal of behavioral medicine*, 15, 194-200. <https://doi.org/10.1080/10705500802222972>
- Southwick, S. M., Vythilingam, M., & Charney, D. S. (2005). The psychobiology of depression and resilience to stress: Implications for prevention and treatment. *Annual Review of Clinical Psychology*, 1, 255-291. <https://doi.org/10.1146/annurev.clinpsy.1.102803.143948>
- Şirin, T. (2018). Maneviyat Ölçeği'nin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. *Turkish Studies*, 13(18), 1283-1309. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.13996>
- Tanyi, R. A. (2002). Towards Clarification of the Meaning of Spirituality. *Journal of Advanced Nursing*, 39(5), 500-509. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2648.2002.02315.x>
- Ünal, V. (2018). Engellilerin Engelliliğe Bakışı ve Dine Yaklaşımları. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 22(3), 1457-1482. <https://doi.org/10.18505/cuid.440470>
- WHO. (1980). *International Classification of Impairments, Disabilities, and Handicaps: A manual of classification relating to the consequences of disease*. World Health Organization.
- Wong, P. (2016). Meaning-Seeking, Self-Transcendence, and Well-being. İçinde *Logotherapy and Existential Analysis: Roceedings of the Viktor Frankl Institute* (ss. 311-322). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-29424-7_27
- Yapıcı, A. (2007). *Ruh Sağlığı ve Din: Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık*. Karahan Yayınları.

- Yavuz, F. (2016). *Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Ailelerin Karşılaştıkları Sosyal Dışlanma Sorunları Üzerine Bir Araştırma* [Yüksek Lisans Tezi]. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, S., & Gürsu, O. (2021). Yetişkinlerde Dindarlık ve Psikolojik Dayanıklılık İlişkisi. *Turkish Academic Research Review*, 6(1), 27-54. <https://doi.org/10.30622/tarr.865014>

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

Araştırmacıların katkı oranı beyanı / Contribution rate statement of researchers:

1. Yazar/First author %50
2. Yazar/Second author %50

Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir. (No potential conflict of interest was reported by the authors).

Annelerin Çocuklarına Karşı İlgi ve İstismar Düzeyini Etkileyen Faktörlerin İncelenmesi

Investigation of the Factors Affecting the Level of Interest and Abuse of Mothers Towards Their Children

Arzu ÖZYÜREK – Songül DAKAK

Prof. Dr. Karabük Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Çocuk Gelişimi Anabilim Dalı/ Prof. Dr. Karabuk University, Faculty of Health Sciences, Department of Child Development, a.ozyurek@karabuk.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-3083-7202

Yüksek Lisans Öğrencisi, Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çocuk Gelişimi ve Eğitimi Anabilim Dalı/MSc Student, Karabuk University, Institute of Graduate Education, Department of Child Development and Education, songuldakak@gmail.com, Orcid ID: 0000-0002-3560-2357

Makale Bilgisi	Article Information
Makale Türü – Article Type	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi – Date Received	19 Ocak / January 2022
Kabul Tarihi – Date Accepted	21 Haziran / June 2022
Yayın Tarihi – Date Published	27 Haziran / June 2022
Yayın Sezonu - Pub Date Season	Haziran / June

Atf / Cite as: Özyürek, A. – Dakak, S. (2022), Annelerin Çocuklarına Karşı İlgi ve İstismar Düzeyini Etkileyen Faktörlerin İncelenmesi/Investigation of the Factors Affecting the Level of Interest and Abuse of Mothers Towards Their Children. Turkish Academic Research Review, 7 (2), 395-415. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr/issue/70651/1060300>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr>

Copyright © Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016- Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey. All rights reserved.

Annelerin Çocuklarına Karşı İlgisi ve İstismar Düzeyini Etkileyen Faktörlerin İncelenmesi

Arzu ÖZYÜREK – Songül DAKAK

Öz

Yaşamın gelişimsel açıdan en önemli dönemlerinden biri erken çocukluk dönemidir. Çocuğun birincil bakıcısı genellikle annedir. Bu nedenle anne ilgisi ve etkileşimi, bebeklikten itibaren çocuğun gelişimi açısından önemli bir rol oynar. Çocukluk döneminde kötü muameleye maruz kalmak, çocuk açısından önemli sorunlara neden olur. Annenin çocuğa karşı kötü muamelesi, bu sorunlar içerisinde çocuğu en fazla olumsuz etkileyecek sorun olabilir. Bu çalışmada, annelerin çocuklarına yönelik ilgileriyle istismar düzeylerini etkileyen faktörleri incelemek amaçlanmıştır. Çalışmada ayrıca, annelerin çocuklarına karşı ilgi ve istismar düzeyleri arasındaki ilişki de incelenmiştir. Betimsel ilişkisel tarama modelindeki çalışmada, çalışma grubunu okul öncesi yaş grubu çocuğu olan 95 anne oluşturmuştur. Verilerin toplanmasında Çocuğa Yönelik Anne-Baba İlgisi Ölçeği ve Ebeveyn İstismar Farkındalık Ölçeği kullanılmıştır. Verilerin analizinde betimsel istatistik, Spearman Brown Kolesyon Katsayısı ve CHAID analizinden yararlanılmıştır. Çalışma sonucunda annelerin çocuklarını kontrole, davranışlarını geliştirmeye ve okula yönelik ilgileri orta düzeyde, ilgileri geliştirmeye yönelik ilgileri ise yüksek bulunmuştur. Yaşı 30 ve daha küçük, yalnızca kızı ve hem kız hem erkek çocuğu olan, çocuk sayısı üç ve daha az olan annelerin çocuklarının okuluna yönelik ilgisinin daha fazla olduğu belirlenmiştir. Öğretmen ve çekirdek aileye sahip annelerin çocuklarının ilgilerini geliştirmeye yönelik ilgisinin daha fazla olduğu; çocuklarını kontrole yönelik ilgisi yüksek, ilkokul ve ön lisans mezunu annelerin, çocuğa yönelik istismar düzeyinin daha fazla olduğu belirlenmiştir. Ebeveynin çocuğuna yönelik ilgisi ve istismar davranışları çocuğu fiziksel, sosyal ve bilişsel gelişim gibi birçok açıdan etkilemekte, yalnızca yaşanan süreçte değil yaşamın ilerleyen yıllarında da etkisini devam ettirmektedir. Aile eğitim programları kapsamında, çocukları kontrole yönelik ilgi ve istismar davranışı arasındaki farkındalığın artırılmasına yönelik eğitsel çalışmalar yapılması, çocuğa yönelik anne istismarının önlenmesine katkı sağlayabilir.

Anahtar Kelimeler: Ebeveyn İlgisi, İstismar, İstismar Farkındalığı, Okul Öncesi Dönem, CHAID Analizi.

Investigation of the Factors Affecting the Level of Interest and Abuse of Mothers Towards Their Children

Abstract

One of the most important developmental periods of life is early childhood. The child's primary caregiver is usually the mother. Therefore, maternal interest and interaction with child plays an important role in the development of the child from infancy. Mistreatment in childhood causes significant problems for the child. The

mother's mistreatment of the child may be the problem that will affect the child the most negatively. This study aimed to examine the factors affecting the level of abuse and the attention of mothers towards their children. The study also examined the relationship between mothers' levels of interest and abuse towards their children. The study group consisted of 95 mothers with pre-school children in the descriptive relational screening model study. The Parental Involvement Scale for the Child and the Parent Abuse Awareness Scale were used to collect the data. In the analysis of the data, descriptive statistics, Spearman Brown Coefficient of Collection and CHAID analysis were used. As a result of the study, it was found that mothers' interest in controlling their children, improving their behavior, and developing their interest in school is moderate, while their interest in developing their interest is high. It has been determined that mothers with an age of 30 and younger, only daughters and both girls and boys, and the number of children is three or less, have a greater interest in their children's school. Teachers and mothers with nuclear families are more interested in developing their children's interests; It was determined that the level of child abuse was higher in primary school and associate degree graduate mothers with a high interest in controlling their children. This situation can include emotional or physical abuse. The parent's interest in their child and the abuse behaviors affect the child in many ways, such as physical, social, and cognitive development, and it continues to be effective not only in the process but also in the later years of life. Within the scope of family education programs, educational studies to increase awareness between child control and abusive behavior can contribute to the prevention of maternal abuse against children.

Keywords: Parental Care, Abuse, Abuse Awareness, Preschool Period, CHAID Analysis.

Structured Abstract

One of the most important developmental periods of life is early childhood. The child's life is shaped around many factors, and parents play an important role for this process. The child's primary caregiver is usually the mother. Therefore, maternal interest and interaction with child plays an important role in the development of the child from infancy. Mistreatment in childhood causes significant problems for the child. The mother's mistreatment of the child may be the problem that will affect the child the most negatively.

This study aimed to examine the factors affecting the level of abuse and the attention of mothers towards their children. The study also examined the relationship between mothers' levels of interest and abuse towards their children and their levels of interest and abuse. The following questions were answered in the study: How are the levels of interest of mothers towards their children? How are the levels of abuse of mothers towards their children? Is there a meaningful relationship between mothers' interest and levels of abuse to their children? What are the factors that affect mothers' interest to their children? What are the factors that affect mothers' level of abuse to their children?

The study is descriptive relational screening model and a quantitative study in terms of evaluation of data. The study group was determined by purposeful and easy accessible sampling method. The study group consisted of 95 mothers with 4-6-year-old pre-school children available to them online.

It was used a Personal Information Form that included the questions the mother' age, education, profession, child account and gender, family structure. In addition, the Parental Involvement Scale for the Child and the Parent Abuse Awareness Scale were used to collect the data. The distribution of normality was considered in the selection of the data analazi method. In the analysis of the data, descriptive statistics and Spearman Brown Coefficient of Collection were used. And CHAID analysis from classification analyses was used to determine the effect of argument on the dependent variable. Results of CHAID analysis, the factors affecting the levels of interest and abuse of mothers' children are presented in the form of decision tree structure.

As a result of the study, it was found that mothers' interest in controlling their children, improving their behavior, and developing their interest in school is moderate. It was found that mothers' interest to developing of children' interest is high. It was determined that there was a significant difference between the age of the mother, the level of education, profession, family structure, number of children, the sex of the child and the mother's interest in the child. It has been determined that mothers with an age of 30 and younger, only daughters and both girls and boys, and the number of children is three or less, have a greater interest in their children's school. Teachers and mothers with nuclear families are more interested in developing their children's interests; It was determined that the level of child abuse was higher in primary school and associate degree graduate mothers with a high interest in controlling their children. This situation can include emotional or physical abuse.

Parent's interest in their child and abusive behavior may be affected from mother' personal characteristics, family' characteristics and child' characteristics. Know these factors in advance can help prevent child abuse. The parent's interest in their child and the abuse behaviors affect the child in many ways, such as physical, social, and cognitive development, and it continues to be effective not only in the process but also in the later years of life. If abuse is carried out by the mother who is primary attachment figure of the child, is perhaps the most wounding for individuals. Sometimes, mothers unwittingly engage in behaviors that can be characterized as abuse, and they think to interested in their children while do this. This can have more important consequences Because, in this situation the abuse is continuous and there is every time. Early measures should be taken to increases the mother's interest in the child and to prevent abusive behaviour. If the child has been left indifferent and has been abused by their mother, the family must also make efforts to reduce the impact of these negative experiences. Children's negative experiences heal with supportive and caring adults. Within the scope of family education programs, educational studies to increase awareness between child control and abusive behavior can contribute to the prevention of maternal abuse against children. Finally, some suggestions developed for families, field experts and to the researchers, according to the results of the study and the litature.

Giriş

Çocukların olumlu gelişiminin temeli, onların duygusal ihtiyaçlarına cevap veren bir çevrede büyüme fırsatıdır. Bu, onların temel kaygılar, korkular ve çevresel zorluklarla başa çıkmak için gereken becerileri geliştirmelerini sağlamaktadır. (Bretherton, 1985). Bu sosyal çevreyi sağlayan birincil sistem ailedir. Aile, rutinler oluşturan, davranışları düzenleyen, organize bir güç yapısı oluşturan, yerinde duygusal destek, etkili iletişim ve problem çözme sağlayan bir dizi örtülü kural içermektedir (Goldenberg ve Goldenberg, 2013). Çocuklar için birincil bakıcı ve bağlanma ögesinin anne olduğu söylenebilir.

Anne ilgisi ve etkileşimi bebeklikten itibaren birey için gelişimsel ve psikolojik açıdan önemli bir rol oynar (Smith, Wohlstetter, Kuzin ve De Pedro, 2011). Olumsuz çocukluk deneyimleri, destekleyici ve şefkatli yetişkinlerle iyileşir. Gelişmekte olan bir çocuğa verilen zararın büyüklüğü, yaşanan olumsuzluğun stres etkeninin ciddiyetine ve bir yetişkinin ne kadar koruma sağladığına bağlıdır (Shonkoff vd., 2012). Ayrıca, Solomon ve George (1999), olumsuz ebeveynlik davranışlarını takiben bakıcılar tarafından yapılan onarıcı eylemlerin (örneğin, sarılmalar, özürler, açıklamalar) bu etkileşimlerin zararlı etkilerini en aza indireceğini savunmuştur. Bu olumlu etki “yeterince iyi anne” olarak bebeğine kucaklayıcı bir çevre sunmak, onu dış etmenlerden korumak, ihtiyaç duyduğunda varlığıyla güven vererek gerçekleşebilir (Winnicott, 1992). Bu bağlamda, tüm gelişimsel alanlarla ilgili olarak ‘anne’ oldukça önem arz etmektedir.

Ebeveynin ilgisinin olumlu etkilerinin tam tersi bir durum ise ebeveynin çocuğa kötü muamelesidir. Çocuklara kötü muamele risk faktörleri hakkında bir meta-analiz çalışması, ebeveynlerin çocuklar hakkındaki algılarını, istismar ve ihmal için önemli bir risk faktörü olarak tanımlamıştır (Stith vd., 2009). İhmalkâr ebeveynlerin, çocukların ilgi ve ihtiyacını gösteren sinyalleri algılamada daha fazla güçlük çektiği (Crittenden, 1993) ve çocukların duygularını tanımada başarısız olduğunu (Hildyard ve Wolfe, 2007) öne süren araştırmalar mevcuttur. Ayrıca çocuğun gereksinimlerine ilgili olmayan ebeveynlerin çocuk gelişimi konusunda gerçekçi olmayan beklentiler (Azar vd., 2017) ve ebeveynlikle ilgili önyargılı tutumlar sergiledikleri (Camilo, Garrido ve Calheiros, 2020) de öne sürülmektedir. Çocuklukta istismar deneyimlerinin, doğrudan veya dolaylı olarak bebelere karşı düşmanca, müdahaleci ve tutarsız davranışlar da dahil olmak üzere annenin etkileşimli davranışlarıyla ilişkili olduğu bulunmuştur (Vaillancourt, Pawlby ve Fearon, 2017). Annenin yeterli ilgisi, olumlu bir çocukluk deneyimi sunar. Bu doğrultuda anne ilgisi, istismar ve ihmal açısından ilişkili bir faktör olarak görülebilir

Aile, çocuklarını olumlu anlamda destekleyen bir yapı olarak görülse de bazı aileler kritik zamanlarda çocuklarını ihmal etmekte ve geri dönüşü mümkün olmayan yaralar açmaktadır. Kimileri ise çocuklarının gelişimlerine kronik olarak duyarsız davranmaktadır (Webb ve Musello, 2020). Çocuğa karşı kötü muamele davranışları (örn. şiddet, ilgisizlik) istismar ve ihmali doğurmaktadır. Çocuk istismarı ve ihmali fizyolojik, psikolojik ve nörolojik gelişimi olumsuz etkilemesi bakımından önemli bir konudur (Felitti vd., 2019; Hughesvd., 2017; Levey, Apter ve Harrison, 2017). Çocuk ihmal ve istismarı başlıca dört şekilde ortaya çıkar. Bunlar; fiziksel istismar, duygusal istismar, cinsel istismar ve ihmaldir (Polat, 2019). Fiziksel istismar, çocuğun sağlıklı yaşamına ve gelişimine fiziksel zarar veren veya verebilecek kasıtlı davranışlardır; en yaygın ve en kolay tanımlanan istismar türüdür (WHO, 1999). Cinsel istismar, çocuğun bir yetişkin tarafından cinsel doyum için kullanılmasıdır. Duygusal istismar, çocukların olumsuz tutum ve davranışlara maruz kalarak ya da temel gereksinimlerinden mahrum bırakılarak psikolojik hasara uğratılması durumudur

(Polat, 2019). Çocuk ihmal ise bir ebeveynin veya bakıcının günlük yaşamın temel fiziksel ihtiyaçlarının yanı sıra çocuklar için duygu, güvenlik ve eğitimin yerine getirilmemesi olarak tanımlanmaktadır (Stoltenborgh, Bakermans-Kranenburg ve Van Ijzendoorn, 2013). İhmal ve istismarın etkileri oldukça değişkendir ve etki büyüklüğünün tahmin edilmesi zordur.

İhmal ve istismar düzeyi ve çeşidi fark etmeksizin beyin yapısını etkileyebilmekte ve beyinde hasar oluşturabilmektedir. İhmal ile oluşan beyin hasarında hiperaktivite, dürtüsellik, entelektüel yetenekte azalma görülmekte ve ihmal kötü muhakemeye neden olmaktadır (Sadock ve Sadock, 2005). Benzer şekilde istismara uğrayan çocukların beyinlerinde ciddi bir küçülme meydana geldiği ve bu küçülmenin kalıcılığının ergenlik döneminde etkilerini sürdürdüğü belirlenmiştir (Suffren vd., 2021). İstismar yaşantı yollu deneyimin sinir sistemi üzerinde nasıl iz bıraktığı, gelecek yaşantıda davranışı nasıl değiştirdiği ve öğrenmenin, hafızanın, kültürün tüm yönlerinin temeli olarak tanımlanabilen nöroplastisite (Eliot, 2021) üzerinde etkili olabilmektedir. Yapılan bir çalışmada 94’ü kötü muamele görmüş ve 96’sı sağlıklı 190 çocukta depresyon ve benzeri olumsuz yaşantının, beyin nöroplastisitesinde değişikliklere neden olduğu ortaya konmuştur (Weder vd., 2014). Çocukluk ve bebeklik döneminde maruz kalınan istismarın yetişkinlikte şiddet ve antisosyal eylemler sergilenme ile ilişkili olduğu bulunmuştur (Caspi vd., 2002). Çocukluk döneminde travma veya şiddete maruz kalmanın sonraki yaşantıda psikiyatrik bozukluklar için risk teşkil ettiği söylenebilir (van Roji vd., 2020).

Çocukluk döneminde kötü muameleye maruz kalmak, çocuklara önemli bir stres yükler. Çünkü çocuk için birincil bakıcı hem potansiyel rahatlık kaynağı hem de tehdit kaynağıdır (Main ve Solomon, 1990). Birincil bakıcının davranışları çocuğun bağlanma durumunu da doğru orantılı olarak etkilemektedir. Güvenli bağlanma, çocuk gergin veya endişeli hissettiğinde çocuğun bağlanma figürüne yakınlık aramasıyla ifade edilir (Ainsworth, Blehar, Waters ve Wall, 1978). Güvenli bağlanan bebekler, bakıcılarına temel bir güven geliştirirler; koruma ve duygusal destek almayı bekledikleri için, alarma geçtiklerinde bakıcının rahatlığını ve sevgisini ararlar. Bakım verenlerinin ihtiyaçlarına duyarlılığına ve zamanında yanıt vereceğine güvenen bebekler, yabancı şeyler ve olaylarla karşılaştıklarında “güvenli üslerine” dönebildikleri için özgürce keşfedebilir ve öğrenebilirler (Bowlby, 1998; Cassidy ve Shaver, 1999; Hoffman, Cooper Glen ve Powell, 2021). Güvensiz bağlanmada ise kaçınma ya da bu durumlarda birincil bakıcıya yaklaşma ve ondan kaçınma arasındaki bir çatışma ile ifade edilir (Ainsworth, Blehar, Waters ve Wall, 1978). Yapılan çalışmalar, kötü muameleye maruz kalan çocuklarda güvensiz bağlanma oranının yüksek olduğunu göstermektedir (Finzi, Ram, Har-Even, Schnit ve Weizman, 2001; Widom, Czaja, Kozakowski ve Chauha, 2018).

Çocuğun yaşamı birçok faktör etrafında şekillenmekte ve ebeveynler önemli rol oynamaktadır. Günümüzde babalar çocuk bakımında daha aktif rol almaya başlasa da annenin rolünün hala büyük bir yere sahip olduğu düşünülmektedir. Doğum öncesi süreçler de dahil olmak üzere doğumdan sonraki ilk birkaç yıldaki beslenme, bakım, destek ve gelişimsel süreçlerde birincil bakıcı rolünü genellikle annenin üstlenmesi bu düşüncüyü desteklemektedir. Çocuğun gelişiminin olumlu yönde desteklenmesinde annenin ilgisi ve çocuğa yönelik istismarının önlenmesinde istismarla ilgili farkındalığının önemli olduğu söylenebilir. Bu bağlamda literatür incelendiğinde, okul öncesi çocuğa sahip ebeveynlerin istismar farkındalıkları (Ercan, 2018; Kaytez ve Deles, 2020) ve tutumları (Yalçın, Koçak ve Duman, 2014), alt sosyo-ekonomik düzeydeki ailelerin istismar farkındalıkları (Meraki ve Var, 2019), annelerin çocuk istismar davranışları (Bilgen ve Karasu, 2017; Çalışkan vd., 2019) ve potansiyeli (Pekdoğan, 2016), istismar davranışlarını etkileyen faktörler (Altıparmak, Yıldırım, Yardımcı, Ergin, 2013; Can ve Beyazıt, 2018) gibi konularda çalışmalar yapıldığı

görülmüştür. Bu çalışmalarda ebeveynlerin istismar farkındalıkları demografik bazı değişkenlere göre incelenmiş ve ilişkisel analiz sonuçlarına yer verilmiştir. Ebeveynlerin çocuklarını istismar durumunu etkileyen etmenlerin incelenmesi ise risk faktörlerinin erken dönemde fark edilmesine yönelik önemli ipuçları sunabilir. Bu nedenle bu çalışmada okul öncesi yaşta çocuğa sahip annelerin, çocuklarına yönelik ilgileriyle istismar düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi, aynı zamanda ilgi ve istismarı etkileyen faktörlerin belirlenmesi amaçlanmıştır. Çalışmada aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

- Annelerin okul öncesi dönem çocuklarına yönelik ilgi düzeyleri nasıldır?
- Annelerin okul öncesi dönem çocuklarını istismar düzeyleri nasıldır?
- Annelerin okul öncesi dönem çocuklarına yönelik ilgileri ile istismar düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
- Annelerin okul öncesi dönem çocuklarına yönelik ilgisini etkileyen faktörler nelerdir?
- Annelerin okul öncesi dönem çocuklarını istismar düzeyini etkileyen faktörler nelerdir?

Gereç ve Yöntem

Araştırmanın Modeli

Betimsel ve ilişkisel tarama modelindeki bu çalışma, mevcut bir durumu olduğu gibi betimlemek ve ölçüm puanları arasında manidar bir ilişki olup olmadığını belirlemek amacıyla tasarlanmıştır. Verilerin değerlendirilmesi açısından nicel bir çalışmadır (Büyüköztürk vd., 2013).

Çalışma Grubu

Çalışma grubu, amaçlı ve kolay ulaşılabilir örnekleme yöntemiyle belirlenmiştir. Çevrimiçi ortamda kendilerine ulaşılabilen, okul öncesi 4-6 yaşında çocuğa sahip 95 anne çalışma grubunu oluşturmuştur. Kolay ulaşılabilir örnekleme yönteminde, zaman ve çabadan tasarruf sağlanmakta olanı seçmek, amaçlı örnekleme yönteminde ise önyargıları azaltarak inanırlık ve güvenilirliği artırmak amaçlanmaktadır (Baltacı, 2018).

Çalışma grubunun kişisel bazı bilgileri Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların Bazı Kişisel Bilgileri

Yaş	f	%	Aile Yapısı	f	%
30 ve altı	36	37,9	Geniş aile	21	22,1
31 ve üzeri	59	62,1	Çekirdek aile	74	77,9
Öğrenim Durumu			Çocuk Sayısı		
İlkokul	17	17,9	Tek çocuk	18	18,9
Ortaokul	14	14,7	2 çocuk	46	48,4
Lise	20	21,1	3 çocuk	21	22,1
Ön lisans	13	13,7	4 ve üzeri	10	10,5
Lisans	31	32,6			
Meslek			Çocukların Cinsiyeti		
Çalışmıyor	57	60,0	Kız	33	34,7

Öğretmen	15	15,8	Erkek	25	26,3
Diğer	23	24,2	K ve E	37	38,9

Tablo 1'e göre çalışma grubundaki annelerin %37,9'u 30 yaş ve altı ve %62,1'i 31 yaş ve üzeri yaş grubunda, %32,6'sı lisan ve %21,1'i lise mezunu, %60'ı çalışmayan/ev hanımı, %77,9'u çekirdek aileye sahip, %48,4'ü iki çocuğa sahip, %34,7'sinin kız ve %38,9'u hem kız hem erkek çocuğa sahiptir.

Veri Toplama Araçları

Verilerin toplanmasında annenin yaşı, öğrenimi, mesleği, çocuk sayısı ve çocuklarının cinsiyeti ile aile yapısının sorulduğu bir Kişisel Bilgi Formu, Çocuğa Yönelik Anne-Baba İlgisi Ölçeği ve Ebeveyn İstismar Farkındalık Ölçeği kullanılmıştır.

Çocuğa Yönelik Anne-Baba İlgisi Ölçeği, Sucuoğlu, Özkal, Yıldız Demirtaş ve Güzeller (Sucuoğlu, Özkal, Yıldız Demirtaş, Güzeller, 2015) tarafından 4-6 yaşında çocuğa sahip anne-babaların çocuklarına yönelik ilgi düzeylerini belirlemek amacıyla geliştirilmiştir. Likert tipi bir ölçek olup (5) Çok sık, (4) Sık, (3) Bazen, (2) Az, (1) Hiç şeklinde yanıtlanmaktadır. Toplam 462 anne ile yapılan çalışmada 34 madde ve 4 faktörlü bir yapı belirlenmiştir. Ölçekte yer alan tüm maddeler için madde toplam korelasyonlarının 0,31 ile 0,62 arasında değiştiği belirlenmiştir. Cronbach Alfa güvenilirlik katsayısı .91 bulunmuştur. Ölçeğin iç tutarlılık katsayıları *Kontrol Yönelik İlgisi* alt faktörü için 0,88, *Davranış Geliştirmeye Yönelik İlgisi* alt faktörü için 0,87, *Okula Yönelik İlgisi* alt faktör için 0,76 ve *İlgileri Geliştirmeye Yönelik İlgisi* alt faktörü için 0,77 bulunmuştur. Ters puanlanan madde bulunmayan ölçekte puanların yüksek olması o alt boyuta ilişkin olarak annenin ilgisinin yüksek olduğu şeklinde yorumlanmıştır.

Ebeveyn İstismar Farkındalık Ölçeği, Pekdoğan (Pekdoğan, 2019) tarafından 4-6 yaş çocuğa sahip ebeveynlerin istismar düzeyinin/farkındalıklarının belirlenmesi amacıyla geliştirilmiştir. Likert tipindeki ölçme aracı "hiç katılmıyorum (1 puan)" ile "tamamen katılıyorum (5 puan)" arasında derecelendirilmiştir, üç madde ise ters puanlanmaktadır. Ebeveyn formundan elde edilen puanın yüksek olması ebeveynlerin istismar farkındalığının yüksek olduğunu göstermektedir. Toplam 206 ebeveynle yapılan geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları sonucunda tek faktörlü ve 18 maddeden oluştuğu, ölçek maddeleri yük değerlerinin 0,76-0,93 arasında, madde toplam korelasyonlarının 0,74-0,98 arasında değiştiği görülmüştür. Cronbach Alfa iç tutarlılık katsayısı 0,98, test-tekrar test korelasyonu 0,94 bulunmuştur.

Verilerin Toplanması

Karabük Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları 04.03.2021 tarih 2021/02 toplantı no ve 24 no'lu karar sayısıyla çalışmanın etik uygunluğuna yönelik izin alınmıştır. Veriler, çevrimiçi ortamda, kendilerine ulaşılabilen ve çalışmaya katılmaya gönüllü, okul öncesi çocuğa sahip annelere ulaşılarak Şubat-Mayıs 2021 tarihleri arasında, yaklaşık dört aylık sürede toplanmıştır. Ölçeği cevaplamaya geçmeden önce, katılımcıların gönüllü katılım sağladığını belirten onam formunu onaylamaları istenmiştir. Çevrimiçi toplanan veriler bilgisayar istatistik programına aktarılmıştır.

Verilerin Analizi

Veriler bilgisayar ortamına girilerek normallik dağılımı Kolmogorov-Smirnov, çarpıklık ve basıklık değerleri ile histogram grafikleri incelenmiştir. Anlamlılık değeri .05'ten küçük, basıklık ve çarpıklık değerlerinin +2'den büyük olduğu, histogram grafikleri tek tepeli bir yapı sunmadığı görülmüştür. Buna göre verilerin normal dağılım göstermediğine karar verilerek iki ölçüm seti arasındaki ilişkinin belirlenmesinde Spearman Brown korelasyon analizi ve bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenleri etkileyip etkilemediğini belirlemek amacıyla CHAID analizi yapılmıştır. CHAID analizi, verilerin normal dağılımdan gelme şartı aranmaksızın yapılan, tahmin değişkeninin istatistiki olarak anlamlı fark kalmayana dek birleştiği ve en uygun sınıflamanın yapıldığı modüldür (Ersöz, 2019). Verilerin analizinde ayrıca, ölçek puanları betimsel analizleri yapılarak annelerin çocuğa yönelik ilgisi ve istismar düzeyi belirlenmeye çalışılmıştır. Çocuğa Yönelik Anne-Baba İlgisi Ölçeği ortalama puanları, alınan minimum ve maksimum puanlara göre yorumlanırken Ebeveyn İstismar Farkındalık Ölçeği için ölçeğin yorumunda kullanılması önerilen puan aralıklarından yararlanılmıştır.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırma verilerinin yalnızca çevrimiçi ortamda kendilerine ulaşılan annelerden toplanıp çevrimiçi araç kullanmayan annelerden toplanmamış olması, araştırmanın sınırlılığını oluşturmaktadır.

Bulgular

Bu bölümde çalışmanın alt problemleri doğrultusunda elde edilen bulgular ve yorumlarına yer verilmiştir. Tablo 2'de annelerin ölçek puanlarına ilişkin betimsel istatistikler ve Tablo 3'te iki ölçek puanları arasındaki ilişkiyi gösterir korelasyon analizi sonuçları görülmektedir.

Tablo 2. Annelerin Çocuğa Yönelik Anne-Baba İlgisi Ölçeği ile Ebeveyn İstismar Farkındalık Ölçeği Puanları Betimsel Analizi Sonuçları

Çocuğa Yönelik Anne-Baba İlgisi Ölçeği	N	Min.	Max.	Mean	S
Kontrolle Yönelik İlgisi	95	45,00	65,00	57,81	5,06
Davranış Geliştirmeye Yönelik İlgisi	95	32,00	50,00	44,51	4,55
Okula Yönelik İlgisi	95	11,00	35,00	25,22	5,64
İlgileri Geliştirmeye Yönelik İlgisi	95	3,00	15,00	11,05	2,91
Ebeveyn İstismar Farkındalık Ölçeği	95	42,00	66,00	55,82	4,03

Tablo 2'ye göre çalışma grubundaki annelerin Çocuğa Yönelik Anne-Baba İlgisi Ölçeği alt boyutlarından alınabilecek en düşük ve en yüksek puanlar dikkate alındığında Kontrolle Yönelik İlgisi ($\bar{x}=57,81$), Davranış Geliştirmeye Yönelik İlgisi ($\bar{x}=44,51$) ve Okula Yönelik İlgisi ($\bar{x}=25,22$) ortalama puanlarının orta düzeyde, İlgileri Geliştirmeye Yönelik İlgisi ($\bar{x}=11,05$) ortalama puanlarının ise yüksek düzeyde olduğu söylenebilir. Yine 42-66 arası puanın orta olarak değerlendirildiği dikkate alındığında (Pekdoğan, 2017) çalışma grubundaki annelerin Ebeveyn İstismar Farkındalık Ölçeği ortalama puanlarına ($\bar{x}=55,82$) göre, annelerin çocuklarına yönelik istismarı orta düzeydedir.

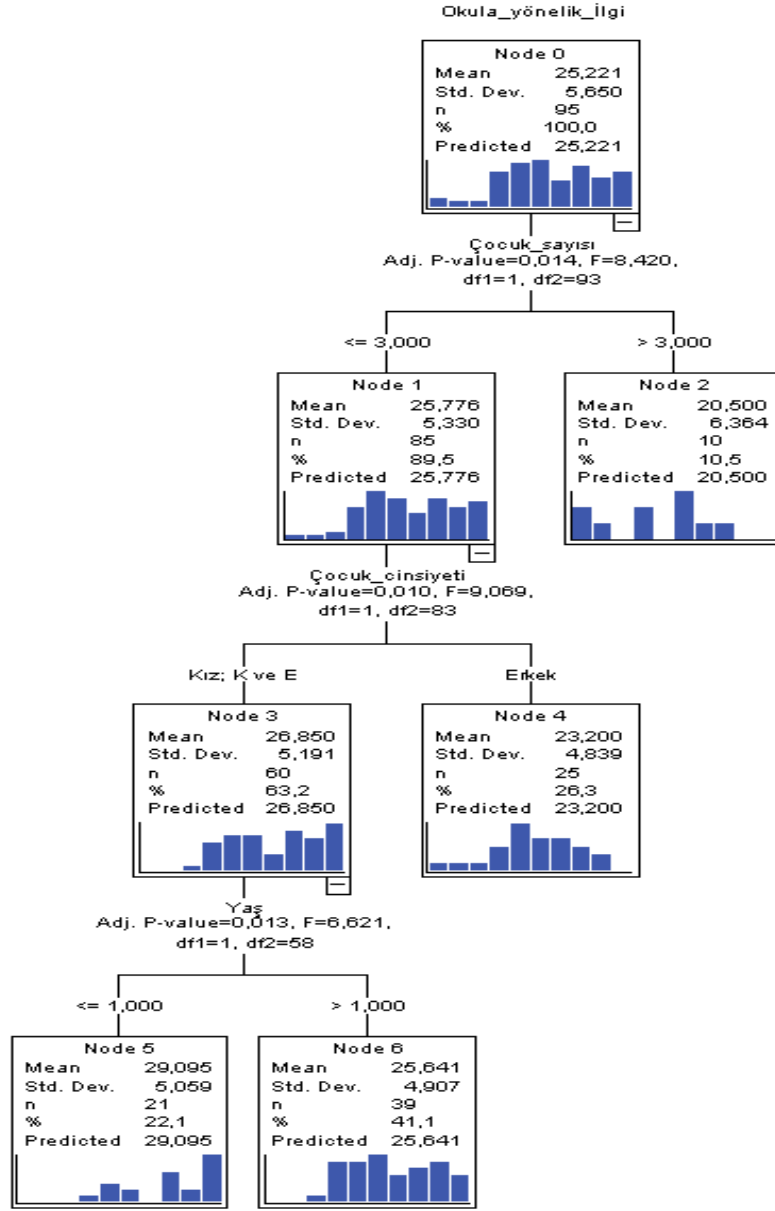
Tablo 3. Annelerin Çocuğa Yönelik Anne-Baba İlgisi Ölçeği ile Ebeveyn İstismar Farkındalık Ölçeği Puanları Korelasyon Analizi Sonuçları

Çocuğa Yönelik Anne-Baba İlgisi Ölçeği		Ebeveyn İstismar Farkındalık Ölçeği
Kontrolle Yönelik İlgisi	r	0,080
	p	0,441
Davranış Geliştirmeye Yönelik İlgisi	r	0,136
	p	0,188
Okula Yönelik İlgisi	r	0,146
	p	0,157
İlgileri Geliştirmeye Yönelik İlgisi	r	0,079
	p	0,444

Tablo 3'e göre çalışma grubundaki annelerin Çocuğa Yönelik Anne-Baba İlgisi Ölçeği puanları ile Ebeveyn İstismar Farkındalık Ölçeği puanları arasındaki ilişki manidar değildir ($p>0,05$). Yani annelerin çocuklarına yönelik ilgisiyle istismar düzeyleri arasında manidar bir ilişki yoktur.

Araştırmanın 3. ve 4. alt problemine yönelik yapılan CHAID analizinde, annelerin Çocuğa Yönelik Anne-Baba İlgisi Ölçeği alt faktörlerinden aldıkları ortalama puanlar ayrı ayrı bağımlı değişken ve kişisel özellikler bağımsız değişken olarak atanmıştır. Analiz sonucunda *Kontrolle Yönelik İlgisi* ve *Davranış Geliştirmeye Yönelik İlgisi* alt faktörleri için herhangi bir karar ağacı yapısı oluşmamıştır. Yani annelerin çocuklarını kontrolle ve davranışlarını geliştirmeye yönelik ilgileri, kişisel özelliklerden etkilenmemektedir. Annelerin Çocuğa Yönelik Anne-Baba İlgisi Ölçeği Okula Yönelik İlgisi ve İlgileri Geliştirmeye Yönelik alt boyutlarından aldıkları ortalama puanların ise bazı kişisel özelliklerden etkilendiği belirlenmiştir.

Araştırma modeline annelerin yaşı, öğrenim durumu, mesleği, çocuk sayısı, çocuklarının cinsiyeti ve aile yapısı değişkenleri ile Çocuğa Yönelik İstismar Farkındalığı Ölçeği ortalama puanları bağımsız değişken, Çocuğa Yönelik Anne-Baba İlgisi Ölçeği Okula Yönelik İlgisi alt faktörü ortalama puanları bağımlı değişken olarak atanmıştır. Ağaç derinliği 3, bir düğümde en az 20 ve terminal düğümde en az 10 katılımcı durdurma kriteri olarak belirlenmiştir. Yapılan analiz sonucunda elde edilen, üç düzeyli ve yedi düğümden oluşan karar ağacı yapısı Şekil 1'de verilmiştir.

Şekil 1. Okula Yönelik İlgi Alt Boyut Puanını Etkileyen Karar Ağacı Yapısı

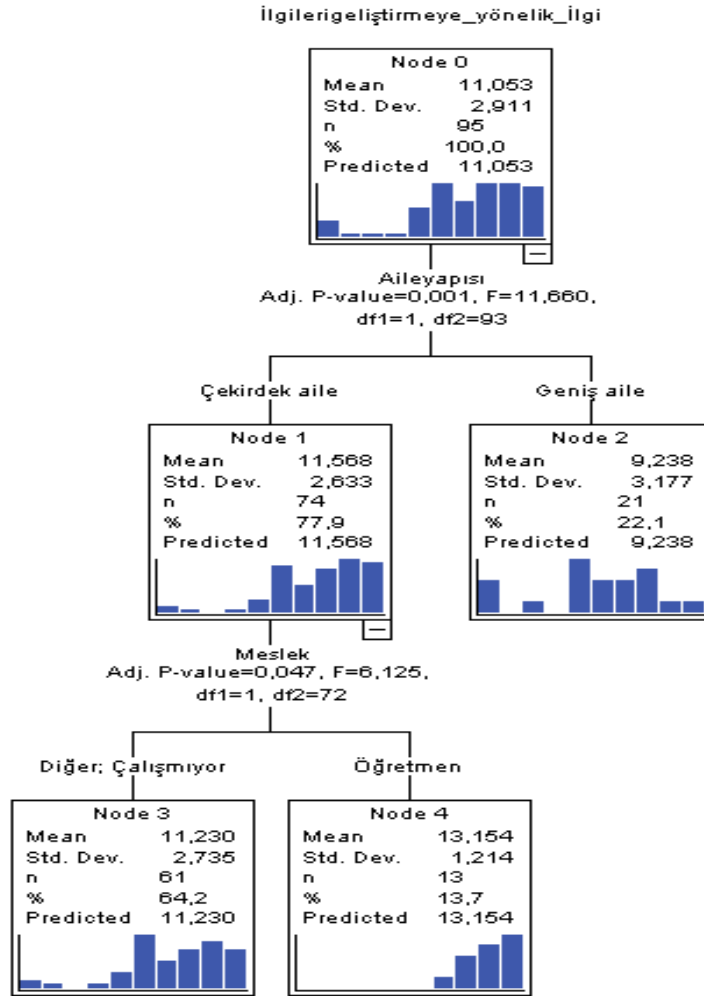
Şekil 1’de görüldüğü gibi, annelerin çocuklarının okuluna yönelik ilgisini etkileyen en önemli değişken çocuk sayısıdır ve anneler çocuk sayısına göre manidar farklılaşmaktadır ($F=8,420$; $p=0,014$). CHAID analizi çocuk sayısı değişkenini 3 ve daha az ve 3’ün üzeri olarak iki kümeye ayırmıştır. Çocuk sayısı 3 ve daha az olan annelerin çocuklarının okuluna yönelik ilgileri 3’ten fazla çocuğu olan annelere göre daha fazladır. Çocuk sayısı 3 ve daha az olan annelerin Çocuğa Yönelik Anne-Baba İlgisi Ölçeğinin Okula Yönelik Yönelik İlgi alt faktörü puanları 25,776, 3’ten fazla çocuğa sahip annelerin puanı 20,500’dür.

Çocuk sayısı 3 ve daha az olan annelerin çocuklarının okuluna yönelik ilgisini etkileyen en önemli değişken çocuklarının cinsiyetidir ve anneler çocuklarının cinsiyetine göre manidar farklılaşmaktadır ($F=9,069$; $p=0,010$). CHAID analizi annelerin sahip olduğu çocuk cinsiyeti değişkenini yalnızca kız ve hem kız hem erkek çocuğu olan ve yalnızca erkek çocuğu olan şeklinde iki kümeye ayırmıştır. Kızı ve hem kız hem erkek çocuğu olan annelerin Çocuğa Yönelik Anne-Baba İlgisi Ölçeği Okula Yönelik İlgisi alt faktörü puanları 26,950, yalnızca erkek çocuğu olan annelerin puanı ise 23,200'dür.

Yalnızca kız ve hem kız hem erkek çocuğu olan annelerin çocuklarının okuluna yönelik ilgisini etkileyen en önemli değişken annelerin yaşıdır ve anneler yaşlarına göre manidar farklılaşmaktadır ($F=6,621$; $p=0,013$). CHAID analizi anne yaşı değişkenini 30 ve altı yaş ve 31 yaş ve üstü olarak iki kümeye ayırmıştır. Yaşı 30 ve altında olan annelerin Çocuğa Yönelik Anne-Baba İlgisi Ölçeği Okula Yönelik İlgisi alt faktörü puanları 29,095, yaşı 31 ve üzeri olan annelerin puanı ise 25,641'dir.

Sonuç olarak yaşı 30 ve daha küçük, kız ve hem kız hem erkek çocuğu olan, çocuk sayısı 3 ve daha az olan annelerin çocuklarının okuluna yönelik ilgisi daha fazladır.

Araştırma modeline annelerin yaşı, öğrenim durumu, mesleği, çocuk sayısı, çocuklarının cinsiyeti ve aile yapısı değişkenleri ile Çocuğa Yönelik İstismar Farkındalığı Ölçeği ortalama puanları bağımsız değişken, Çocuğa Yönelik Anne-Baba İlgisi Ölçeği İlgileri Geliştirmeye Yönelik İlgisi alt faktörü ortalama puanları bağımlı değişken olarak atanmıştır. Ağaç derinliği 3, bir düğümde en az 20 ve terminal düğümde en az 10 katılımcı durdurma kriteri olarak belirlenmiştir. Yapılan analiz sonucunda elde edilen, iki düzeyli ve beş düğümden oluşan karar ağacı yapısı Şekil 2'de verilmiştir.

Şekil 2. İlgileri Geliştirmeye Yönelik İlgi Alt Faktörü Puanını Etkileyen Karar Ağacı Yapısı

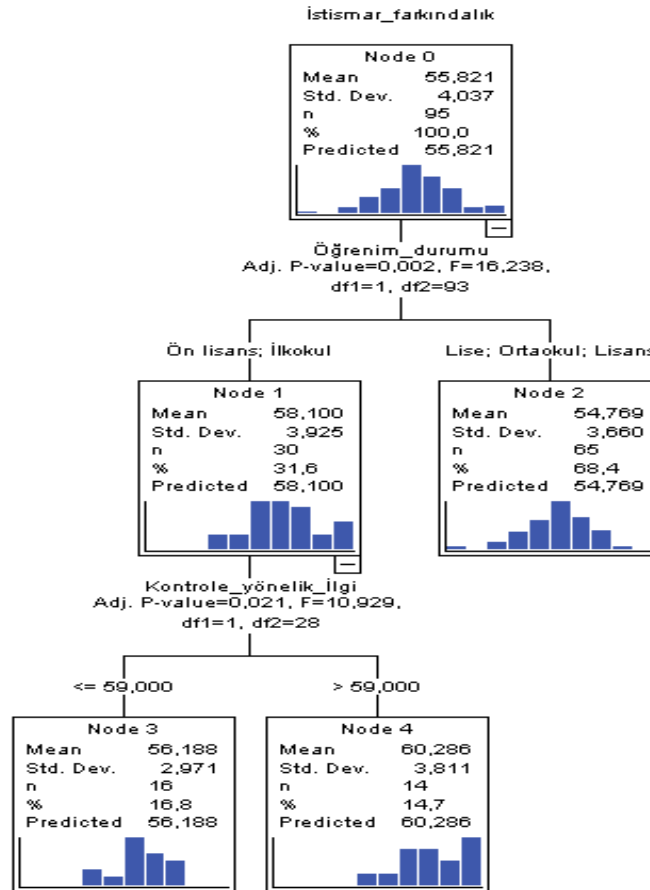
Şekil 2’de görüldüğü gibi, annelerin çocukların ilgilerini geliştirmeye yönelik ilgisini etkileyen en önemli değişken aile yapısıdır ve anneler aile yapısına göre manidar farklılaşmaktadır ($F=11,660$; $p=0,001$). CHAID analizi aile yapısı değişkenini çekirdek ve geniş aile olarak iki kümeye ayırmıştır. Çekirdek aileye sahip annelerin çocuklarının ilgilerini geliştirmeye yönelik ilgisi geniş aileye sahip annelere göre daha fazladır. Çekirdek aileye sahip annelerin Çocuğa Yönelik Anne-Baba İlgisi Ölçeği İlgileri Geliştirmeye Yönelik İlgi alt faktörü puanları 11,568, geniş aile sahip annelerin puanı 9,238’dir.

Çekirdek aileye sahip annelerin çocukların ilgilerini geliştirmeye yönelik ilgisini etkileyen en önemli değişken annelerin mesleğidir ve anneler mesleklerine göre manidar farklılaşmaktadır ($F=6,125$; $p=0,047$). CHAID analizi anne mesleği değişkenini çalışmayan veya diğer meslek mensubu ve öğretmen olarak iki kümeye ayırmıştır. Öğretmen annelerin Çocuğa Yönelik Anne-Baba İlgisi Ölçeği İlgileri

Geliştirmeye Yönelik İlgili alt faktörü puanları 13,154, çalışmayan/ev hanımı ve diğer meslek grubundan annelerin puanı 11,230'dur.

Sonuç olarak öğretmen ve çekirdek aileye sahip annelerin çocuklarının ilgilerini geliştirmeye yönelik ilgisi daha fazladır.

Araştırma modeline annelerin yaşı, öğrenim durumu, mesleği, çocuk sayısı, çocuklarının cinsiyeti ve aile yapısı değişkenleri ile Çocuğa Yönelik Anne-Baba İlgisi Ölçeği alt faktörleri ortalama puanları bağımsız değişken, Annelerin Ebeveyn İstismar Farkındalık Ölçeği ortalama puanları bağımlı değişken olarak atanmıştır. Ağaç derinliği 3, bir düğümden en az 20 ve terminal düğümden en az 10 katılımcı durdurma kriteri olarak belirlenmiştir. Yapılan analiz sonucunda oluşan, iki düzeyli ve beş düğümden oluşan karar ağacı yapısı Şekil 3'te verilmiştir.

Şekil 3. Anne İstismar Farkındalığını Etkileyen Faktörlere İlişkin Karar Ağacı Yapısı

Şekil 3'te görüldüğü gibi, annelerin çocuğa yönelik istismar farkındalıklarının etkileyen en önemli değişken öğrenim durumudur ve anneler öğrenim durumlarına göre manidar farklılaşmaktadır (F=16,239; p=0,002). CHAID analizi annelerin öğrenim durumu değişkenini ön lisans-ilkokul ve lise, ortaokul, lisans olmak üzere iki kümeye ayırmıştır. Annelerin ilkokul ve ön lisans mezunu olmaları durumunda

çocuğa yönelik istismar farkındalıkları da artmaktadır. Ön lisans ve ilkokul mezunu annelerin Ebeveyn İstismar Farkındalık Ölçeği puanları 5,100; lise, ortaokul ve lisans mezunu annelerin puanı 54,769'dur.

Ön lisans ve ilkokul mezunu annelerin çocuğa yönelik istismar farkındalıklarını etkileyen en önemli değişken onların çocuklarını kontrole yönelik ilgileridir ve anneler kontrole yönelik ilgilerine göre manidar farklılaşmaktadır ($F=10,929$; $p=0,021$). CHAID analizi Kontrole Yönelik İlgisi değişkenini 59 ve altı puan alan ve 59'un üstü puan alanlar olarak iki kümeye ayırmıştır. Çocuğa Yönelik Anne-Baba İlgisi Ölçeği Kontrole Yönelik İlgisi alt faktöründen 59 ve altında puan alan annelerin Ebeveyn İstismar Farkındalık Ölçeği puanları 56,188, 59'un üzeri alan annelerin puanı ise 60,286'dır.

Sonuç olarak çocuklarını kontrole yönelik ilgisi yüksek, ilkokul ve ön lisans mezunu annelerin, çocuğa yönelik istismarı daha fazladır.

Tartışma

Okul öncesi çocuğa sahip annelerin çocuklarına yönelik ilgisi ve istismar düzeylerini etkileyen faktörlerin incelendiği bu çalışmada, annelerin çocuklarına yönelik ilgi ve istismar düzeyine ve bu iki değişken arasında bir ilişki olup olmadığına da bakılmıştır. Bu bölümde betimsel analiz, korelasyon ve CHAID analizi sonuçlarından elde edilen bulgular verilerek tartışılmış ve bazı öneriler geliştirilmiştir.

Çalışma sonucunda annelerin çocuklarını kontrole, davranışlarını geliştirmeye ve okula yönelik ilgileri orta düzeyde, ilgileri geliştirmeye yönelik ilgileri ise yüksek bulunmuştur. Literatürde ebeveynlerin çocuk yetiştirme konusundaki bilgilerinde muazzam farklılıklar olduğu görülmektedir. Bu farklılıklar çocuk ilgisi ve etkileşimine etki etmektedir. Çocuk gelişimi konusunda güçlü bir bilgi birikimine sahip annelerin, daha az bilgiye sahip annelere kıyasla çocuklarıyla daha olumlu etkileşimde buldukları sonucuna ulaşılmıştır (Bornstein ve Bradley, 2014). Ebeveynlerin çocuk istismar farkındalık düzeyinin de ebeveyn-çocuk ilişkisini olumlu yönde etkilediği belirlenmiştir (Kılıç, 2020). Ayrıca annelerin öz yeterlikleri çocuklarıyla olan etkileşimlerini olumlu yönde etkilemektedir (Baş, 2019). Elde edilen bu araştırma bulgusunda annelerin bilgi düzeyleri, farkındalıkları ve öz yeterliklerinin ilgi düzeylerindeki yüksekliği etkilemiş olabileceği düşünülebilir.

Çalışmada, annelerin çocuklarına yönelik ilgileri ile istismar düzeyleri arasında manidar bir ilişki olmadığı belirlenmiştir. Birincil bakıcı olarak annenin davranışlarının çocuğun bağlanma durumunu doğru orantıda etkilediği bilinmektedir (Hoffman, Cooper, Glen ve Powell, 2021). Çocuklukta yetersiz ilgi gören, ihmal ve istismara maruz kalan bireylerin güvensiz bağlanma oranlarının daha yüksek olduğu gözlenmektedir (Finzi, Ram, Har-Even, Schnit ve Weizman, 2001; Widom, Czaja, Kozakowski ve Chauha, 2018). Alan yazında ebeveyn ilgisinin azlığı durumunda, çocukların gereksinimlerinin karşılanmasında güçlük yaşandığı veya çocuktan beklenti ve çocuğa yönelik tutumların olumsuz etkilendiğini öne sürerek (Azar vd., 2017; Camilo vd., 2020; Crittenden, 1993; Hildyard ve Wolfe, 2007; Vaillancourt, 2017) anne ilgisi ve istismarı arasındaki ilişkiye atıf yapan araştırmalar bulunmasına rağmen bu çalışmada manidar bir ilişki bulunmaması, çalışma grubundaki annelerin çocuklarını kontrole, davranış geliştirmeye ve okula yönelik ilgi düzeylerinin orta, ilgilerini geliştirmeye yönelik ilgilerinin ise yüksek düzeyde olmasından, yani genel olarak ilgili anneler olmasından kaynaklanabilir.

Annelerin çocuklarını kontrole ve davranışlarını geliştirmeye yönelik ilgilerinin çalışmada ele alınan yaş, öğrenim durumu, aile yapısı, çocuk sayısı ve çocukların cinsiyeti değişkenleri ile çocuğa yönelik istismar düzeylerinden etkilenmediği belirlenmiştir. İnsan yaşamının cinsiyet, yaş, öğrenim düzeyi, sosyo-ekonomik durum ve kültürel değerler gibi çok faktörlü yapısının ebeveynlerin çocuklarına yönelik tutum ve davranışlarını etkilemesi kaçınılmazdır (Özyürek, 2021). Çocukların gereksinimlerine yönelik ilgi göstermeyen ebeveynlerin çocuklarına yönelik gerçekçi olmayan beklentiler içine girdikleri ve ön yargılı tutumlar sergiledikleri (Garrido ve Calheiros, 2020) görülmektedir. Bu çalışmada, annelerin çocuklarını kontrole ve davranışlarını geliştirmeye yönelik ilgilerinin kişisel değişkenlerden etkilenmeyişi, çocuklarına yönelik ilgilerinin orta ve ortanın üzerinde olmasından kaynaklanmış olabilir. Ayrıca günümüzde aileler, daha az çocuk sahibi olup çocuklarının gereksinimlerini karşılama konusunda daha hassas davranmaktadırlar. Çalışmaya katılıma gönüllü olmaları, annelerin çocuklarıyla ilgili konularda hassas olduklarının bir göstergesi sayılabilir.

Yaşı 30 ve daha küçük, yalnızca kızı ve hem kız hem erkek çocuğu olan, çocuk sayısı 3 ve daha az olan annelerin çocuklarının okuluna yönelik ilgisinin daha fazla olduğu belirlenmiştir. Yakın zamanda yapılan bir araştırmada anne ilgisinin genel olarak kız çocuklarına karşı daha fazla olduğu, fakat okula yönelik ilgilerine bakıldığında erkek çocuklarına ilginin daha fazla olduğu görülmüştür (Arslan Özkılıç, 2021). Ayrıca aynı çalışmada okula yönelik ilginin 21-25 yaş arası olan annelerde, daha ileri yaştaki annelerine göre yüksek olduğu ve tek çocuklu annelerin diğer gruplara göre okula yönelik ilgi puanlarının daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Mevcut çalışmada annelerin genç olması ve ilgilerini geliştirmeye yönelik tutumlarının çocukların okuluna yönelik ilgisini etkilemiş olabilir. Ayrıca çalışmanın pandemi sürecinde yapıldığı dikkate alındığında, pandemi tedbirleri kapsamında evde kalınan sürenin uzamasıyla ebeveynlerin çocuklarının eğitimiyle ilgili endişelerinin arttığı ve buna bağlı olarak çocuklarının okuluna yönelik ilgilerinin etkilendiği söylenebilir. Ek olarak annelerin herhangi bir desteğe sahip olup olmaması da bu duruma etki edebilecek bir potansiyel olarak görülebilir.

Öğretmen ve çekirdek aileye sahip annelerin, çocuklarının ilgilerini geliştirmeye yönelik ilgisinin daha fazla olduğu belirlenmiştir. Arslan-Özkılıç (2021) yaptığı çalışmada, kamu görevlisi olan annelerin kontrole, davranış geliştirmeye, ilgileri geliştirmeye yönelik ilgilerinin yüksek olduğunu bulmuştur. Ayrıca çekirdek ailede, annelerin kontrole, okula ve ilgileri geliştirmeye yönelik ilgisinin geniş aileye göre daha yüksek olduğunu ifade etmiştir. İçinde bulunduğumuz çağın da etkisi ile çekirdek aile yapısı, çocuğun ailenin en büyük ilgi odağı olmasını kolaylaştırmıştır. Günümüzde ebeveynlerin, çocuklarıyla yakın ilişki kurmaya önem verdikleri görülmektedir (Öngider, 2013). Sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan sorun yaşanmadığı sürece aile, çocuğun iyi bir yaşam sürmesi ve geleceğini inşa etme noktasında ilgili davranmaktadır. Bu ilginin varlığı ve geliştirmeye yönelik çaba, öğretmen olmanın getirdiği düzenli gelir ve eğitim seviyesi gibi faktörlerle pozitif bir ilişki gösterdiğini düşünülebilir.

Çocuklarını kontrole yönelik ilgisi yüksek, ilkokul ve ön lisans mezunu annelerin, çocuğa yönelik istismar düzeylerinin daha fazla olduğu belirlenmiştir. Literatürde annenin öğrenim durumunun istismar farkındalığında etkili olduğu ve eğitim durumu arttıkça bilincin arttığı sonucuna ulaşılmıştır (Kaytez ve Deleş, 2020; Meraki ve Var, 2019). Bir başka çalışmada yüksek öğrenim mezunu annelerin kontrole, davranış geliştirmeye, ilgileri geliştirmeye ve okula yönelik puanlarının en yüksek olduğu bulunmuştur (Arslan Özkılıç, 2021). Bu durum annelerin sadece formal eğitim yollarından etkilenmediği, sosyal medya vb. platformlar gibi informal eğitim araçlarından bilgi edinmiş olabileceğini düşündürmektedir. Annelerin genç yaşı ve

sosyal medyada artan farkındalık çalışmalarının etkili olabileceği görüşünü oluşturmaktadır. Bir başka açıdan annelerin çocuklarını kontrole yönelik ilgisi, otoriter ve baskıcı anne-baba tutumuyla ilişkilendirilebilir. Otoriter ve baskıcı tutumda, çocuğa yönelik sıkı bir denetim olup çocuğun düşünceleri sorulmaz, uygun görülmeyen davranışları karşısında ebeveynleri tarafından cezalandırılır. Ebeveynlerin çocuklarına yönelik tutumları ise çocuğun cinsiyeti ve yaşı gibi özellikleri yanında ebeveynlerin sosyo-ekonomik durumu, mesleği ve yaşı gibi özellikler yanında öğrenim düzeyine göre de farklılık gösterebilmektedir (Özyürek, 2021). Annelerin çocuklarına yönelik ilgisinde kontrolün fazla olması, baskıcı ve otoriter tutumu içerebilir. Bu durum ise duygusal veya fiziksel istismarı içinde barındırabilir.

Sonuç ve Öneriler

Okul öncesi yaş çocuğa sahip annelerin çocuklarına karşı ilgileri ve istismarını etkileyen faktörlerin, annelerin çocuklarına karşı ilgi ve istismar farkındalık düzeyleri ile bu iki durum arasındaki ilişkinin incelendiği bu çalışmada, alt problemler doğrultusunda aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

- Annelerin çocuklarını kontrole, davranışlarını geliştirmeye ve okula yönelik ilgileri orta düzeyde, ilgileri geliştirmeye yönelik ilgileri ise yüksektir.
- Annelerin çocuklarına yönelik ilgileri ile istismar düzeyleri arasında manidar bir ilişki yoktur.
- Annelerin çocuklarını kontrole ve davranışlarını geliştirmeye yönelik ilgileri yaşları, öğrenim durumları, aile yapıları, çocuk sayıları ve çocukların cinsiyeti değişkenleri ile çocuğa yönelik istismar düzeylerinden etkilenmemiştir.
- Annelerin yaşı ve çocuk sayısı ile çocuklarının cinsiyeti, okula yönelik ilgileri üzerinde etkilidir. Yaşı 30 ve daha küçük, yalnızca kızı ve hem kız hem erkek çocuğu olan, çocuk sayısı 3 ve daha az olan annelerin çocuklarının okuluna yönelik ilgisi daha fazladır.
- Öğretmen ve çekirdek aileye sahip annelerin, çocuklarının ilgilerini geliştirmeye yönelik ilgisi daha fazladır.
- Çocuklarını kontrole yönelik ilgisi yüksek, ilkokul ve ön lisans mezunu annelerin, çocuğa yönelik istismar düzeyleri daha fazladır.

Elde edilen sonuçlar ve alan yazın ışığında ebeveynler, alan çalışanları ve araştırmacılara yönelik olarak aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir:

- Ebeveynlerin çocuklarının gereksinimleri ve anne-babanın rolü konusunda bilgi düzeylerini artırıcı etkinliklere katılımları önerilebilir. Çocuklarını daha yakından tanıyan ebeveynler, çocuklarını daha iyi destekleyebileceklerdir. Çocuklarına yönelik uygulamalarının istismar davranışı olup olmadığını farkında olmaları da öz değerlendirme yapabilmelerini sağlayacaktır.
- Çocuk gelişimi ve okul öncesi eğitimi alanlarında; sağlık, eğitim ve sosyal hizmet kurumlarında çalışan personellerin, çocuklar ve ebeveynler ile yapacakları görüşmelerde, ebeveynlerin çocuklarına yönelik ilgi düzeyleri ve istismar farkındalığı konularını dikkate almaları önerilebilir. Bazen çok ilgili olduğunu belirten bir ebeveynin istismar düzeyinde bir tutum sergilediği görülebilir. Aile eğitim programları kapsamında, çocukları kontrole yönelik ilgi ve istismar davranışı arasındaki farkındalığın artırılmasına yönelik eğitsel çalışmalar yapılması, çocuğa yönelik anne istismarının önlenmesine katkı sağlayabilir. Yaptıkları çalışmalarda çocuğu tanıma sürecinde diğer aile bireyleri ve aile içi dinamiklerin daha fazla dikkate almaları, bu konuda aileye eğitsel destek sağlamaları ve gerektiğinde diğer destek birimlerine yönlendirmeleri önerilebilir.

Ayrıca farklı sorunlarla kendilerine başvuruda bulunan ailelere, bir erken müdahale yaklaşımı olarak istismardan koruyucu tavsiyelerde bulunmaları önerilebilir.

- Bu çalışmada, yalnızca annelerle çalışılmış ve veriler çevrimiçi olarak toplanmıştır. Bu durum araştırmanın sınırlılığı olarak ele alınabilir. Benzer bir çalışmada, görüşme gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanılması önerilebilir. Ayrıca araştırmacılara, farklı yaşta ve meslek grubundan bireylerle veya ailenin diğer üyeleriyle istismar farkındalığını belirlemeye yönelik çalışmalar yapmaları önerilebilir. Çünkü bir problemin çözümü için problemin olup olmadığı ve varsa hangi düzeyde olduğunun belirlenmesi ilk adımdır. Yapılacak benzer çalışmalarda, farklı demografik değişkenler ve istismar üzerinde etkisi olabilecek ebeveyn öz yeterliği, benlik saygısı, yaşam doyumu ve stres gibi konular ele alınabilir.

Ebeveynin çocuğuna yönelik ilgisi ve istismar davranışları çocuğu fiziksel, sosyal ve bilişsel gelişim gibi birçok açıdan etkilemekte, yalnızca yaşanan süreçte değil yaşamın ilerleyen yıllarında da etkisini devam ettirmektedir. Bu açıdan oldukça ciddi bir konu olan istismarın çocuğun birincil bağlanma figürü anne tarafından gerçekleştirilmesi, belki de bireyleri en fazla yaralayan olgudur. Annelerin, bazen çocukla ilgilenmek adına farkında olmadan istismar olarak nitelendirilebilecek davranışlar uygulanması söz konusu olduğunda durum daha önemli sonuçlar doğurabilir.

Kaynakça

- Ainsworth, M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E. and Wall, S. N. (1978). Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation.
- Altıparmak, S., Yıldırım, G., Yardımcı, F. & Ergin, D. (2013). Annelerden alınan bilgilerle çocuk istismarı ve etkileyen etkenler. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 14: 354–61.
- Arslan Özkılıç, S. (2021). Okul Öncesi Dönem Çocuklarının Anneleriyle Olan İlişkileri ve Annelerin Çocuğa Yönelik İlgisi ile Duygu Düzenleme Becerileri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Azar, S. T., McGuier, D. J., Miller, E. A., Hernandez-Mekonnen, R. & Johnson, D. R. (2017). Child neglect and maternal cross-relational social cognitive and neurocognitive disturbances. *Journal of Family Psychology*, 31, 8–18. <https://doi.org/10.1037/fam000268>.
- Baltacı, A. (2018). Nitel araştırmalarda örnekleme yöntemleri ve örnek hacmi sorunsalı üzerine kavramsal bir inceleme. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 231-274.
- Baş, T. (2019). Annelerin Öz Yeterliklerinin ve 60-72 Aylık Çocuklarıyla Olan Etkileşimlerinin İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Bilgen, F. ve Karasu, F. Anneleri tarafından çocuklara uygulanan duygusal ve fiziksel istismar/ihmal davranışları. (2017). *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13), 22-34.

- Bornstein, M. H. & Bradley, R. H. (2014). *Socioeconomic Status, Parenting, and Child Development*. Routledge.
- Bowlby, J. (1988). *A Secure Base. Parent-Child Attachment and Healthy Human Development*. New York. Basic Books.
- Bretherton, I. (1985). *Attachment Theory: Retrospect and Prospect. Monographs of the Society for Research in Child Development*, p.3-35.
- Büyüköztürk, Ş., Akgün, Ö. E., Demirel, F., Karadeniz, Ş. & Çakmak, E. K. (2013). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi.
- Camilo, C., Garrido, M. V. & Calheiros, M. M. (2020). Parental attitudes in child maltreatment. *Journal of Interpersonal Violence*. <https://doi.org/10.1177/0886260520943724>.
- Can, G. ve Beyazıt, U. (2018). Çocuk istismarı potansiyelini yordayan faktörlerin incelenmesi. *Mediterranean Journal of Humanities*, 8(1), 87-99. Doi: 10.13114/MJH.2018.385
- Caspi, A., McClay, J., Moffitt, T. E., Mill, J., Martin, J., Craig, I. W. & Poulton, R. (2002). Role of genotype in the cycle of violence in maltreated children. *Science*, 297(5582), 851-854.
- Cassidy, J. & Shaver, P. R. (1999). (Eds.). *Handbook Of Attachment: Theory, Research, and Clinical Applications*. Rough Guides.
- Crittenden, P. (1993). An information-processing perspective on the behavior of neglectful parents. *Criminal Justice and Behavior*, 20, 27-48. <https://doi.org/10.1177/0093854893020001004>.
- Çalışkan, Z., Evgin, D., Musalli, E., Akşit, B., Durgun, Ö. N. & Türe, N. (2019). Annelerin çocuklarına yönelik istismar-ihmal davranışları ve etkileyen faktörler. *Güncel Pediatri*, 17(3): 387-399.
- Eliot, L. (2021). Brain development and physical aggression: how a small gender difference grows into a violence problem. *Current Anthropology*, 62(23), 66-78.
- Ercan, N. (2018). 4-6 yaş grubunda çocuğu olan ebeveynlerin istismar farkındalıkları (Diyarbakır örneği), Yüksek Lisans Tezi. Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Ersöz, F. (2019). *Veri Madenciliği Teknikleri ve Uygulamaları*. Ankara: Seçkin.
- Felitti, V. J., Anda, R. F., Nordenberg, D., Williamson, D. F., Spitz, A. M., Edwards, V. & Marks, J. S. (2019). Reprint of: relationship of childhood abuse and household dysfunction to many of the leading causes of death in adults: the adverse childhood experiences (ACE) study. *American Journal of Preventive Medicine*, 56(6), 774-786.
- Finzi, R., Ram, A., Har-Even, D., Schnit, D. & Weizman, A. (2001). Attachment styles and aggression in physically abused and neglected children. *Journal of Youth and Adolescence*, 30, 769-786.

- Goldenberg, H., & Goldenberg, (2013). *I. Family therapy: An overview*. Boston, MA: Cengage Learning.
- Hildyard, K. & Wolfe, D. (2007). Cognitive processes associated with child neglect. *Child Abuse & Neglect*, 31, 895–907. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2007.02.007>.
- Hoffman, K., Cooper, Glen & Powell, B. (2021). *Güvenli Çocuklar Yetiştirmek: Ebeveynlikte "Güvenlik Çemberi" Çocuğunuzun Güvenli Bağlanmasına ve Duygusal Esnekliğine Nasıl Katkı Sağlar?* (Çev. I. Doğangün). İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Hughes, K., Bellis, M. A., Hardcastle, K. A., Sethi, D., Butchart, A., Mikton, C. & Dunne, M. P. (2017). The effect of multiple adverse childhood experiences on health: a systematic review and meta-analysis. *The Lancet Public Health*, 2(8), 356-366.
- Kaytez, N. ve Deleş, B. (2020). Okul öncesi dönemde çocuğı olan annelerin istismar farkındalık düzeylerinin örselenmiş çocukluk yaşantıları açısından incelenmesi. *İnönü Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu Dergisi*, 8(2): 321-335.
- Kılıç, M. (2020). Ebeveynlerin Çocuk İstismarına Yönelik Farkındalık Düzeyinin Ebeveyn-Çocuk İlişisine Etkisi. Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Malatya.
- Levey, E. J., Apter, G. & Harrison, A. M. (2017). The global problem of child maltreatment: perspectives on mechanisms of influence and illness presentation. *International Journal Of Culture And Mental Health*, 10(1), 90-96.
- Main, M. and Solomon, J. (1990). Procedures for identifying infants as disorganized/disoriented during the Ainsworth strange situation. In M. T. Greenberg, D. Cicchetti & E. Cummings. *Attachment in the preschool years: Theory, Research, and Intervention*. p.121-160.
- Meraki, S. & Var, E. Ç. (2019). Alt-sosyo ekonomik düzeye sahip ailelerin çocuk istismarı ve ihmali konusunda farkındalık düzeylerinin incelenmesi. *Türkiye Sağlık Bilimleri ve Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 1-12.
- Öngider, N. (2013). Anne-baba ile okul öncesi çocuk arasındaki ilişki. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 5(4), 420-440.
- Özyürek, A. (2021). Aile ve ebeveynlik (Ed.: A. Özyürek & A. Çetin) ss.1-30. *Farklı Kültürlerde Aile ve Çocuk*. Ankara: Vize.
- Pekdoğan, S. (2016). Annelerin istismar potansiyellerinin bazı değişkenler açısından incelenmesi. *Ege Eğitim Dergisi*, 17(2), 425-441.
- Pekdoğan, S. (2017). İstismar farkındalık ölçeğı ebeveyn formu: Ölçek geliştirme çalışması. *Akademik Bakış Dergisi*, 62, 173-185.
- Polat, O. (2019). Tüm boyutlarıyla çocuk istismarı. 3.baskı. Ankara: Seçkin.

- Sadock, B. & Sadock, V. A. (2005). *Comprehensive textbook of psychiatry*. 8th. Ed. United States of America: Wolters Kluwer.
- Shonkoff, J. P., Garner, A. S., Siegel, B. S., Dobbins, M. I., Earls, M. F. & McGuinn, L. (2012). Committee on early childhood, adoption, and dependent care. The lifelong effects of early childhood adversity and toxic stress. *Pediatrics*, 129(1), 232-246.
- Smith, J., Wohlstetter, P., Kuzin, C., A. & De Pedro, K., (2011). Parent involvement in urban charter schools: New strategies for increasing participation. *The School Community Journal*, 21(1), 71-94.
- Solomon, J. & George, C. (1999). The place of disorganization in attachment theory: Linking classic observations with contemporary findings. *In Attachment Disorganization*, Ed.: Solomon, J. and George, C. New York: Guilford. p.3-32.
- Stith, M. S., Liu, T. L., Davies, C., Boykin, E. L., Alder, M. C., Harris, J. F. & Dees, J. E. M. E. G. (2009). Risk factors in child maltreatment: A meta-analytic review of the literature. *Aggression and Violent Behavior*, 14, 13–29. Doi: 10.1016/j.avb.2006.03.006.
- Stoltenborgh, M., Bakermans-Kranenburg, M. J. & Van Ijzendoorn, M. H. (2013). The neglect of child neglect: a meta-analytic review of the prevalence of neglect. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 48(3), 345-355.
- Sucuoğlu, H., Özkal, N., Yıldız Demirtaş, V., & Güzeller, C. O. (2015). Çocuğa yönelik anne-baba ilgisi ölçeğinin geliştirme çalışması. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(1), 242-263.
- Suffren, S., La Buissonnière-Ariza, V., Tucholka, A., Nassim, M., Séguin, J. R., Boivin, M. & Maheu, F. S. (2021). Prefrontal cortex and amygdala anatomy in youth with persistent levels of harsh parenting practices and subclinical anxiety symptoms over time during childhood. *Development and Psychopathology*, 1-12.
- Vaillancourt, K., Pawlby, S. & Fearon, R. M. P. (2017). History of childhood abuse and mother-infant interaction: a systematic review of observational studies. *Infant Mental Health Journal*, 38, 226–248. <https://doi.org/10.1002/imhj.21634>
- Van Rooij, S. J., Smith, R. D., Stenson, A. F., Ely, T. D., Yang, X., Tottenham, N., ... & Jovanovic, T. (2020). Increased activation of the fear neurocircuitry in children exposed to violence. *Depression and Anxiety*, 37(4), 303-312.
- Webb, J. & Musello, C. (2020). *Çocuklukta İhmalin İzi: Boşluk Hissi* (Çev. G. Arıkan). İstanbul. Sola Unitas.
- Weder, N., Zhang, H., Jensen, K., Yang, B. Z., Simen, A., Jackowski, A. & Kaufman, J. (2014). Child abuse, depression, and methylation in genes involved with stress, neural plasticity, and brain circuitry. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 53(4), 417-424.

- Widom, C. S., Czaja, S. J., Kozakowski, S. S. & Chauhan, P. (2018). Does adult attachment style mediate the relationship between childhood maltreatment and mental and physical health outcomes? *Child Abuse & Neglect*, 76, 533-545.
- Winnicott, D. W. (1992). *The Child, the Family, and the Outside World*. New York. Persous Group.
- World Health Organization. (1999). *Report of the Consultation on Child Abuse Prevention*, 29-31 March 1999, WHO.
- Yalçın, H., Koçak, N. & Duman, G. (2014). Anne-babaların çocuk istismarıyla ilgili tutumlarının incelenmesi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (3), 137-143.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

Araştırmacıların katkı oranı beyanı / Contribution rate statement of researchers:

1. Yazar/First author %50
2. Yazar/Second author %50

Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir. (No potential conflict of interest was reported by the authors).

İbn Teymiyye’de Ruhsal Tıp

Spiritual Medicine in Ibn Taymiyya

Nilüfer ÖZTÜRK KOCABIYIK

Arş. Gör. Dr., Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi/ Faculty of Theology/
niluferozturkkocabiyik@gmail.com, Orcid ID: 0000-0003-3218-8258

Makale Bilgisi	Article Information
Makale Türü – Article Type	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi – Date Received	26 Mayıs / May 2022
Kabul Tarihi – Date Accepted	21 Haziran / June 2022
Yayın Tarihi – Date Published	27 Haziran / June 2022
Yayın Sezonu - Pub Date Season	Haziran / June

Atıf / Cite as: Öztürk Kocabiyik, N. (2022), İbn Teymiyye’de Ruhsal Tıp/Spiritual Medicine in Ibn Taymiyya. Turkish Academic Research Review, 7 (2), 416-426. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr/issue/70651/1121789>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr>

Copyright © Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016- Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey. All rights reserved.

İbn Teymiyye’de Ruhsal Tıp

Nilüfer Öztürk Kocabıyık

Öz

Ahlak, İslam düşüncesinde önemli bir konuma sahiptir. Onun bu konumu İslam düşünürlerince de tasdik edilmiştir. Bu nedenle filozoflar, ahlak ilmini felsefenin bir bölümü olarak kabul ettikleri pratik kısmında ele alarak ona dair görüşlerini ortaya koymuşlardır. İslam ahlak felsefesi insanın ahlakî yapısını ortaya koymadan önce nefsin ne olduğu ve onun güçlerinin neler olduğu üzerinde durmaktadır. İnsan nefsinin anlaşılması ona dair yapılacak olan çalışmaların temellerinin sağlam zemin üzerine inşa edilmesi demektir. Nefsin yapısının anlaşılmasından sonra kişinin ahlakî olarak gelişip insan-ı kâmil derecesine ulaşabilmesi için sahip olması gereken faziletler ile kaçınması gereken reziletlerin neler olduğu hususunda bilgi verilmektedir. Bu bakımdan İslam ahlak felsefesinde, insanın ruhsal olarak sağlıklı olabilmesi ve aynı zamanda ahlakî olarak gelişebilmesi amacıyla, ruhsal tıp önemli bir yer tutmaktadır. Bu açıdan İslam düşünürlerinin bu konuya özenle yaklaştıkları görülmektedir. Ruhsal tıp alanında özellikle kalp hastalıkları ve bu hastalıkların tedavisi bağlamında görüş öne süren düşünürlerden biri de İbn Teymiyye’dir. İbn Teymiyye’nin ahlaka yaklaşımında din önemli bir yerde bulunur ve ruhsal olarak insanın gelişmesi de dine bağlıdır. Bu çalışma İbn Teymiyye nazarında bir insanın hem beden hem de ruhen sağlıklı olabilmesi için neler yapması gerektiği hususuna dairdir. Nitekim İbn Teymiyye haset, cimrilik, kıskançlık gibi kalbî hastalıklar hakkında bilgiler vererek onların nasıl tedavi edilmesi gerektiği üzerinde durmaktadır. Kişinin bu hastalıklardan kurtulması ise onun beden ve ruh sağlığına katkı sağlayacaktır; çünkü beden ruhu ruh da bedeni etkilemektedir. Beden ile ruh arasındaki ilişki insanın ahlakî yapısına da yansımaktadır. Dolayısıyla insanın, insan-ı kâmil olabilmesi için öncelikle beden ve ruhuna iyi bakması gerekir. Bunu da ancak Kur’an’ın rehberliğinde Allah’a iyi bir kul olarak gerçekleştirebilecektir.

Anahtar Kelimeler: İbn Teymiyye, Ruhsal Tıp, Ahlak, Nefs, Ruh, Kalp Hastalıkları ve Tedavisi.

Spiritual Medicine in Ibn Taymiyya

Abstract

Morals occupies an important position in Islamic thought. This position of morals has also been confirmed by Islamic thinkers. Therefore philosophers have put forward their views on science of morals by considering it in the chapter of practice, which they accept as a part of philosophy. Before explaining the moral structure of man, Islamic moral philosophy focuses on what the nafs is and what its abilities are. Understanding the human nafs means building the foundations of studies on it on solid ground. After understanding the structure of the nafs, follows the information about the virtues that a person should have in order to develop morally and reach the level of a perfect human being and what are the disgraces that should be avoided. In this respect, in order for a person to be spiritually healthy and at the same time develop morally, spiritual medicine has an important place in Islamic moral philosophy. In this respect, it is seen that approach of Islamic thinkers to this issue is with utmost care.

Ibn Taymiyyah is one of the thinkers who put forward an opinion in the field of spiritual medicine, especially in the context, and the treatment of heart diseases. In Ibn Taymiyya's approach to morality, Religion has an important place and the spiritual development of man is also dependent on religion. This study is about what a person should do in order to be healthy both physically and mentally from Ibn Taymiyya's point of view. As a matter of fact, Ibn Taymiyya gives information about diseases of heart such as envy, stinginess and jealousy, and focuses on how they should be treated. A person's recovery from these diseases will contribute to his physical and mental health; because the body affects the soul, and the soul also affects the body. The relation between the body and the soul reflects itself in the moral structure of the humans. Therefore, in order for a person to be a perfect human being, he must first take good care of his body and soul. This can only achieved by being a good servant to Allah under the guidance of the Qur'an.

Keywords: Ibn Taymiyya, Spiritual Medicine, Morality, Spirit, Soul, Heart Diseases and Their Treatment.

Structured Abstract

In the tradition of Islamic thought, practical sciences have been complemented by the theoretical sciences. Theoretical philosophy also reflects on behaviors with practical philosophy, and from the philosophers point of view, the information obtained theoretically from the behaviors should emerge as practical. In this respect, firstly, the knowledge part, which is the theory, must be obtained so later, that it can be acted upon. If this situation does not happen, then as a matter of fact problems will arise. In this context, it is seen that, in the tradition of Islamic thought, the spiritual medicine is given importance. In order to improve a persons morals it is essential for them to be mentally healthy. Therefore, close attention have been paid to this issue by Islamic thinkers in order to determine what mental illnesses are and how to develop treatments suitable for this illnesses. As a matter of fact, the morality of the society depends on the morality of the individual. In this respect, the more spiritually healthy people are, the better morality will get and society will become more orderly.

In the tradition of Islamic thought, spiritual medicine has been discussed under the roof of moral philosophy. Thinkers that interested in morality also expressed their views on what should be done in order to protect a persons mental health. For this, they intend to examine the spiritual structure of the human beings by starting from the very foundation. As a matter of fact, in moral philosophy, the nafs and its powers are discussed first. In moral philosophy, nafs is generally divided into three as vegetative, animal and human. The vegetative and animal nafs are related to the power of anger and lust, and for the continuation of the human race, these powers are important. On the other hand, The human nafs is related to the mind and contains the most important feature of a person in terms of being human and defines the aspect which enables humans to have good morals. In this respect, if a person put the desires of his natural and animal nafs before his human nafs, then inevitably, the mental illnesses will be emerged. One of the thinkers who worked on the aforementioned subject is Ibn Taymiyya. Ibn Taymiyya, known as Shaykh al-Islam, was born in Harran in 1263 (h. 661) and died in Damascus in 1327. Ibn Taymiyyah, who went to Damascus in 667 Hijri, studied Arabic, tafsir, fiqh, etc. He learned such sciences and later began to work as a lecturer himself. He has many works on these sciences. In order not to exceed the limits of our subject, Ibn Taymiyya, whose life we briefly touched, his thoughts on the field of spiritual medicine are about heart diseases and their treatment. In this

respect, he especially determines the moral conditions that he refers to as diseases of the heart and offers solutions to them. In this study, we will try to reveal the contributions of Ibn Taymiyya to the field of spiritual medicine. However, before explaining Ibn Taymiyya's contribution to spiritual medicine, it is important to give information about his moral approach for showing the basis of his views on spiritual medicine.

Ibn Taymiyya, unlike the approach of the philosophical morals on the understanding of the nafs, reveals the morality of the person by talking about the states of the nafs. For example, for Taymiyyah, who speaks self-satisfaction as the highest degree, it is possible for a person to reach this point by purifying his heart from diseases. In order to get rid of the diseases of the heart and to find healing, one must resort to the Qur'an. As a matter of fact, according to Ibn Taymiyya, Qur'an contains many verses that will help people to improve morals, cleanse their hearts and strengthen their will. When the person reads and understands these verses, he will live a life accordingly. Therefore, as an individual shaped by the Qur'an, a person will be able to reach a higher moral level. Based on these statements, Ibn Taymiyya can be seen as one of the thinkers who adopted the religious moral approach. This approach of his has also influenced the field of mental medicine. In this respect, Ibn Taymiyya takes his place in the tradition of Islamic thought among the thinkers who state that in order to be spiritually healthy, a person must adopt a Qur'anic lifestyle.

Ibn Taymiyya states that the happiness and assurance of a person is not only possible through actions, but also by full servitude to Allah, and shows that in this way, people will get rid of heart diseases. Otherwise, without worshiping and loving Allah, reformation of the heart is not possible. For this reason, a person's attainment to the level of perfection also depends on this condition of them. In other words, from the point of view of Ibn Taymiyya, in order for a person to get rid of both physical and heart diseases, he must fulfill the orders expressed in the Qur'an in a strict sense and stay away from the prohibitions mentioned in the Qur'an as much as possible. And this can only happen by being a good servant of Allah.

Giriş

İslam düşünce geleneğinde nazari ilimler amelî ilimler ile tamamlanmıştır. Nazari felsefe de amelî felsefe ile davranışlara yansımakta ve filozof davranışların nazari olarak elde edilen bilgilerin amelî olarak ortaya çıkmasının gerektiğini düşünmektedir. Bu bakımdan öncelikle bilgi kısmının yani nazarinin elde edilmesi gerekir ki daha sonra bu bilgi ile amel edilebilsin. Şayet bu durum gerçekleşmezse o zaman problemlerin ortaya çıkması kaçınılmaz olur. Bu bağlamda İslam düşünce geleneğinde ruhsal tıba önem verildiği görülmektedir. Kişinin ahlakının güzelleşmesi için ruhsal açıdan sağlıklı olmaları elzemdir. Dolayısıyla ruhsal hastalıkların neler olduğunun belirlenmesi ve bunlara uygun tedavilerin geliştirilmesi amacıyla İslam düşünürleri bu konu ile yakından ilgilenmişlerdir. Nitekim toplumun ahlakı bireyin ahlakına bağlıdır. Bu bakımdan kişiler ne kadar ruhsal anlamda sağlıklı olursa o kadar güzel ahlaka ve toplum da o kadar düzenli bir topluma dönüşecektir.

Ruhsal tıp İslam düşünce geleneğinde ahlak felsefesi çatısı altında ele alınmıştır. Ahlak ile ilgilenen düşünürler insanın ruhsal sağlığını koruması adına neler yapılması gerektiği üzerine de görüş bildirmişlerdir (Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Saruhan, 2021). Bunun için en temelden başlayarak insanın ruhsal yapısı incelenmek istenmiştir. Nitekim ahlak felsefesinde öncelikle nefis ve nefsin güçleri ele alınmıştır. Ahlak felsefesinde nefis, genellikle nebatî, hayvanî ve insanî olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Nebatî ve hayvanî nefis insanın öfke ve şehvet gücü ile ilgilidir ve bu güçler insanın neslinin devamı için önemlidir. İnsanî nefis ise akıl ile ilgili olup insanın insan olması açısından en önemli özelliğini ortaya koymakta ve insanın güzel ahlaka sahip olmasını sağlayan yönünü ifade etmektedir. Bu bakımdan kişi insanî nefisine değil de nebatî ve hayvanî nefsinin isteklerine ağırlık verirse o zaman ruhsal hastalıkların ortaya çıkması kaçınılmaz olur. Bahsi geçen konuda çalışmalar yapan düşünürlerden biri de İbn Teymiyye'dir. Şeyhu'l-İslam olarak adlandırılan İbn Teymiyye 1263'te (h. 661) Harran'da doğmuş ve 1327'de Şam'da vefat etmiştir. Hicri 667 yılında Şam'a giden İbn Teymiyye Arapça, tefsir, fıkıh vs. gibi ilimleri öğrenmiş (İbn Teymiyye, 1988, 5-6; İbn Teymiyye'nin hayatına dair daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ebu Zehra) ve daha sonra kendisi müderrislik yapmaya başlamıştır (Koca, 1999: 391). Bu ilimlere dair birçok eseri bulunmaktadır (Koca, 1999:394-398). Konumuzun sınırını aşmamak adına kısaca hayatına değindiğimiz İbn Teymiyye'nin ruhsal tıp alanına dair düşünceleri kalp hastalıkları ve onların tedavisine yöneliktir. Bu bakımdan o, özellikle kalbin hastalıkları olarak ifade ettiği ahlaki durumları belirleyerek bunlara çözüm önerileri de sunmaktadır. Bu çalışmada İbn Teymiyye'nin ruhsal tıp alanına katkılarını ortaya koymaya çalışacağız. Ancak İbn Teymiyye'nin ruhsal tıba katkısına geçmeden önce onun ahlakî yaklaşımı hakkında bilgi vermek ruhsal tıp ile ilgili görüşlerinin temelini göstermesi açısından önemlidir.

İbn Teymiyye'de Ahlak

İbn Teymiyye'nin ahlak anlayışını ele alırken öncelikle onun nefis yaklaşımına değinmek gerekir. İbn Teymiyye nefis ve ruh kavramlarının aynı anlamda kullanılabileceğini ifade ederek görüşlerini bu çerçevede şekillendirmektedir (Necatî, 1993: 269). Nitekim Kur'an ayetlerinde nefis ve ruh kavramlarının geçtiği ayetler ile hadislerde kullanılmaları onun bu iki kavramı aynı kabul etmesinin bir göstergesi olabilir.

İbn Teymiyye nefsin tekil cevherlerden oluşmadığı gibi madde ve suretten de oluşmadığını savunur (Necatî, 1993: 269). Bununla birlikte nefis ölümden sonra kendisi ile kaim olmakla beraber (Necatî, 1993: 269) duyuyla idrak etmesi

bakımından ve sorumluluk hususunda bedenle ilişkilidir. Bu bakımdan nefis ya da ruh ölmeden önce bedenden bağımsız olarak bulunmamaktadır (Moustafa, ;9). İbn Teymiyye ruhun kendi başına kaim bir varlık olması hasebiyle gidip gelmesinin, azaba ve nimete konu olmasının mümkün olduğunu iddia etmektedir (Moustafa, 2017; 9). Bununla birlikte İbn Teymiyye Zümer suresi 42.ayetten¹ hareketle ruhun yükselip inmesini, bedeni terk etmesini ve kabzedilmesi gibi hususlara konu olduğunu belirtmektedir (Moustafa, 2017: 9; Necatî, 1993: 269; İbn Teymiyye’nin nefis anlayışı hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbn Teymiyye, 1988).

İbn Teymiyye ruhun ve bedenin birbirini etkilemesi hususuna da değinerek ruhun sevinmesi, üzülməsi ya da mutlu olması bedenın etkilenmesine neden olmaktadır. Aynı şekilde bedende meydana gelen, örneğın acıkması, doyması, üşümesi veya ısınması gibi durumlar da ruhun etkilenmesine yol açar (Moustafa, 2017; 10). Bunun yanı sıra İbn Teymiyye kalp ve dilin istikametini, ruh ve bedenin ilişkisine bağlamaktadır; çünkü beden ve ruh birlikte bulunmakta ve beden sadece ruh ile birlikte ihtiyarî olarak hareket edebilmektedir. Bu bakımdan ruhun yetkinleşmesi beden ile gerçekleşmektedir. İbn Teymiyye ruhun yetkinleşmesini dinî ahlak çerçevesinde ele almaktadır (Moustafa, 2017; 17).

İbn Teymiyye, felsefî görüşten farklı olmakla birlikte, nefsin üç türünden bahsetmektedir. Bunlar; nefsi emmâre, nefsi levvâme ve nefsi mutmainne’dir. İbn Teymiyye insan nefsinin bir olduğunu ancak söz konusu olan nefislerin insan nefsinin durumunu belirtmek amacıyla sınıflandırıldığını ifade etmektedir (Necatî, 1993; 272). Nitekim nefsi mutmainne, diğer nefislerden daha üstün olup bu mertebede olan kişi haramlardan hoşlanmaz (İbn Teymiyye, 2017: 108). İbn Teymiyye’nin nefse yaklaşımı da dinî perspektiftendir. Bu açıdan onun ahlakı ele alış tarzı kelimî ya da felsefî değil dinîdir. Nitekim İbn Teymiyye ahlaka dair söylemlerinde muhakkak bir ayet ya da hadis zikretmektedir. İbn Teymiyye’nin ruhsal tıp alanına yaklaşımının da bu minvalde olduğunu söyleyebiliriz. Şimdi onun ruhsal tıba katkılarının neler olabileceği incelenebilir.

Kalbin Hastalıkları ve Bunların Tedavisi

İbn Teymiyye ruhsal tıp alanına kalp hastalıkları ve onların tedavisi ile katkı sunmaktadır. Bu bakımdan kalbin hasta olması ve onun tedavi edilmesi hususu üzerine önemle duran İbn Teymiyye kalbin hasta olmasını vücudun hasta olmasına benzetmektedir. Nasıl ki vücut normal olan çalışma sisteminin bozulması ile farklı

¹ “Allah ölüm vakitleri geldiğinde insanları vefat ettirir, ölmeyenleri de uykularında ölmüş gibi yapar. Ölümüne hükmettiklerini tutar, diğerlerini ise belli bir süreye kadar (hayata) salar.”

hastalıklara yakalanıyorsa aynı şekilde kalp de bozularak hasta olabilmektedir. Dolayısıyla İbn Teymiyye bozulan kalbin yani hasta kalbin doğru bir şekilde tasavvur edemediğini ve bunun neticesinde de iradenin zayıfladığını iddia etmektedir. Bu durumda da hasta olan kalp hakkı (doğruyu, hakikati, gerçeği) olduğu gibi göremeyebilir veya onu çok farklı şekilde tasavvur edebilir. Hatta haktan nefret etmeye ve batılı sevmeye kadar da ileri gidebilir (İbn Teymiyye, 2014: 45-46). Bu ifadelerden hareketle hastalıkların en büyüğünün kişinin hakkı idrak edememesi ve kalbinin de batıldan dolayı hak olanı görememesidir (İbn Teymiyye, 2017: 97).

Kalbin hasta oluşunu bazen şek ve şüphenin varlığı ile bazen de şehvetin bulunmasıyla açıkladıkları görülmektedir. Hasta olan kalbe bir de şüphe veya şehvetin eklenmesi o kalbin hastalığının daha da artmasına neden olmaktadır. Bununla birlikte hasta olan kalbe bilgi ve öğüt vermek ise o kalbin şifa bulmasına vesile olabilmektedir (İbn Teymiyye, 2014: 46,48).

Hasta olan kalpte öfke duygusunun ortaya çıkardığı ağrıya benzer şekilde bir ağrı bulunduğunu ve bu ağrının da kalbe eziyet ettiğini ifade eden İbn Teymiyye, müminlerin kalplerindeki bu ağrının giderilmesi için gönüllerini ferahlatmaları gerektiğini tavsiye etmektedir. Nitekim kalbin şifası kalbin öfkeden ve ona benzer şeylerden temizlenmesi ile mümkündür (İbn Teymiyye, 2014: 47).

İnsanların kötülük yapmasının bir nedeni de cehalettir. Cahillik kişiyi, işlediği amellerin kötü olduğunu bilmemeye ya da bunların büyük yarar sağlayacağını düşünmeye kadar götürebilir (İbn Teymiyye, 2017: 140). Bu nedenle İbn Teymiyye'ye göre cehalet ve şüphe kalbi hasta eden şeylerdendir. Şüphe adeta insanın içini kemirmekte ve bu konuda kesin bir bilgiye ulaşmadan da bu eziyet bitmemektedir. Bu bakımdan insan bilmediği şeyi bilen birine sormalı ve kalbini mutmain etmelidir. Nitekim İbn Teymiyye mutlak cehaletin kalbi öldüreceğini belirtirken biraz cehaletin de kalbi hasta edeceğini ifade etmektedir (İbn Teymiyye, 2014: 47-48). Kalbin yaşamasından, ölmesinden, hasta olmasından ve şifa bulmasından bahseden İbn Teymiyye söz konusu durumun vücudun yaşaması, ölmesi ve hasta olmasından daha önemli olduğunu vurgulamaktadır (İbn Teymiyye, 2014: 48; İbn Teymiyye, 2017: 96).

İbn Teymiyye nefsin hoş görülmeven ve yasak olan şeyleri yapmayı istediğini belirterek nefsin isteklerine uyan kişinin heva ve şehvetlerinin peşinde olduğunu ifade eder. Ancak olması gereken şey Allah'ın emirlerine uymak ve ona göre davranmaktır (İbn Teymiyye, 2017: 103).

İbn Teymiyye adaletin itidal olduğunu, itidalin de kalbin iyi olması şeklinde ifade eder. Adaletin zıddı olan zulmün ise kalbin bozulması olarak belirten İbn Teymiyye, günah işleyen kimsenin aslında kendi kendisine zulüm ettiğini iddia etmektedir (İbn Teymiyye, 2014: 54; İbn Teymiyye, 2017: 216).

İbn Teymiyye Allah’ın peygamber göndermesini ve kitap indirmesini insanların adaletli olması amacıyla yapmıştır. Nitekim ona göre en büyük adalet, Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmadan sadece O’na ibadet etmek, insanların haklarını gözetmek ve aynı zamanda da kişinin kendisine karşı adil olmasıdır (İbn Teymiyye, 2014: 57).

Gerçek anlamda yaşayan kişi kendisine eziyet veren şeylerden uzak durur; ancak gerçek manada yaşamayan kişi ise tam tersini yapar ve bu kişileri, İbn Teymiyye “yüzsüz” olarak adlandırır. Yüzsüzlüğün de katı olduğunu, canlılığın sahip olduğu yumuşaklıktan uzak olduğunu ve bu nedenle sert olduğunu da ifade etmektedir. Yüzsüz kimselerin kalbinde canlılığı sağlayacak ve dolayısıyla da ayıptan uzaklaştıracak bir hayatın bulunduğunu söylemek mümkün değildir. İbn Teymiyye bunu kuru ve sert toprağa benzetmektedir. Kuru toprağın üzerine basıldığında orada herhangi bir ayak izi çıkmaz. Aynı şekilde kalbinde gerçek anlamda bir hayat bulunmayan kişide de canlılık adına bir iz bulunmaz. Bu durumda da söz konusu kişilerin bir irade ve imanından da bahsedilemez. Bunun yanı sıra kalbi gerçek anlamda yaşayan kişide kendisini kötülükten uzaklaştıracak bir iradesi bulunmaktadır (İbn Teymiyye, 2014: 72-73).

Kalp hastalıklarından biri haset yani kıskançlıktır. İbn Teymiyye (2014) haset etmeyi, “hased edilen kişinin sahip olduğu güzel durumu/şeyleri çekememek ve ona buğzetmek” şeklinde tanımlamaktadır. İki tür hasetten bahseden İbn Teymiyye, haset edilenin sahip olduğu şeyleri tümünden çekememek şeklinde ifade ettiği hasedin en kötü haset çeşidi olduğunu ifade etmektedir. Diğer ise haset edilen kişinin sahip olduğu şeylerle kendisinden üstün olmasını istememekte ve onun sahip olduğu şeylere ya da daha fazlasına sahip olmayı dilemektedir. Bu tarz haset aynı zamanda imrenme ya da gıpta etmek olarak da isimlendirilmektedir (İbn Teymiyye, 2014: 77-78).

Haset etmenin temel noktası nimetlerin başkasına verilmesidir. Bu bakımdan haset eden kişi başkasının bir nimete sahip olmasını ve bundan dolayı da başkasının kendisinden üstün olmasını istemez. Dolayısıyla bir şey başkasında olmasaydı kendisi de bunu istemeyecekti; ancak o şey başkasında olduğu için ona karşı haset ortaya çıkmaktadır. Özellikle ilim ve mal sahibi olan kişilere daha fazla haset edildiği söylenebilir (İbn Teymiyye, 2014: 80, 82). Bu ifadelerden hareketle haset eden kişi, Allah’ın kullarına vermiş olduğu rızkın yok olmasını isteyen kişi olarak

tanımlanabilir. Cimri olan kişi de sahip olduğu şeyleri esirgeyendir (İbn Teymiyye, 2014: 105). Örneğin kişinin sahip olduğu maldan, ilimden ya da buna benzer şeylerden hem dünyada hem de ahirette faydası olacak şeylerde hasetle birlikte cimriliğin de söz konusu olabileceği ifade edilmektedir (İbn Teymiyye, 2017: 235). Haset etmenin hastalık olduğu gibi cimrilik de kalbin bir hastalığıdır. Nitekim “Cimrilikten daha büyük hastalık mı olur?” hadisinden hareketle İbn Teymiyye, cimrilikten sakınılması gerektiğini ifade etmektedir (İbn Teymiyye, 2014: 101). Cimriliğin tedavisinin ise cömertlik olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim İbn Teymiyye, insanoğlunun kurtuluşunun ancak cesaret ve cömertlikle gerçekleşeceğini iddia etmektedir (İbn Teymiyye, 2017: 239). İbn Teymiyye bu görüşünü Tevbe suresi 38-39.ayetlerden hareketle ortaya koymaktadır.²

İbn Teymiyye insanların genellikle hasedin ikinci türü olan imrenme hastalığına yakalandıklarını ifade etmektedir. Bunu rekabet olarak da adlandırmak mümkündür. Hasedin bu türü kötü bir şey olmamakla birlikte yine de kalpte bir hastalık olarak ifade edilmektedir (İbn Teymiyye, 2014: 80). İbn Teymiyye Ömer ve Ebu Bekir arasında gerçekleşen bir olayı zikrederek bunu ortaya koymaktadır.

“... Ömer radiyallahu anh, Ebu Bekir’le infakta yarışmak istedi. Ömer bunu şöyle anlatır: Rasûlullah sallallahu aleyhi ve sellem sadaka vermemizi emretti, bu da malım olduğu bir zamana rasladı. ‘Ebu Bekir’i bir gün geçeceksem, bugün geçerim.’ dedim, malımın yarısını getirdim. Rasûlullah sallallahu aleyhi ve sellem bana ‘Ailene ne bıraktın?’ dedi. ‘Bunun kadar bıraktım.’ dedim. Ebu Bekir ise bütün malımı getirdi. Rasûlullah sallallahu aleyhi ve sellem ona da ‘Ailene ne bıraktın?’ deyince, ‘Onlara Allah’ı ve Rasûlünü bıraktım.’ Dedi. Ben de ‘Hiçbir şekilde artık seninle yarışmayacağım.’ dedim.”

Burada gerçekleşen şey İbn Teymiyye’ye göre mübah bir yarışma olmakla birlikte Ebu Bekir’in hiçbir şekilde yarışmaya girmemesi ve kendi durumunu başkasına göre ayarlamaması hasedin her türünden uzak olunması gerektiğini göstermektedir (İbn Teymiyye, 2014: 85). Ancak İbn Teymiyye hasetsiz kimsenin olamayacağını da ifade etmektedir. Fakat kötü kişi onu açık bir şekilde yaşarken iyi kişi de onu gizlemeye çalışır. Bu nedenle haset etmek galip gelen bir kalp hastalığı olarak ifade edilmektedir.

² “Ey iman edenler! Size ne oldu ki, ‘Allah yolunda seferber olun’ denilince yerinize çakılıp kaldınız; yoksa ahiretten vazgeçip de dünya hayatıyla yetinmeye razı mı oldunuz? Halbuki dünya hayatının sağladığı fayda ahiretinkine göre pek azdır. Eğer toplanıp seferber olmazsanız Allah sizi elem veren bir azapla cezalandırır, yerinize başka bir topluluk getirir ve siz O’na zerrece zarar veremezsiniz. Allah’ın her şeye gücü yeter.” Tevbe suresi 9/ 38-39.

Bu hastalıktan az sayıda kişinin kurtulabileceği de belirtilmektedir (İbn Teymiyye, 2014: 97). Ayrıca haset etmek yanında haksızlığı da getirmektedir. Nitekim haset eden kişi haset ettiği kişinin hakkını vermez ve bu bakımdan ona zulmeder (İbn Teymiyye, 2014: 102). Dolayısıyla “Hased, ateşin odunu yiyip bitirdiği gibi iyilikleri yer bitirir. Sadaka, suyun ateşi söndürdüğü gibi günahları söndürür.” (İbn Teymiyye, 2014: 105). Hasedin ilacının sabır ve takva olduğunu belirten İbn Teymiyye, aynı zamanda hasetten nefret etmeye çalışmak gerektiğini de ifade etmektedir (İbn Teymiyye, 2014: 99).

İbn Teymiyye kalbin hastalıklarını belirlerken onların tedavilerini de ifade etmektedir. Nefsi temiz olanın kalbi de hastalıklardan uzak olacaktır. Nitekim Allah’ın emirlerine uyup haramlardan uzaklaşan kimsenin nefsi kurtuluşa erecektir (İbn Teymiyye, 2017: 105).³ Bu bakımdan nefsin kötü isteklerine karşı kişi mücadele içinde olmalı ve bu doğrultu da Allah’ın isteklerine yönelmelidir. Nitekim İbn Teymiyye açısından iman ve tasdik arınmış nefsin yaptığı fiiller olarak kabul edilmektedir (İbn Teymiyye, 2017: 107). Ayrıca İbn Teymiyye, “Şüphesiz sen büyük bir ahlak sahibisin”⁴ ayetinden hareketle Hz. Peygamberin ahlakını dinî açıdan izah etmektedir (İbn Teymiyye, 2014: 101-102). Bu durumda da kişi dinin emirlerine uyup yasaklarından sakındığında ahlakî bakımdan iyi bir yerde bulunacaktır.

İbn Teymiyye kalbinde hastalık bulunanlar için Kur’an-ı Kerim’in şifa olduğunu belirtmektedir. Nitekim ona göre kalbinde hastalık bulunanlar için Kur’an’da bu hastalıkları giderebilecek birçok ayet bulunmaktadır. Bu ayetlerden hareketle kişinin bilmesini, kavramasını ya da algılamasını engelleyen ve bozan şüphe hastalığından kurtulmak mümkün hale gelmektedir. Bu da kişinin hakikati olduğu gibi görebilmesini sağlamaktadır. Zira Kur’an faydalı olan şeylere karşı kalbi teşvik ederken zararlı şeylerden de sakınmasını istemektedir. Kur’an’ın, teşvik ve sakındırmanın yanı sıra güzel öğüt, hikmet ve kıssalar ile kalbe şifa olduğu ifade edilmektedir. Bu bakımdan Kur’an doğrudan nefret eden hasta kalbi doğru yola ileterek hakikati sevmesini ve bu şekilde yaşamını devam ettirmesini sağlar (İbn Teymiyye, 2014: 49-50). Ayrıca Kur’an irade bozukluğuna yol açan hastalıkların tedavisi için de bir şifa kaynağıdır. Nasıl ki vücut hastalıktan kurtulup sağlıklı haline dönüyorsa aynı şekilde kalp de iyileştiğinde fitratına dönmektedir. Bunun için kalbi güçlendirecek şeyler Kur’an’da mevcuttur (İbn Teymiyye, 2014: 50).

³ “Nefsini arındıran elbette kurtuluşa ermiştir.” Şems suresi 91/9.

⁴ Kalem suresi 68/4.

Ahlaksızlıkları ve günahları terk etmek kalbin gelişmesine katkı sağlayan durumlardandır. Tövbe etmek, kalpte bulunan çirkin karışımların dışarı atılmasını sağlayarak kalp temizliği yapmak demektir. Nitekim hasta olan kalpte iyi ve kötü eylemler birbirine karışmış durumdadır. Tövbe etmek kalbin iyi işler yapması için insanın iradesinin kuvvetlenmesine de katkı sunmaktadır (İbn Teymiyye, 2014: 51). Ayrıca İbn Teymiyye gurur ve hasedin şeytandan, imanın ise rahmandan olduğunu ifade ederek söz konusu durumlardan kalbin temizlenmesi gerektiğini de belirtmektedir (Ebu Zehra; 49).

Sonuç

İbn Teymiyye felsefi ahlak yaklaşımında ele alınan nefis anlayışından farklı olarak nefsin durumlarından bahsederek kişinin ahlakını ortaya koymaktadır. Örneğin en üst derecenin nefsi mutmainne olduğundan bahseden Teymiyye açısından insanın bu noktaya ulaşması onun kalbinin hastalıklardan arınması ile mümkündür. Kalbin hastalıklarından kurtulması ve şifa bulması için kişinin Kur'an-ı Kerim'e başvurması gerekir. Nitekim İbn Teymiyye'ye göre Kur'an'da insanın ahlakının güzelleşmesine, kalbinin temizlenmesine ve iradesinin güçlenmesine yardımcı olacak birçok ayet bulunmaktadır. Kişi bunları okuduğunda ve anladığında ona göre bir hayat yaşayacaktır. Dolayısıyla insan Kur'an'ın şekillendirdiği bir birey olarak ahlaki bakımdan üst bir mertebeye ulaşabilecektir. Bu ifadelerden hareketle İbn Teymiyye'nin dinî ahlak yaklaşımını benimseyen düşünürlerden biri olduğu söylenebilir. Onun bu yaklaşımı ruhsal tıp alanına da sirayet etmiştir. Bu bakımdan İbn Teymiyye İslam düşüncesi geleneğinde insanın ruhsal olarak sağlıklı olabilmesi için Kur'anî bir hayat tarzı benimsemesi gerektiğini ifade eden düşünürler arasında yerini almaktadır.

İbn Teymiyye insanın mutluluğunun ve eminliğinin sadece eylemlerle değil aynı zamanda Allah'a karşı tam bir kulluk yapmak ile mümkün olacağını ifade ederek insanın kalbi hastalıklardan da bu sayede kurtulacağını göstermektedir. Aksi takdirde yani kulluk yapmaksızın ve Allah'ı sevmeksizin kalbin ıslah olması mümkün değildir. Bu nedenle insanın kemâl derecesine ulaşabilmesi de yine onun bu durumuna bağlıdır (Necatî, 275). Başka bir deyişle İbn Teymiyye açısından insanın hem bedeni hem de kalbi hastalıklardan kurtulabilmesi için Kur'an'da ifade edilen emirleri tam manasıyla yerine getirmek ve yine Kur'an'da zikredilen yasaklardan olabildiğince uzaklaşmak gerekir. Bu da ancak Allah'a iyi bir kul olmakla gerçekleşecek bir durumdur.

Kaynakça

- Ebu Zehra, M. *İbn Teymiyye Hayatuhu ve Asruhu*. Dâru’l-Fikr el-Arabî.
- İbn Teymiyye, T. (1988). *Risale fi’l-Akl ve’r-Ruh*. Dimaşk: Târık Suûd, Dâru’l-Hiere.
- İbn Teymiyye, T. (2014). *Kalp Hastalıkları ve Tedavisi*, (Çev. Mehmet Yüce), İstanbul: Guruba Yayıncılık.
- İbn Teymiyye, T. (2017). *Güzel Ahlak*. (Çev. Hilal Nayır, Semra Demir, Zeynep Çelik), İstanbul: Pınar Yayınları.
- Koca, F. (1999). “İbn Teymiyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 20/391-405.
- Moustafa, M. A. A. (2017). “Allah’ın Zatından Ödün Vermemek: İbn Teymiyye’ye Göre Ruhun Yaratılmışlığı” Çev. Murat Kaş. *Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2 (Nisan 2017): 1-45.
[DOI: dx.doi.org/10.12658/Nazariyat.3.2.M0031](https://doi.org/10.12658/Nazariyat.3.2.M0031)
- Necatî, M. O. (1993). *Ed-Dirasâtu’l-Nefsâniyye ‘inde’l-Ulemâ’ el-Müslimîn*. Kâhire: Dâr el-Şurûk.
- Saruhan, M. S. (2021). *İslam Filozofları ile Ruhsal Tıp*. Ankara: Fecr Yayınları.
- Kur’an ayetlerinin meali: <https://kuran.diyaret.gov.tr/Tefsir>

Saîd b. Cübeyr ve En'âm Sûresi Tefsiri

Said Iben Jubair and the interpretation of Surat Al-An'am

Riyad DOKARLI

Yüksek Lisans, ZBEÜ, İlahiyat Fakültesi/ Faculty of Theology /
dokrli17@gmail.com. Orcid ID: 0000-0001-9376-1893

Makale Bilgisi	Article Information
Makale Türü – Article Type	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi – Date Received	25 Mart / March 2022
Kabul Tarihi – Date Accepted	21 Haziran / June 2022
Yayın Tarihi – Date Published	27 Haziran / June 2022
Yayın Sezonu - Pub Date Season	Haziran / June

Atıf / Cite as: Dokarlı, R. (2022), Saîd b. Cübeyr ve En'âm Sûresi Tefsiri/Said Iben Jubair and the interpretation of Surat Al-An'am. Turkish Academic Research Review, 7 (2), 427-448. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr/issue/70651/1092786>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr>

Copyright © Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016- Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey. All rights reserved.

Saîd b. Cübeyr ve En'âm Sûresi Tefsiri

Riyad Dokarlı

Öz

İslam düşünce tarihinde tefsir okullarının ayrı bir yeri vardır. Bunlardan biri de Mekke tefsir okuludur. Bu okulun kendine özgü bazı yönleri bulunmaktadır. Bu bağlamda çalışmada söz konusu okulun temsilcisi Saîd bin Cübeyr'in hayatına, yetişmesine, sahabeden hocalarına, öğrencilerine, özellikle hocası Abdullah b. Abbas ile ilgili açıklamalarına yer verilmiştir. İbn Abbas'ın ders halkasına devam eden Saîd bin Cübeyr'in hayatındaki önemli olaylardan bahsedilmiştir. Haccac b. Yusuf es-Sakafi'ye karşı İbn Eş'as fitnessine dâhil oluşu ve Haccac tarafından öldürülmesi ile ilgili bilgiler verilmiştir. Ayrıca onun hakkında âlimlerin görüşleri, onun öne çıkmasına neden olan hususlar, tefsir ilmindeki önemli konumu, Mekke tefsir okuluna olan etkisinin delilleri izah edilmektedir. Hadis, tefsir, fıkıh ve kıraat alanında yetkin olan Saîd bin Cübeyr'in yaptığı Kur'an-ı Kerim tefsirini bir araya getiren mütekaddimun âlimlerin onun tefsirinin önemine dair görüşlerinden bahsedilmektedir. Taberi'nin "Câmiu'l-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân", İbn Ebî Hâtim'in "Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm", İbn Kesir'in "Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm", Bagavî'nin "Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl", Suyuti'nin "ed-Dürrül-Mensûr Fit-Tefsir bil-Me'sûr" adlı kitapları gibi temel tefsir eserlerinde yer alan En'âm suresine ait Saîd bin Cübeyr'in nakilleri değerlendirilmiştir. Bu bağlamda birçok özelliği olan okul oluşmuştur. Bu ekol, İbn Abbâs'tan gelen rivayete dayanılarak ortaya çıkmıştır: Burada Saîd bin Cübeyr rivayetlerin çoğunu ondan rivayet etmiştir ve tefsiri ondan işitmiştir. Yaklaşımları kolaylık ve netlik özelliğini taşımasıdır. Kıraatlerin toplanmasındaki en hevesli talebe, Kuran'ın indirildiği ayda insanlara imam olarak önderlik eden asil talebe Saîd bin Cübeyr'dir. Görüşlerin yorumlanması, ifadelerin netlik ve kesinlik belirtmesi, dilsel doğruluk konuları başta olmak üzere temel alanlarla ilgili değerli bilgiler verilmektedir. Sahabe ve tabine müracaat eden Cübeyr'in Kur'an-ı Kerim tefsirinde "En'âm" sûresi bağlamında bu alandaki yöntemini ve görüşünü ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Saîd b. Cübeyr, Tefsir, Mekke Okulu, İbn Abbas, En'âm Sûresi

Saîd İben Jubair and the interpretation of Surat Al-An'am

Abstract

Interpretation schools have a special place in the history of Islamic thought. One of them is the Mecca School of Interpretation. This school has some unique aspects. In this context, in this study, the life of Saeed bin Jubayr, his upbringing, the representative of the school in question, his companions, teachers, students, especially his teacher Abdullah bin Abbas. His explanations were given about Abdullah bin Abbas. The important events in the life of Saeed bin Jubayr who attended the lecture of the Ibn Abbas circle were mentioned. Al-Hajjaj bin Yusuf Al-Thaqafi. Information was received about his involvement in Ibn Ash'ath's sedition against al-Hajjaj ibn Yusuf al-Thaqafi and his murder at the hands of al-Hajjaj. In addition to explaining the opinions of scholars about him, the issues that made him stand out, his important position in the science of interpretation, and the evidence of his influence on the

school of interpretation in Makkah Al-Mukarramah. It was mentioned in the sayings of the late scholars who compiled the explanation of the Qur'an by Saeed bin Jubayr, who specializes in the fields of hadith, interpretation, jurisprudence and recitation in the importance of its interpretation. Al-Tabari "Tafsir Al-Tabari" Ibn Abi Hatim, "The Interpretation of the Great Qur'an", Ibn Katheer, "The Interpretation of the Great Qur'an", oval "Download Milestones", Al-Suyuti wrote "Al-Durr Al-Manthur fi Al-Tafsir Bal-Mathur" In this study, the narrations of Saeed bin Jubayr from Surat Al-An'am, which are included within the main works of interpretation such as. In this context, a school with many characteristics was formed. This school arose based on the narration from Ibn Abbas: Here, Sa'id bin Jubayr narrated most of the narrations from him and heard the tafsir from him. Their approach is convenience and clarity. The most enthusiastic student in collecting recitations is Said bin Jubayr, a noble student who led people as an imam in the month when the Qur'an was revealed. Valuable information is provided on basic areas, especially the interpretation of views, clarity and precision of expressions, and linguistic accuracy. In the Qur'an commentary of Cübeyr, who applied to the Companions and the Tabiun, his method and opinion in this field were discussed in the context of the "An'an" period.

Keywords: The Makkiah school, iben Abbas, Saeed bin Jubair, Sûrat al-An'âm.

Structured Abstract

The research spoke about Al Makiah school, its specifications, of easeness clearness and readings collection beside covering widely the Israealites, and the explanation using opinions, and findings, and giving big attention to the language. Then, the reaserch started with a small introduction for Said Bin jubair, and how scientest had different resourceces about his origin, whether he is from Makkah, as Khalifat Iben Khayat, Iben Abdulber, and Iben Habban and Iben Kather, or from Al Koufa, as it was the opinion of Iben Saad in Altabakat book and Iben Moueen in his History and Iben Rouraa alrazi and Al kalabazi and Iben Al Jazri and Iben Hajar. The research spok about his life and his teachers of Al Sahaba and Abdullah Iben Abbas, and Abdullah Iben Alzouber, and Abdullah Iben Omar, Abdullah Iben Moaafal, Udai Iben Hatem, Amro Iben Maymoon Alaoudi, Abi Saeid Alkhoudari, Abi Abdulrahman Alsalmi, Abi Masoud Alansary, Abi Mousa Alashary, Abi Hurayra, and Aysha and others.

The followers as well such as his teacher Abdullah iben Abbas, Anas Iben Malek, Iben Massoud, the owner of the Iraqi school, and Ibi Abdulrahman Alsalmi, and his students such as the sons of Abdulmalek and abdullah, yali Iben Hakeem, Yali Iben Muslim, Abu Alzubair Almakki, and Adam Iben Sulaiman and how they killed. His journey of study especially to Makkah, twice a yaer, where he was making Haj once and Omrah oce, and how he was carefull to deliver his science as he says, to give out my science is better then take it with my to my grave.

It was clear how he care about giving out his knowledge when Hilal Iben Khabab asked him: what is the sign that the people are about to be dead? He said, when their religious scholars die., and such sentences where it shows how much he cares about aknowledge. And the how Said Iben Jubair got involved in the Iben Al Ashaath revolution against Al Hajjaj that called The readers revolution., and then his death after Alhajjaj killed him.

Above that, the reseach spoke about some religious schoolars opinions about him, such as Maimoon Iben Mahran, he said, Said Iben Jubair have died when all people are still in need to his aknowledge. Sufyan Al thawry said, Take the Quraan

Explanation by four, and Said Iben Jubair is one of them, while Ashaath Iben Isaak Said, Said Iben Jubair is the best of religious scholars, and Ibrahim Alnuhkai said, there is no one like Said.

Abu Daood Al Thawry said, I heard that Sufyan Al Thawry said, the most knowledgeable one of the Sahaba followers is Said Iben Jubair.

Then, the research discussed the difference between Said and some of Sahabah and his high explanation levels, and one of these reasons is that he speaks a lot about his teacher Iben Abbas, and his documentation, and his travel to Makkah, and his relation to Ekremah the master of Iben Abbas, where he was the husband of Said's mother, as he was imam, and how he got influenced by Iben Abbas the establisher of Makkah explanation school, as he went widely to speak about Israelites based on Hadith by Prophet Mohammed peace be upon him. And he spoke about the Arabic translations such as Alour and Al qaswarah, and he spoke about some problematic words in Quraan as his master Iben Abbas was doing.

Lastly, the research highlighted the explanation of surat Al Anaam, with the deleting of resources such as AlTabary explanation which called Jame Albayan Fi Tafseer Al quraan, and Iben Abi Hatem explanation and Iben Katheer explanation, and Maalem Altanzeel for Albaghawi, Aldur Almanthour for alSayouti, and one example when Said said: specific date known by him. Sūrat al-An'ām 6/2, he said the dooms day. And this is how we show Ibrahim the skies and the grounds/ Sūrat al-An'ām 6/75. He said, he showed him the base of the skies and grounds, and when he looks at them on a rock, the rock on a wheel, and the wheel on the ring of Allah.

Mujahid and Said Iben Jubair said: this means the miracles of the skies and grounds and that it's all on a rock and showed him the skies and the grounds and even the chair of Allah, and his place on the ground and he saw his place in paradise as well, and it's like Allah said: we paid him in Dunya. al-'Ankabūt 29/27. Which means that we showed him his place in paradise, and about this he said, a Jewish man his name Malik Iben Alsaif and he is against the prophet Mohammad peace be upon him, and the prophet told him: I ask you the God how sent Tawrat to Mouseh, don't you find anything in Tawrat speak about that Allah hates fat pishop? And he was fat pishop and felt angry then said: I swear by Allah that Allah didn't mention anything like that, then Allah sent to prophet Mohammad: And then they didn't value Allah well when they said Allah didn't send anything to human being and then say, who sent the book to mouseh / al-An'ām 6/91. Then the research ended mentioning the most important results.

مقدمة:

ما إن انتهى عهد الصحابة إلا هبأ الله رجال أكفاء، ليكونوا خلفاء لهم في حمل أمانة الله وتبليغ دينه في الأرض، وهم التابعون

إنهم أنس لم يستطيعوا الحصول على تلك الأضواء والأنوار النبوية المليئة بالعلم والبركة، فاستبدلوا بالجلوس عند العلماء من أصحاب النبي الكرام، والوقوف على أبوابهم المباركة، يحصلون الفوائد منهم ومما تعلموه من سيد المخلوقات.

ومن المعلوم أن العلماء من أصحاب النبي توزعوا في البلاد وبدؤوا بتعليم الناس الدين فكانوا مثل الماء العذب الذي يسقي الأرض العطشة وكانوا مرهما يداوي قلوب الناس بعلمهم وعملهم.

فمثلا الصحابي الجليل ابن عباس الذي يقال عنه حبر هذه الأمة وترجمان الكتاب الذي شيد صرحا عظيما ينشر منه معالم الكتاب والسنة، ويقصدها الطلاب من كل فج عميق ألا وهي المدرسة المكية وقد اشتهر من تلاميذها: سعيد بن جبير البكاء، ومجاهد المفسر، وعكرمة، وطاوس، وعطاء.

وسنقف عند تلميذه النجيب سعيد بن جبير أحد الائمة الأعلام ومن أئمة الإسلام في التفسير والفقه وأنواع العلوم ومن سادات التابعين علما وفضلا وصدقا وعبادة ومن الطبقة الثالثة من طبقاتهم وكان رحمه الله مقرئا، مفسرا، فقيها، محدثا، عابدا، فضلا، ورعا، زاهدا، إماما، حجه على المسلمين كثير الخشوع، كثير البكاء، لين القلب، شديد الحرص على تلاوة القرآن الكريم، ومن أشد الناس اهتماما بالعلم.

وبرزت في ذلك القرن مدارس ثلاث:

أولها: مدرسة مكة وشيخها حبر ملتنا وعالم القرآن ابن عباس، وثانيها: مدرسة المدينة وشيخها أبي بن كعب، وثالثها: مدرسة العراق وشيخها عبد الله بن مسعود.

وسيسلط الباحث الضوء على مدرسة ابن عباس رضي الله عنه «المكية» لأنها تعد المدرسة الأولى في البحث العلمي ويعود ذلك لوضع اللبنة الأولى وإلى خريجها، ومن قبلهم إلى الرسول صلى الله عليه وسلم حيث دعا لشيخ هذه المدرسة ابن عباس كما ورد عنه أن رسول صلعم "جاء المرحاض، فسكبت له ماء، فعند خروجه تكلم: من ترك هذا؟ قلت: ابن عباس، قال: اللهم فقهه في الدين".¹ وباعتراف الصحابة الكرام كذلك فقد كان ابن الخطاب يقربه، فحكى له ابن عوف: "من المحقق أن لنا أولادا يشبهونه، فأخبره: هو من المكانة التي تعرفون فاستفهم الفاروق ابن عباس عن تفسير تلك الآية الأولى التي وردت في سورة النصر فحكى ابن عباس: موعد وفاة النبي صلعم أخبره إياه، فحكى: ما أعرف منها غير الذي تعرف".² وعن بن مسعود أنه جاء على لسانه كلمة.³

¹ مسلم، المسند المختصر بنقل العدل عن العدل إلى رسول الله، مجموعة من المحققين (لبنان: دار الجيل، 1334)، "فضائل الصحابة"، 6451.

² البخاري، "كتاب المناقب" 25 (3627).

³ محمد الطبري، تهذيب الآثار وتفصيل الثابت عن رسول الله من الأخبار، مح. محمود محمد الشاكر (القاهرة: المدني، د.ت.)، 173/1.

أما طلابه الذين تخرجوا من جامعته التفسيرية، فلا يمكن تعدادهم والذين لمع ذكروهم خمسة هم من كبارهم الأوائل، وقال ابن تيمية شيخ الإسلام: " أكثر الناس علما بتفسير كتاب الله سكان يثرب، لأنهم الذين رافقوا ابن عباس كمولى ابن عباس ومجاهد وكعطاء ابن أبي رباح وكسعيد بن جبير وكطاوس وغيرهم"⁴.
وتتسم هذه المدرسة بصفات كثيرة من أهمها:

- 1- نشأت هذه المدرسة على الرواية عن ابن عباس حيث كان أكثر مرويات سعيد بن جبير عنه وسمع منه التفسير. ويدل له ما كان يقول المفسر مجاهد: قرأت القرآن على شيخي مرات ثلاث فأكثر فكنت اتوقف عند رأس كل آية أسأله عنها لأي شيء هبطت وكيف هبطت.
وكذا الذي حكاه ابن أبي ثابت: "صار لدي خمسة: وعطاء، طاووس، وسعيد بن جبير، وعكرمة، ومجاهد، فجاء ابن جبير والمجاهد يتكلمان أمام عكرمة بتأويل القرآن، فلم يستفهما عن آية إلا أولها لهما، فعندما فرغ الذي عندهما، أخذ يحكي لهما: هذه الآية إنما أنزلت في حادثة كذا وتلك في كذا".
- 2- اتسم منهجهم باليسر والسهولة والوضوح.
- 3- جمع القراءات: أكثر الطلاب حرصا في هذا المجال وهو الطالب النجيب سعيد بن جبير حيث كان يصلح بالناس إماما في الشهر الذي أنزل فيه القرآن، فقد روي عنهما أنه صار يتلو في كل صلاة تراويح بقراءة صاحب من الأصحاب الكرام.
- 4- التوسع في الإسرائيليات: انطلقا من حديث الذي رواه عبد الله بن عمرو عن البخاري "بَلَّغُوا عَنِّي ولو كان الذي تبلغونه قليلا، وأخبروا عن أولاد إسرائئيلَ وَلَا مشكلة عليكم، وَمَنْ لفق علي قاصدا، فليجهز لنفسه مكان في جهنم". فلذلك كان التساهل من شيخ المدرسة ناقلا عن كعب الأخبار وطلابه ساروا على نهجه كسعيد ومجاهد وعكرمة.
- 5- التفسير بالرأي.
- 6- كثرة الاجتهاد والاستنباط.
- 7- اهتمت بالدقة اللغوية وبالمشكل والغريب.
- 8- اتساع دائرة التفسير.
- 9- التفرد والتعمق في علم التفسير.
- 10- قلة اهتمام أصحابها بالعلوم الأخرى مقارنة بالتفسير.

ترجمة الإمام ابن جبير:

⁴ عبد الرحمن السيوطي، *الافتان في علوم القرآن*. مركز الدراسات القرآنية (السعودية: مجمع الملك فهد، دبت). 240/4.

اسمه وكنيته ولقبه: هو سَعِيد بن جبير الأسدي الوالبي⁵ بالولاء.⁶ حبشي الأصل⁷ الإمام الحافظ، المقرئ الفقيه المحدث الذي فسر كلام الله،⁸ الذي قتل شهيدا،⁹ أبو محمد.¹⁰ ويقال: أبو عبد الله الذي سكن مدينة كوفة¹¹ وقد اختلف العلماء في نسبته إلى مكة أو إلى الكوفة، فمنهم من جعله كوفي على قول ابن سعد في الطبقات¹² وابن معين في تاريخه¹³ وأبي زرعة الرازي¹⁴ والكلاباذي¹⁵ وابن الجزري¹⁶ وابن حجر.¹⁷

ومنهم من جعله مكّي كالخليفة بن خياط¹⁸ وابن عبد البر¹⁹ وابن حبان²⁰ وابن كثير²¹

ولد سنة 45 هـ ومات في سنة 95 هـ، 665 م 714 م.

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سَعِيدٍ: أَعَدَمَ سَعِيدٌ وَهُوَ فِي عَمْرٍ تِسْعَ وَأَرْبَعِينَ، حَيْثُ حَكَى عَنْهُ أَبُو نَعِيمٍ فِي كِتَابِهِ: اسْتَشْهَدَ عَامَ أَرْبَعَةٍ وَتِسْعِينَ.²²

الصحابه الذين أخذ عنهم:

أخذ العلم عن ثلثة من شيوخ الذين اكتحلت عيونه بالنبوي "صلعم" من أمثال أنس بن مالك، والضحاك بن قيس الفهري، وابن عباس وابن عمر، وابن الزبير، وابن حاتم، وابن مغفل، وعائشة وعمرو بن ميمون الأودي، وأبي سعيد الخدري، وأبي عبد الرحمن، وأبي هريرة ابن مسعود الأنصاري، وابن موسى الأشعري، وغيرهم.

وأخذ عن تلاميذ الاصحاب:

- ⁵ يوسف المزي، تهذيب الكمال في أسماء الرجال، مح. بسار معروف (لبنان: مؤسسة الرسالة، 1980/1400)، 358/10.
- ⁶ خير الدين الزركلي، الأعلام (د. م.: العلم للملايين، 2000)، 93/3.
- ⁷ الزركلي، الأعلام، 93/3.
- ⁸ عفيف الدين عبد الله بن أسعد البياضي، (القاهرة: دار، 1993/1413)، 196/1.
- ⁹ محمد الذهبي، سير أخبار النبلاء الشيخ شعيب الأرنؤوط (د. م.: مؤسسة الرسالة، 1985/1405)، 321/4.
- ¹⁰ ابن سعد، الطبقات، مح. (لبنان: صادر، 1968)، 468/5.
- ¹¹ المزي، تهذيب الكمال في أسماء الرجال، 358/10.
- ¹² محمد بن سعد، الطبقات الكبير، مح. علي محمد عمر (مصر: دار الخانجي، 2001)، 379/8.
- ¹³ ابن معين، تاريخ ابن معين رواية النوري، مح. 561/3، 1979/1399.
- ¹⁴ ابن أبي حاتم الرازي، الجرح والتعديل. الناشر. مجلس دائرة المعارف العثمانية (بيروت: دار إحياء التراث العربي، 1952/1271)، 172/2.
- ¹⁵ أحمد بن محمد الكلاباذي، الهداية والإرشاد في معرفة أهل الثقة والسداد. مح. عبد الله الليثي. (بيروت: دار المعرفة، 1407)، 282/1.
- ¹⁶ محمد بن الجزري، غايه النهاية في طبقات القراء، الناشر. دار ابن تيمية (د. م.: د. ط. 1351)، 305/1.
- ¹⁷ المزي، تهذيب الكمال في أسماء الرجال، 310/18.
- ¹⁸ بن خياط، طبقات، مح. زكار (د. م.: دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، 1993/1414)، 491.
- ¹⁹ محمد بن أحمد المكي، العقد الثمين، مح. محمد عبد القادر عطا. (لبنان: دار الكتب العلمية، 1998)، 196/4.
- ²⁰ محمد بن حبان، مشاهير العلماء، مح. مرزوق علي إبراهيم (مصر: دار الوفاء، 1991/1411)، 134.
- ²¹ إسماعيل بن عمر بن كثير، البداية والنهاية، مح. علي شيري (د. م.: دار إحياء التراث العربي، 1988/1408)، 114/9.
- ²² محمد البخاري، تاريخ العظيم (باكستان: الدكن، دائرة المعارف العثمانية، د. ت.)، 461/3.

مثل السلمي وهو من العلماء.²³

كان سعيد عالما في التفسير²⁴ وفي الفقه وفي الحديث وبالأحكام وبالقرآن. فقد قرأ القرآن: علي ابن عباس، والسلمي، قد قرأ علي عثمان بن عفان، وعلي علي بن أبي طالب وقرأ علي أبي كعب وعلي غيره من الصحابة والتابعين. أخذ عن: عبد الله بن عباس كثيرا من العلم وكان يكتب ويدون عنه.

وجمع سعيد بن جبير كثيرا من العلوم، ولذلك قيل: كان أعلم التابعين بالقرآن مجاهد، وكان أعلمهم بالأحكام الحج والمناسك عطاء، وأكثرهم علما بالحرام والحلال طوس، وأكثرهم معرفة بالانفصال الزوجية سعيد بن جبير وكان أجمعهم للعلوم كلها سعيد بن جبير.²⁵

تلامذته:

روى عنه ولذاه عبد الله وعبد الملك، وابن مسلم وابن حكيم وأبو الزبير المكي وأبو إسحاق السبيعي وأدم بن سليمان وأشعث بن أبي الشعثاء وأيوب السختياني وبكير بن شهاب وابن عجلان وابن أبي ثابت وجعفر وغيرهم.

رحلته في طلب العلم:

نشأ سعيد بن جبير في الكوفة وكان كثير السفر إلى مكة. فكان يخرج إلى مكة في السنة مرتين، كان يحج مرة ويعتمر مرة في كل سنة.²⁶

أكثر من ملازمة ابن عباس والأخذ عنه وأيضا أخذ عن ابن مسعود من علماء الكوفة لأن ابن مسعود قد استقر في الكوفة وابن عباس قد استقر في مكة. إلا أن تأثير مدرسة عبد الله بن عباس على سعيد بن جبير أظهر وأكثر من تأثير عبد الله بن مسعود.

حرصه على إبلاغ العلم ونشره:

كان سعيد بن جبير من المحبين والحريصين على نشر العلم وتبليغه. حتى قال لأن أبت ما عندي من المعرفة أكثر حبا إلي من أخذه إلي جدتي.²⁷ وعندما فر هاربا من الحجاج إلى أصفهان ولم يجد من يأخذ الأمانة فكان يردد: رغبت ان الخلق يروون وينقلون الذي وقر في صدري من العلم فهو أكبر همي.²⁸ وكان يكثر من التذمر عندما يرى قلة طلاب العلم الذين يطلبون العلم على يديه. ونرى

²³ الذهبي، سير أعلام النبلاء 322/4.

²⁴ الذهبي، سير أعلام النبلاء، 17/5.

²⁵ الذهبي، سير أعلام النبلاء، 341/4.

²⁶ أحمد الأصبهاني، حلية الأولياء (مصر: السعادة، 1974/1394)، 275/4.

²⁷ الذهبي، سير أعلام النبلاء، 326/4.

²⁸ أبو نعيم الأصبهاني، حلية الأولياء، 283/4.

حرصه على تبليغ العلم ونشره عندما سأل بن خباب سعيد: ما إشارة موت الخلق فحكى أنه توفي حكماًؤهم.²⁹ ونحو ذلك من العبارات التي تدل على حرصه للعلم وتبليغه ونشره ولذلك أخذ عنه بعض التلاميذ التفسير وكتبوه عنه.

وبعض العلماء يرى أن سعيد بن جبير هو الذي كتب التفسير بنفسه. ذلك عندما كتب عبد الملك بن مروان يسأله أن يسطر له بتأويل الكتاب فأجاب فعثر ابن دينار في المكتبة عليه وبعثه إليه.³⁰

أقوال العلماء فيه:

تكلم ابن مهران: " حقيقة خسرتنا سعيد، ولا يوجد على سطح المعمورة شخص إلا وهو مضطر لأخذ علمه".

حكى الثوري: " عليكم بتحصيل التأويل عن أربعة، منهم سعيد ".³¹

وأخبر ابن أبي سليمان: "نمي إلى أن سعيدا كان ينهي القرآن خلال يومين".

وحدث بن أبي المغيرة: "أن ابن عباس عندما جاءه سكان الكوفة يطلبون الفتوى يخبرهم أن يذهبوا إلى سعيد ابن الدهماء " أي ابن جبير.

ويخبرنا كذلك ابن إسحاق: "أن الناس كانوا يقولون بأن سعيدا جهبذ الحكماء".

ويروي لنا أسلم عنه قوله: "حضر شخص إلى ابن عمر فاستفهمه عن مسألة في الفرائض فأجاب: اذهب إلى سعيد فهو يعرف كيف تحسب المسائل أكثر".

وأخبر الطبري: "بأنه من ثقات المسلمين وأئمتهم".

وأخبر النخعي: "بأن سعيدا لم يترك مشابها له".

وحدث الثوري: أن سعيدا هو أكثر التابعين في العلم ".³²

الاختلاف في سماع سعيد من بعض الصحابة:

وفيما حكى المزني: أن سعيدا نقل العلم عن عائشة، وبين معقل، وعدي بن حاتم وأبي موسى، ثم أمعن النظر فقال سعيد عن بن مغفل مرسل، يقصد الحديث الذي فيه مسألة الخذف.

نمي لأبي داود: أنه أنصت سعيد لابن حاتم؟ فأخبر أنه لا يراه.³³

²⁹ أبو نعيم الأصبهاني، حلية الأولياء، 276/4. الذهبي، سير أعلام النبلاء، 326/4.

³⁰ أحمد بن ثابت الخطيب، المتفق والمفترق، مح. محمد صادق آيين الحامدي (سوريا: دار القادري، 1997/1417)، 1734/3.

³¹ السيوطي، الإتقان في علوم القرآن، 2340/6.

³² ابن قليج مغلطي، إكمال تهذيب الكمال، مح. عادل بن محمد (د. م.: الفاروق، 2001/1422)، 268/5.

³³ مغلطي، إكمال تهذيب الكمال، 268/5.

قال الدوري عن ابن معين أنه لم يصح سماع سعيد بن جبير من أبو هريرة عبد الرحمن بن صخر الدوسي.

حكى البزار كذلك أنه لم يرو سعيد عن أبي موسى.

وأخبر ابن أبي خيثمة عن ابن سعيد أن الأحديث المرسلة من طرف سعيد جيدة. وروى البخاري أن سعيد لم يلحق أيام التي حكم فيها علي وأبو مسعود إنما توفي في أثناء خلافة علي رضي الله عنه. واستفهم أبو زرعة عن لقاء سعيد بعلي فقال لا لم يرو عنه مرسل.

أسباب تقدم سعيد بن جبير ومكانته الكبيرة في التفسير:

كان مكثراً من الرواية عن ابن عباس³⁴ لأنه كان يكتب عنه ولاسيما بعد أن عمي ابن عباس، وعندما بلغه غضب، وكان يقول: احتمال جئت ابن عباس فسطرت في ورقته إلى أن ختمتها وسطرت في حذائي حتى تعبئت وسطرت على يدي. وعندما جنته أسطر شيئاً إلى أن أعود. لا يستفهمه شخص شيئاً³⁵ لذلك يقول ابن خلكان عن ابن عباس شرح آيات الله وأكثر روايته عنه. وعده ابن كثير من أكابر أصحاب عبد الله بن عباس، ويقول علي بن المديني يذكر مكانة سعيد بن جبير العالية حكى: لا يوجد من طلاب ابن عباس مشابه لسعيد ولا حتى طاوس ولا غيره.³⁶

محبة سعيد لابن عباس فقد أحب شيخه حباً شديداً. وكان ابن عباس يحب سعيد بن جبير حباً شديداً. ولذلك كان يقول ابن جبير كان يحدثني عبد الله بن عباس بالحديث فأرغب أن أقوم لأقبل رأسه.

كان يحرص على التدوين.

كان يكثر من التردد على مكة، فكان يأخذ عن ابن عباس كثيراً من العلم.

³⁴ أحمد بن خلكان، وفيات الأعيان، مح. إحسان عباس (بيروت: دار صادر، 1900)، 371/2.

³⁵ ابن سعد، الطبقات الكبرى، 257/6.

³⁶ الذهبي، سير أعلام النبلاء، 341/4؛ السيد أبو المعاطي الثوري إلخ، الجامع في الجرح والتعديل (لبنان بيروت: عالم الكتب، 1992/1412)، 293 /1.

كان قريبا من عكرمة مولى ابن عباس، فإن عكرمة كان زوجا لأم سعيد بن جبير ولذلك عني به كثيرا.³⁷

وهو محدث من ثقات التابعين، وقد روى الكثير من الأحاديث عن الصحابة وعن كبار التابعين، ولذلك فإن العلماء من أهل الحديث يعدون مراسيل سعيد بن جبير من المراسيل المقبولة. كما قال: ابن المديني.³⁸
كان مقرنا يقرئ الناس.

أدلة تأثر سعيد بن جبير بشيخه ابن عباس:

يروى عن ابن جبير يتوسع في الرواية عن بني إسرائيل كما كان يصنع شيخه ابن عباس. لكن لا يعني هذا أنه كان يروي عنهم كل شيء لكنه كان من أكثر التابعين رواية للإسرائيليات إذا وازنته بغيره من التابعين وإلا عندما تأتي إلى الروايات التي رواها عن بني إسرائيل تحدها في نطاق ضيق في باب القصص المتعلقة ببني إسرائيل، إما توسع في تفصيل حادثة أجملها القرآن أو نحو ذلك.

وكان يقول بوقوع المعرب في القرآن مثل قوله: "الطور": كلمة باللغة سريانية تعني العلم والجبل، ومكانها قوله سبحانه وتعالى: (فَوَقَّكُمُ الطُّورَ) ³⁹ الْقِسْوَرَةَ: حبشية مقصدها الأسد، وتتموضع في كتاب الله عند قوله سبحانه وتعالى: (فَرَّتْ مِنْ قَسْوَرَةٍ) ⁴⁰ فقد رويت عن سعيد بن جبير أقوال في التفسير يذكر فيها أن هذه اللفظة من لغة كذا، وقد نزل بها القرآن من لغات العجم، ومن لغات الحبشة وغيرهم.

عند تعرض سعيد بن جبير للألفاظ أو للعبارات أو للتراكيب المشككة في بعض الآيات كان ينهج فيها منهج ابن عباس في تأويله وفي تخريجه.

كان ينقل القراءات عن ابن عباس ولا سيما القراءات القرآنية المتعلقة بالمعنى.

في الجانب الفقهي عندما فسر آيات تتعلق بأحكام مثل الحج وغيره.

فإنه كان يسير فيها على منهج شيخه ابن عباس.

فتنة ابن الأشعث ودخول سعيد بن جبير:

لما خرج محمد بن الأشعث على الحجاج بن يوسف كان ممن خرج معه سعيد بن جبير فطلبهم الحجاج بن يوسف منذ سنة 82 هـ. وكانوا يسمون تلك الثورة "ثورة

³⁷ ابن حبان، مشاهير علماء الأمصار، 134.

³⁸ ابن أبي حاتم، المراسيل، 74.

³⁹ البقرة 2/63.

⁴⁰ المدثر 51/74.

القراء" لأنه خرج فيها سعيد بن جبير وكثير من أمثاله من الفقهاء وكبار التابعين وخرجوا على الخليفة وبايعوا ابن الأشعث، وهي الفتنة التي سميت بفتنة ابن الأشعث فأخذ الحجاج يتطلب هؤلاء القراء فهربوا منه واختفوا هربا من الحجاج لأنه كان ظالما ويقتل الناس على الظنة من غير بينة. حتى كانت سنة 95 هـ. وسعيد بن جبير يفر من الحجاج أي قرابة 13 عاما. فلما جاء ابن عبد الله القسري وهو كان إذ ذاك واليا على أم القرى في حينها أمسك بسعيد بن جبير في مكة وأرسله إلى الحجاج في الكوفة، ولما أتى بآبن جبير إلى الحجاج، أمر الحجاج بضرب عنق ابن جبير وتهكم به في المجلس، فدعا عليه سعيد بن جبير في ذلك المجلس وقال: يا رب لا تمكنه من أحد من المسلمين بعدي. فما بقي حيا الحجاج بن يوسف بعد سعيد بن جبير إلا 15 ليلة ثم مات. وقيل إن الحجاج بن يوسف كان كثير التردد لقلوبه: لماذا فعلت بسعيد بن جبير. ولا شك أنه قد ارتكب جرما عظيما بقتله لهذا الإمام العالم التابعي الكبير سعيد بن جبير وعمره عندما قتل 57 سنة.

قلة تلاميذ سعيد بن جبير:

عندما جاء الباحثون المتأخرون ليجمعوا روايات سعيد بن جبير في التفسير لم يجدها في رواية قتادة ورواية مجاهد في الكثرة. وهذا يرجعه بعض الباحثين إلى أن سعيد بن جبير كان مشتتا في حياته لأن دخوله مع ابن الأشعث وخروجه معه على الخليفة في ذلك الزمان قد جعله مطاردا لا يستقر في بلد. ولذلك قل تلاميذه الذين أخذوا عنه ولم يستقر في مكان واحد كما صنع مجاهد بن جبر وكما صنع بقرية تلاميذ ابن عباس فإنهم لم يدخلوا في الفتن أما سعيد بن جبير دخل في هذه الفتنة فكان متشردا وبقي مطاردا أكثر من 13 سنة لا يستقر قراره فيها ولذلك قلت الرواية عنه في التفسير وإلا فسعيد بن جبير هو من كبار أئمة التابعين الذين روى التفسير عن ابن عباس وجودوا في روايتهم للتفسير كما ذكر ذلك العلامة الذهبي في كتابه السير.

تصنيف تفسير ابن جبير:

تفسيره لم يصنف في كتاب واحد وقد نسب له تفسير وجد عند عبد الملك بن مروان ونقل عنه بعد ذلك عن طريق أحد العلماء كان ينقله عن سعيد بن جبير مرسلا. لكن هذه الصحيفة وهذا الكتاب الذي وجد لم يصل إلينا، وإنما وصل إلينا مفرقا في كتب التفسير.

عناية العلماء المتقدمين بتفسير سعيد بن جبير:

عني بتفسير سعيد بن جبير العلماء المتقدمون الذي صنّفوا في التفسير بالرواية وأكثروا منه.

ومن أمثلهم وأولهم: الإمام عبد الرزاق الصنعاني، والإمام محمد بن جرير الطبري، والإمام أبو حاتم الرازي وممن جاء بعدهم العلامة السيوطي في كتابه " الدر المنثور في التفسير بالماثور".

ويعد سعيد بن جبير من أجود من روى التفسير عن ابن عباس مع أنه لم يكن ملازما له كما كان يصنع تلاميذ ابن عباس إلا أنه كان كثير التردد على ابن عباس يأتي من الكوفة إلى مكة كثيرا ويطلب العلم عند ابن عباس حتى كان عبد الله بن عباس في آخر حياته عندما يأتيه أهل الكوفة فيسألونه أو يستفتونه يقول: كيف تسألوني وفيكم ابن أبي الدهماء، وهو يقصد سعيد بن جبير.

جمع تفسيره:

جمع تفسير ابن جبير بعد ذلك في رسائل علمية فقام بعض الباحثين بجمع أقواله ودراستها وهي موجودة على هيئة رسائل علمية جامعية كتبها الأستاذ محمد أيوب سنة 1408 هـ جمع فيها ما روي عن سعيد بن جبير في كتب التفسير والحديث وغيرها.

من أقواله:

دعاؤه "يا إلهي أطلب منك حسن التوكل، وصدق الظن"⁴¹

وقوله: "إن يبتعد قلبي عن ذكر الوفاة، أخاف أن يصير فاسدا"⁴²

وقال: "حقيقة الخشية أن تمنعك من المعصية وإن كنت ذاكرا"⁴³

وقوله: "الأمانة على المرأة الجميلة شديدة أكثر من الذهب"⁴⁴

ومن قوله: "أكثر الناس عبادة رجل أذنب ثم تاب وعمل فاحتقر عمله"⁴⁵

ومنها: "بعض الناس يرزقه الله حلالا من المال فيصرفه في المعصية فيكون تضييعا"⁴⁶

قال سعيد بن جبير: "علق قلبك بما في يد الله ومنه اطلب"⁴⁷

قال البطين عنه: "أحب الصحة والصبر أكثر"⁴⁸

41 عبد الله ولد أحمدولد أبي شبيبة، المصنف، مح. عوامة (د.م.: مكتبة القبلة، الأولى، دبت)، 202/7.

42 أحمد بن حنبل، زهد، ص. 300.

43 أبو نعيم الأصبهاني، حلية الأولياء، 276/4.

44 أبي حاتم، الزهد، ص. 63.

45 أبو نعيم الأصبهاني، حلية الأولياء، 279/4.

46 أبو نعيم الأصبهاني، حلية الأولياء، 281/4.

47 بن سعد، الطبقات مح. إحسان عباس (لبنان: صادر، 1968)، 261/6.

48 ابن أبي الدنيا، الصبر، مح. يوسف (لبنان: مكتبة ابن حزم، 1997/1418)، 32.

روى بن خَبَّاب: قابلت ابن جُبَيْر في مكة، فسألته عن سبب هلاك الشعوب؟ فأخبرني بأنه علماءهم⁴⁹

وقال: "ذاكرُ الله في الغافلين كحامي المحتسبين"⁵⁰.

ما روي من تفسيره في سورة الأنعام:

روي عن سعيد في تأويل آية: (وأجل مسمى عنده) الأنعام 2/6. قوله: حتى اليوم الآخر.⁵¹

وحكي عنه في تفسير: (يعلم سرهم) الأنعام 3/6. كلامه: السر: الشيء الذي تحدث به روحك.⁵²

وعنه قال: (لا ريب) الأنعام 12/6. الريب: الشك.⁵³

وعنه القول في، (لم تكن فتنتهم إلا أن قالوا) الأنعام 23/6. أنهم حلفوا واعتذروا.⁵⁴

وروي عنه: (فإنهم لا يكذبونك) الأنعام 33/6. يكفرون بالله وآياته لا بمحمد.⁵⁵

وعنه (فأخذناهم بالأساء) الأنعام 42/6. قال: خوفا من السلطان،⁵⁶ وغلا السعر.⁵⁷

وعنه في قوله: (والضراء) الأنعام 42/6. يعني: حين البلاء والشدة.⁵⁸

وعنه قوله: (غفور) الأنعام 54/6. يعني: للشيء الذي صدر منه قبل ان يتوب.

وعنه، قوله: (رحيم) الأنعام 54/6: لمن تاب..⁵⁹

وعنه، تفسير: (تضرعا) الأنعام 63/6. يعني: مستكينا.

⁴⁹ ابن سعد، الطبقات، 262/6.

⁵⁰ ابن أبي شيبة، المصنف، 202/7.

⁵¹ عبد الرحمن الرازي ابن أبي حاتم، تفسير، مح. أسعد محمد الطيب (السعودية: مكتبة نزار، 1419)، 1261/4.

⁵² ابن أبي حاتم، تفسير، 1263/4.

⁵³ ابن أبي حاتم، تفسير، 1269/4.

⁵⁴ ابن أبي حاتم، تفسير، 1274/4.

⁵⁵ محمد بن جرير الطبري، جامع البيان في تأويل القرآن، أحمد محمد شاكر (د. م. مؤسسة الرسالة الأولى،

2000/1420)، 334/11.

⁵⁶ ابن أبي حاتم، تفسير، 1288/4.

⁵⁷ عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي، الدر المنثور في التفسير بالمأثور، مح. مركز هجر. (مصر: دار هجر

للبحوث، 2003/1424)، 48/6.

⁵⁸ ابن أبي حاتم، تفسير، 1289/4.

⁵⁹ ابن أبي حاتم، تفسير، 1308/4.

وعنه قوله: (وخفية) الأنعام 63/6. قال هي السكون والخفض.⁶⁰

وعن أبي مالك (يخوضون في آياتنا) الأنعام 68/6. قال: خاض يخوض: كذب يكذب تكذيب. وروي مثله عنه.⁶¹

وعنه (وإما ينسبك الشيطان) الأنعام 68/6. يقال: لأن تذكرت، فلا تقعد معهم.

عن ابن حيان كلامه: (وَلَكِنْ ذُكِّرُوا لَعَلَّهُمْ يَنْتَهُونَ) أراد مساءة رجال النبي فلا يتجرؤوا فحكى سعيد: عندما ترك المسلمون بيوتهم وأموالهم وذهبوا إلى المدينة أخذ المنافقون يقعدون مع المسلمين، إن سمعوا كلام الله يتلى تجرؤوا واستهزئوا كفعلة المشركين والكافرين بمكة، فقالوا المسلمون وقتئذ: لا ذنب علينا فقد أذن الله لنا في أن نجالسهم ونقعدوا معهم، لا حرج علينا في خوضهم من شيء، فنزلت هذه الآية الكريمة بالمدينة عند قوله: (وَقَدْ نَزَّلَ عَلَيْكُمْ فِي الْكُتُبِ)، أي في القرآن.

وعنه في قوله: (لعلهم يتقون) الأنعام 69/6. قال: لعلهم ينتهون.⁶²

وعنه في قول الله: (واتقوه) الأنعام 72/6. يعني: لا تعصوه.⁶³

وعنه: (نري إبراهيم ملكوت) الأنعام 75/6. قال: أزال الحجب وكشف عن وجه السماوات ووجه الأرض، ليرى ماذا يوجد فيهما فإذا هناك صخرة، وعلى هذه الصخرة يوجد حوت وهذا الحوت كائن على خاتم رب السماوات والأرضين.⁶⁴

وحكى سعيد والمجاهد: على معنى آيات السماوات والأرض، وذلك أنه إستقر وثبت على صخرة ورفع عنه وقاع الأرضين ورأى مسكنه في الجنة، فذلك في كلام رب العالمين: (وأتيناها أجره في

الدنيا) العنكبوت 27/29. قصد: الله عز وجل أراه موضعه ومكانه في الجنة النعيم.⁶⁵

⁶⁰ ابن أبي حاتم، تفسير، 1308/4.

⁶¹ ابن أبي حاتم، تفسير، 1314/4.

⁶² ابن أبي حاتم، تفسير، 1317/4.

⁶³ ابن أبي حاتم، تفسير، 1323/4.

⁶⁴ الطبري، جامع البيان، 472/11.

⁶⁵ الحسين بن مسعود البغوي، معالم التنزيل في تفسير القرآن، مح. عبد الرزاق المهدي (بيروت: دار إحياء التراث العربي، 1420)، 136/2.

وعنه، في كلام الله سبحانه جلا وعلا شأنه (فلما أفل) الأنعام 76/6. قال: اندثر وذهب ضوءه.⁶⁶

وعن ابن جبير قال: جاء شخص من اليهود العرب يسمى مالك بن الضيف يخالف رسولنا الكريم فحدثه نبينا: أحلفك بمن أنزل التوراة على كليم الله، هل هناك في التوراة أن الله يشنا حبر سمين؟ قال: وهو وقتنذ حبر سمين فامتعض وقال: ما أنزل الله سبحانه وتعالى على إنسان من شيء. أصدقائه تكلموا معه: ثكلتك أمك! ولا حتى موسى كليم الله؟ الأنعام 91/6.⁶⁷

وعنه قوله (هدى) الأنعام 91/6. قال تبيان.⁶⁸

وعنه أنه تلي هذه (ولقد جنتمونا فرادى الأنعام 94/6. يعني: كيوم الذي خلق فيه يجى إليه كل شيء نقص منه من خلق فيه.⁶⁹

وعنه: (العليم) الأنعام 96/6. يعني عالما بها.⁷⁰

وكذلك فسر عطاء وسعيد: (فمستقر) الأنعام 98/6.⁷¹

وعنه تفسير قوله: (ومستودع) الأنعام 98/6. قال: مستودعون.⁷²

وعنه في هذه الآية: (وليقولوا دارست) الأنعام 105/6. قال: قارأت.

وعنه أنه قرأ: (دَارَسَتْ) كتبت بالألف كذلك، منتصبة التاء، وحكى: قارأت.

وعنه أنه قرأ: (دَارَسَتْ) أي: ناسخت.⁷³

ذكر الله تعالى في الأنعام الآية الخامسة بعد المئة الأولى: (وكذلك نصرف) معناها: وكما فصلنا السورة المباركة، والإيمان وأنه لا إله إلا هو، هكذا نشرح كلام الله ونفسره ونبينه في كل شاهد وموطن لجهالة الجاهلين الغافلين، وليتكلم الذين يشركون ويكفرون بالله: دارست يا أحمد من قبلك من اليهود والنصارى وقارأتهم وأخذت منهم. شرحه ابن عباس، تلامذته وغيرهم.⁷⁴

وعن ابن جبير في كلام الله تعالى من سورة الأنعام من الآية 118: (فكلوا مما ذكر اسم الله عليه). يعني كلوه فإنه حلال لكم.

⁶⁶ ابن أبي حاتم، تفسير، 1328/4.

⁶⁷ ابن أبي حاتم، تفسير، 1342/4.

⁶⁸ ابن أبي حاتم، تفسير، 1343/4.

⁶⁹ ابن أبي حاتم، تفسير، 1349/4.

⁷⁰ ابن أبي حاتم، تفسير، 1355/4.

⁷¹ البغوي، تفسير البغوي، 146/2.

⁷² الطبري، جامع البيان، 563/11.

⁷³ الطبري، جامع البيان، 29/12.

⁷⁴ إسماعيل بن كثير، تفسير القرآن العظيم، مح. سامي سلامة (د. م.: مكتبة طيبة للنشر والتوزيع،

312/3، (1999/1420).

وعنه: في السورة نفسها: مؤمنين، قال: مصدقين.

وعن ابن جبير في قول ربنا من سورة الأنعام: (وما لكم ألا تأكلوا مما ذكر اسم الله عليه) الأنعام 119/6. أي: الذبائح المذكاة.⁷⁵

وعن ابن جبير: قوله: (وإن كثيرا) الأنعام 119/6. يقصد: من مشركي العرب.

وعن ابن جبير تفسير: قوله: (ليضلون بأهوائهم الأنعام 119/6. يعني: في مسألة الذبائح وغيرها.

وعن سعيد في الآية المباركة: (وذروا ظاهر الإثم) الأنعام 120/6. قال: يعني الظاهر: التي ورد ذكرها في (حرمت عليكم أمهاتكم وبناتكم وخالاتكم) النساء 23/4.

وعنه: (وذروا ظاهر الإثم وباطنه) قال: الباطن الزنا.⁷⁶

ويحكي عن الطالب النجيب: ظاهر الإثم نكاح المحارم وباطنه الزنا.⁷⁷

وأراد سعيد: في قوله عز وجل: (وإنه لفسق) الأنعام 121/6. قصد أكل الميتة لمعصيته.

وروي عن ابن جبير أنه قال: (ليوحون إلى أوليائهم) الأنعام 121/6. قال: من المشركين.

وعنه: في قول الله: (ليجادلوكم) الأنعام 121/6. يعني في أمر الميتة.

وعنه قوله: (وإن أطعتموهم) الأنعام 121/6. يعني استحلالا في أكل الميتة إنكم لمشركون مثلهم.⁷⁸

وعنه: (يجعل صدره ضيقًا حرجًا) الأنعام 125/6. قال: لا يجد مسلًا إلا صُعْدًا.⁷⁹

وعن عكرمة ناقلًا عن شيخه: حرجا، وفي كلمة: ضيقًا. وروي عن ابن جبير وابن محمد وأبي العالية وعكرمة وغيرهم.⁸⁰

وعنه: (وأتوا حقه يوم حساده) الأنعام 141/6. المقصود: الضغث، وما يسقط من سنبل القمح.

⁷⁵ ابن أبي حاتم، تفسير، 1375/4.

⁷⁶ ابن أبي حاتم، تفسير، 1377/4.

⁷⁷ البغوي، تفسير البغوي، 155/2.

⁷⁸ ابن أبي حاتم، تفسير، 1380/4.

⁷⁹ الطبري، جامع البيان، 105/12.

⁸⁰ ابن أبي حاتم، تفسير، 1385/4.

وعنه: في الآية الكريمة التي ذكرت في الأنعام من الآية 145. (فَمَنْ أَضْطَرُّ غَيْرَ
بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَإِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ) شرحها بهذا المعنى: الذي يكسر السبيل للناس،
فلا تجوز له أن يأكل الجيفة إذا شعر بالجوع ولا يجوز له كذلك الشرب الخمر
إذا عطش.

وكذلك قول ابن جبير في عين السورة: (غير باغ) الأنعام 145/6. مقصده: غير
مستحله. وحكي عن ابن حيان مثله.⁸¹

وعن سعيد: (فإن ربك غفور) الأنعام 145/6. أراد عندما أدخل إلى جوفه الحرام
(رحيم) أي: رحيمًا به عندما يحلل له المحرم إذا اضطر إلى ذلك.⁸²

وعنه في قول الله تبارك وتعالى: (وعلى الذين هادوا حرمنا كل ذي ظفر) الأنعام
146/6. قال: كل شيء من الحيوانات ذو الأصابع المتفرقة، كذكر الدجاج.⁸³

ونقلت لنا رواية عنه: هو الحيوان الذي ليس له أصابع منفرجة، وكذلك رواية
عنه: كل حيوان أصابعه متفرق، ومنها الديك.⁸⁴

وعنه: (أو الحوايا) الأنعام 146/6. قال: المباعر.⁸⁵

وقال مجاهد: (الحوايا) الأنعام 146/6. مريض، مبعر، كما قال سعيد.⁸⁶

وعنه، في قوله: (الفواحش) الأنعام 151/6. يعني: الزنا.⁸⁷

وعنه، في كتاب الله تعالى عند قوله: (ولا تقتلوا النفس التي حرم الله إلا بالحق)
الأنعام 151/6. أراد: نفس المؤمن.⁸⁸

وعنه: قوله: (حتى يبلغ أشده) الأنعام 152/6. قال: ثماني عشرة سنة.

وعنه، كما قال جل وعلا: (إلا وسعها) الأنعام 152/6. أي: إلا طاقتها.⁸⁹

وعنه: قوله: (وإذا قتلتم فاعدلوا ولو كان ذا قربى) الأنعام 152/6. يعني: ولو كان
قربانك فقل فيه الحق.

وكذلك شرح لنا تلميذ ابن عباس: (وبعهد الله أوفوا) الأنعام 152/6.

⁸¹ ابن أبي حاتم، تفسير، 1408/5.

⁸² ابن أبي حاتم، تفسير، 1410/5.

⁸³ الطبري، جامع البيان، 198/12.

⁸⁴ ابن كثير، تفسير، 354/3.

⁸⁵ الطبري، جامع البيان، 204/12.

⁸⁶ ابن كثير، تفسير، 355/3.

⁸⁷ ابن أبي حاتم، تفسير، 1415/5.

⁸⁸ ابن أبي حاتم، تفسير، 1417/5.

⁸⁹ ابن أبي حاتم، تفسير، 1420/5.

وقول الله جل شأنه في النحل 91/16. (وأوفوا بعهد الله إذا عاهدتم)، وكلامه: (ولا تنقضوا الأيمان بعد توكيدها) المقصد: بعد أن تغليظ وتشدد.⁹⁰

وعنه قال: عندما نزلت الآية التي تحثنا العمل الصالح: (من جاء بالحسنة فله عشر أمثالها) قال امرئ من الخلق: فإنّ "لا إله إلا الله" ثواب؟ قال: أجل، أفضل الثواب.

وعن ابن جبير وابن أبي بزة وعن ابن الأسود: (من جاء بالحسنة) الأنعام 160/6. قالوا: لا إله إلا الله، كلمة الإخلاص (ومن جاء بالسيئة) الأنعام 160/6. يعني: بالشرك بالله والكفر به.⁹¹

وعن ابن مسعود، في كلام الله تعالى: "من جاء بالحسنة" يعني: لا إله إلا الله. وحكي عن أبي هريرة وابن عباس وابن الحسين ومجاهد وابن جبير والحسن وعطاء وذكوان والقرظي والزهري النخعي والضحاك وعكرمة وابن أسلم وقتادة ونحوه.⁹²

وعنه، في كلامه تعالى: (صلاتي ونسكي) الأنعام 162/6. قال: ذبحي.⁹³

وعنه: قوله: (لغفور) الأنعام 165/6. يعني: غفورا للذنوب.

خاتمة

في هذه القرون المفضلة التي فضلها النبي الكريم -عليه أفضل الصلوات وأتم التسليم- على القرون التي جاءت بعده عندما حدثنا الرسول عن خيرية القرون فقال عصري ثم الذي بعد عصري ثم الذي بعده والمفسر الذي نتكلم عليه عاش في القرن الأول ولد فيه ومات فيه وقد مات رحمه الله ورضي عنه في آخر القرن الأول والمفسر هو سعيد بن جبير الذي ولد في سنة 38 من الهجرة وقتل سنة 95 من الهجرة جالس فيها الإمام عبد الله بن عباس وغيره من الصحابة ومن التابعين

أحدهم قال أعلم التابعين بالتفسير مجاهد وأعلمهم بالأحكام والمناسك عطاء وكان أجمعهم لذلك كله سعيد بن جبير

سبب تميزه أنه كان يكتب وكان يسافر إلى مكة في السنة مرتين مرة للحج ومرة للعمرة أكثر الأخذ عن ابن عباس وكذلك أخذ عن عبدالله بن مسعود من علماء الكوفة إلا أنه تأثر من ابن عباس أكثر من ابن مسعود وله مواقف مع الحجاج بن يوسف الثقفي عندما خرج محمد بن الأشعث على الحجاج بن يوسف الثقفي كان ممن خرج معه سعيد بن جبير طلبهم الحجاج منذ 82 من الهجرة وكان يسمون

⁹⁰ ابن أبي حاتم، تفسير، 1421/5.

⁹¹ الطبري، جامع البيان، 276/12.

⁹² ابن أبي حاتم، تفسير، 1431/5.

⁹³ الطبري، جامع البيان، 284/12.

تلك الصورة ثورة القراء لأنه خرج فيها سعيد بن جبير وكبار التابعين خرجوا على الخليفة وبايعوا ابن الأشعث وهي الفتنة التي سميت بفتنة ابن الأشعث فر سعيد من الحجاج 13 سنة فلما جاء خالد بن عبد الله القسري كان والي على مكة في حينها أمسك بسعيد بن جبير في مكة وأرسله إلى الحجاج في الكوفة وهناك أمر بضرب عنق سعيد بن جبير ودعا سعيد عليه فقال يا رب لا تسطه على شخص بعدي فما بقي بعد الدعاء إلا خمسة عشر ليلة ثم مات ولذلك حدثنا ابن مهران أنه استشهد ابن جبير وما على سطح الأرض أحد إلا وكان مضطراً إلى علمه.

من منهجه في التفسير التوسع في الروايات عن بني إسرائيل فكان من أكثر التابعين رواية عنهم مقارنة بغيره.

وكذلك انه كان يقول بوقوع الألفاظ المعربة في القرآن بمعنى ان هناك كلمات ليست عربية لكنها عربت

كذلك ينقل القراءات في التفسير عن ابن عباس لاسيما القراءات المتعلقة بالمعنى. سعيد بن جبير لم يتفرغ لتفسير كما تفرغ مجاهد، بل كان عالماً بالتفسير وبغيره من العلوم بسبب تشنته في حياته ودخوله مع ابن الأشعث وخروجه مع ابن الأشعث على الخليفة في ذلك الزمان، قد جعله لا يستقر في بلد، ولذلك قل تلاميذه الذين أخذوا عنه قلة الرواية عنه في التفسير.

تفسير ابن جبير لم يصنف في كتاب واحد وإنما جعل في تفاسير متفرقة كعبدالرزاق الصنعاني، والامام محمد بن جرير الطبري، الإمام أبو حاتم الرازي، ثم الإمام السيوطي.

كان سعيد بن جبير قد أكثر الرواية عن ابن عباس في التفسير فكان يقول في بعض الأوقات حدثنا عبد الله والمقصود هو عبد الله بن عباس؛ وإذا روى عن غيره فسرهم يعتبرون سعيد بن جبير من أجود من روى التفسير عن عبد الله بن عباس حتى كان ابن عباس في آخر حياته عندما يأتيه أهل الكوفة فيسألونه فيقول كيف تسألون وفيكم ابن أبي الدهماء ويقصد بذلك سعيد بن جبير رحمه الله تعالى.

المراجع والمصادر

ابن أبي الدنيا، عبد الله بن محمد. *الصبر والثواب عليه*. مح. محمد خير. بيروت: مكتبة ابن حزم، 1997/1418.

ابن أبي حاتم الرازي، عبد الرحمن. *تفسير القرآن العظيم*. أسعد الطيب. الرياض: مكتبة نزار، الثالثة، 1419.

ابن أبي حاتم، عبد الرحمن. *المراسيل*. مح. شكر الله. لبنان: الرسالة، 1397.

- ابن أبي شيبة، عبد الله. مُصنّف. مج 26. مح. محمد عوامة. د.م.: مكتبة القبلة ومؤسسة علوم القرآن، د.ت.
- ابن الجزري، محمد. *طبقات القراء*. دار ابن تيمية. مج 3. د.م. دن. 1351.
- ابن حبان، محمد. *مشاهير علماء الأمصار*. مح. مرزوق إبراهيم. المنصورة: دار الوفاء، 1991/1411.
- ابن حنبل، أحمد. *الزهد*. مح. يحيى بن محمد سوس. د.م.: دار ابن رجب، الثانية، 2003.
- ابن خلكان، أحمد. *وفيات الأعيان*. مح. إحسان عباس. لبنان: صادر، 1900.
- ابن خياط، خليفة. *طبقات خليفة*. مح. سهيل زكار. د.م. دار الفكر، 1993/1414.
- ابن سعد، محمد. *الطبقات الكبرى*. مح. إحسان عباس. مج 8. لبنان: صادر، 1968.
- ابن سعد، محمد. *الطبقات الكبرى*. مح. علي محمد عمر. مج 11. القاهرة: مكتبة الخانجي، 2001.
- ابن كثير، إسماعيل بن عمر. *البداية والنهاية*. مح. علي شيري. مج 14. د.م. دار إحياء التراث العربي، 1988/1408.
- ابن كثير، إسماعيل. *تفسير القرآن*. مح. سامي سلامة. مج 8. د.م.: دار طيبة، الثانية، 1999/1420.
- ابن معين، يحيى. *تاريخ ابن معين*. مح. أحمد محمد. مج 4. السعودية: مركز البحث العلمي، 1979/1399.
- أبو نعيم الأصبهاني، أحمد. *حلية الأولياء*. مج 10 مصر: السعادة، 1974/1394.
- الأجْرِيُّ محمد بن الحسين. *الشرعية*. مج 5. د.م. عبد الله بن عمر. السعودية: دار الوطن، الثانية، 1999/1420.
- البخاري، محمد. *تاريخ الكبير*. مج 8. باكستان: الدكن، مكتبة المعارف العثمانية. ط.د. ت.د.
- البخاري، محمد. *الجامع المسند الصحيح*. مح. محمد الناصر. د.م.: 1، 1422 هـ.
- البغوي، الحسين. *معالم التنزيل*. مج 5. مح. عبد الرزاق المهدي. لبنان: دار إحياء التراث، 1420.
- الثعلبي، أحمد. *الكشف والبيان*. مج 33. مجموعة من الباحثين. المملكة العربية السعودية: مكتبة التفسير، 2015/1436.

- الخطيب البغدادي، أحمد. *المتفق والمفترق*. د. محمد الحامدي. مج 3. شام: دار القادري، 1997/1417.
- الذهبي، محمد. *أعلام النبلاء*. مج. الشيخ الأرنؤوط. مج 25. لبنان: الرسالة، الثالثة، 1985/1405.
- الرازي ابن أبي حاتم، عبد الرحمن. *الجرح والتعديل*. دائرة المعارف. مج 9. لبنان: دار إحياء التراث العربي، 1952/1271.
- الرازي، ابن إدريس. *الزهد*. مج. منذر سليم محمود الدومي. السعودية الرياض: دار أطلس للنشر والتوزيع 2000/1421.
- الزركلي، خير الدين بن محمود. *الأعلام*. مج 8. د.م.: دار العلم للملايين، الخامسة عشر، 2000م.
- السيوطي، عبد الرحمن. *الاتقان*. مركز الدراسات القرآنية. السعودية: مجمع الملك فهد. الأولى. د.ت.
- السيوطي، عبد الرحمن. *الدر المنثور*. مج 15. مركز هجر. القاهرة: مكتبة هجر للبحوث، 2003/1424.
- الطبري، ابن جرير. *تهذيب الآثار*. مج. محمود شاكر. القاهرة: طباعة المدني. د. ت.
- الطبري، ابن جرير. *جامع البيان*. مج 24. مج. أحمد شاكر. د.م. مكتبة الرسالة، 2000 /1420.
- الفسوي، يعقوب. *المعرفة والتاريخ*. مج 3. مج. أكرم العمري. لبنان: الرسالة، الثانية، 1981/1401.
- الكلاباذي، أحمد. *الهداية والإرشاد*. عبد الله الليثي. مج 2. لبنان: مكتبة المعرفة، 1407.
- المزي، يوسف. *تهذيب الكمال*. مج. بشار معروف. لبنان: مكتبة الرسالة، 1980/1400.
- مسلم، بن الحجاج. *المسند الصحيح*. مجموعة من الباحثين. بيروت: مكتبة الجيل. 1334.
- مغطاي، ابن قليج. *إكمال تهذيب الكمال*. مج 12. عادل بن محمد. د.م.: الفاروق، 2001/1422.
- المكي، محمد. *العقد ثمين*. محمد عطا. مج 7. لبنان: مكتبة العلمية، 1998.

الثوري، السيد أبو المعاطي إلخ. الجامع في الجرح والتعديل. مج 3. لبنان بيروت: عالم الكتب، 1992/1412.

الواحدى، علي. الوسيط. مج 4. عادل عبد الموجود. لبنان بيروت: مؤسسة الكتب العلمية، 1994/14715.

اليافعي، عفيف الدين. مرآة الجنان وعبرة اليقظان. مج 4. مصر: مؤسسة الكتاب الإسلامي، 1993/1413.

Ebü'l-Kasım el-Belhi'nin Makalat'ında Zeydiyye Algısı

The Perception of Zeydiyya in Abu'l Qasım al-Belhi's Article

**Nilüfer ÖZTÜRK KOCABIYIK – Tolgonay ADILCAN KIZI –
Hatice TEBER**

Arş. Gör. Dr., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Harran University, Faculty of Divinity,
niluferozturkkocabiyik@gmail.com, Orcid ID: 0000-0003-3218-8258.

Doktora Öğrencisi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Kyrgyz-Turkish Manas University, Graduate School of Social Sciences,
adyzhankyzytolgonai@gmail.com, Orcid ID: 0000-0002-4789-6567.

Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Faculty of Divinity Akdeniz University,
Antalya / Turkey, haticeteber@akdeniz.edu.tr, Orcid ID: 0000-0003- 4517-0698

Makale Bilgisi	Article Information
Makale Türü – Article Type	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi – Date Received	7 Mayıs / May 2022
Kabul Tarihi – Date Accepted	21 Haziran / June 2022
Yayın Tarihi – Date Published	27 Haziran / June 2022
Yayın Sezonu - Pub Date Season	Haziran / June

Atf / Cite as: Öztürk Kocabiyik, N. – Adılcan Kızı, T. – Teber, H. (2022), Ebü'l-Kasım el-Belhi'nin Makalat'ında Zeydiyye Algısı/The Perception of Zeydiyya in Abu'l Qasım al-Belhi's Article. Turkish Academic Research Review, 7 (2), 449-471. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr/issue/70651/1127529>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr>

Copyright © Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016- Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey. All rights reserved.

Ebü'l-Kasım el-Belhi'nin Makalat'ında Zeydiyye Algısı

Nilüfer ÖZTÜRK KOCABIYIK – Tolgonay ADILCAN KIZI – Hatice
TEBER

Öz

İslam düşüncesinin teşekkül dönemi olarak da isimlendirilen yaklaşık ilk üç yüz yıllık dönem İslam mezhepleri tarihi açısından büyük önem arz etmektedir. Söz konusu dönemde bir kısmı zamanla kaybolan ancak büyük bir kısmı varlığını günümüze kadar devam ettiren belli başlı düşünce ekollerinin temelleri atılmıştır. Mezheplerin henüz tam olarak teşekkülünü tamamlamadığı bu süreçte ekoller arasında bir takım etkileşimler olabildiği gibi önde gelen şahısların mezhebi aidiyetleri de tartışma konusu olabilmektedir. Mezheplerin ortaya çıkışı ve gelişim süreçlerinin daha sağlıklı olarak aydınlatılabilmesi açısından ilk döneme ait eserlerde mezhep mensuplarının kendileri hakkında verdikleri bilgiler kadar diğer mezhepler hakkında verdikleri bilgiler de büyük öneme sahiptir. Ebü'l-Kasım el-Belhi el-Kâ'bi'nin 319/931 yılında vefat ettiği dikkate alındığında onun eserleri de mezhepler tarihi açısından klasik kaynaklar arasında yer almaktadır. Kâ'bi'nin son dönemde ortaya çıkan ve tahkik edilerek neşredilen *Makalat* isimli eseri ilk dönem mezhepler tarihi açısından son derece kıymetli bilgileri ihtiva etmektedir. Bu eser Mu'tezili fikirlerin anlaşılmasının yanı sıra Zeydiyye açısından da önemlidir. Ebü'l-Kasım el-Belhi el-Kâ'bi'nin 319/931 yılında vefat ettiği dikkate alındığında onun eserleri de mezhepler tarihi açısından klasik kaynaklar arasında yer almaktadır. Kâ'bi'nin son dönemde ortaya çıkan ve tahkik edilerek neşredilen *Makalat* isimli eseri ilk dönem mezhepler tarihi açısından son derece kıymetli bilgileri ihtiva etmektedir. Bu eser Mu'tezili fikirlerin anlaşılmasının yanı sıra Zeydiyye açısından da önemlidir. Zeydiyye-Mu'tezile arasındaki ilişkinin itikadi boyutu ve tarihsel seyri her zaman tartışma konusu olmuştur. Fıkhi konulardaki görüşleri ile Hanefi mezhebine yakın olarak tasnif edilen Zeydiyye itikadi açıdan da her zaman Mu'tezile ile birlikte anılmaktadır. Zeydiyye'nin ortaya çıkışı itibarıyla Mu'tezile'den etkilendiği iddiaları olsa da Zeydiyye'nin doğuşu itibarıyla bağımsız bir mezhep olduğu ancak sonraki süreçte iki mezhep arasında etkileşim olduğu görülmektedir. Bu noktada erken dönem Mu'tezili âlimlerinden olan Ebü'l-Kasım el-Kâ'bi'nin Zeydiyye konusundaki görüşlerinin hem Zeydiyye'nin daha sağlıklı anlaşılması hem de Zeydiyye-Mu'tezile ilişkisinin tarihi sürecini göstermesi açısından önemli olduğu kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: İslam Düşüncesi, Belhi el-Kâ'bi, Makalat, Zeydiyye, Mutezile.

The Perception of Zeydiyya in Abu'l Qasım al-Belhi's Article

Abstract

The first three centuries after the death of the Prophet is of great importance for the history of Islamic sects. In the said period, which is also called the formation period of Islamic thought, the foundations of certain schools of thought were laid, some of which disappeared over time, but a large part of which continues to exist until today. In this process, where the sects have not yet fully formed, there may be some

interactions between the schools, as well as the sectarian affiliation of the prominent people can be a matter of discussion. In terms of enlightening the emergence and development processes of sects in a healthier way, the information given by the members of the sect about other sects in the works of the first period is of great importance as well as the information they give about themselves. Considering that Abu al-Qasim al-Balkhi al-Kabî died in 319/931, his works are also among the classical sources for the history of sects. Al-Kabî's work named al-Maqalat, which has been revealed and published in the last period, contains extremely valuable information for the history of the early periods of sects. This work is important for al-Zaydiyya as well as understanding Mutazili views. Considering that Abu al-Qasim al-Balkhi al-Kabî died in 319/931, his works are also among the classical sources for the history of sects. Al-Kabî's work named al-Maqalat, which has been revealed and published in the last period, contains extremely valuable information for the history of the early periods of sects. This work is important for al-Zaydiyya as well as understanding Mutazili views. The theological dimension and historical course of the relationship between al-Zaydiyya and al-Mutazila have always been the subject of discussion. Although there are claims that Zaydiyya was influenced by Mu'tazila as of its emergence, it is seen that Zaydiyya was an independent sect as of its birth, but there was an interaction between the two sects in the later period. At this point, we believe that the views of al-Kabî, one of the early al-Mutazilite scholars, on Zaydiyya are important in terms of both a better understanding of Zaydiyya and showing the historical process of relationship between al-Zaydiyya and al-Mutazila.

Keywords: Islamic Thought, al-Balkhi al-Kabî, al-Makalat, Zaydiyya, al-Mutazila.

Structured Abstract

The first three centuries after the death of the Prophet is of great importance for the history of Islamic sects. In the said period, which is also called the formation period of Islamic thought, the foundations of certain schools of thought were laid, some of which disappeared over time, but a large part of which continues to exist until today.

In this process, where the sects have not yet fully formed, there may be some interactions between the schools, as well as the sectarian affiliation of the prominent people can be a matter of discussion. In terms of enlightening the emergence and development processes of sects in a healthier way, the information given by the members of the sect about other sects in the works of the first period is of great importance as well as the information they give about themselves. It is known that a defensive or rejecting approach was displayed in the historical sources of the early sects. It would be appropriate to subject the aforementioned sources to a separate reading in order to understand the situation of the sects that are opposite or similar to each other.

Considering that Abu al-Qasim al-Balkhi al-Kabî died in 319/931, his works are also among the classical sources for the history of sects. Al-Kabî's work named al-Maqalat, which has been revealed and published in the last period, contains extremely valuable information for the history of the early periods of sects. This work is important for al-Zaydiyya as well as understanding Mutazili views. The theological dimension and historical course of the relationship between al-Zaydiyya and al-Mutazila have always been the subject of discussion.

Abu al-Qasim al-Balkhî is usually mentioned as al-Kâbî in references to the tribe he belongs to. Since al-Kabî was born in the city of Belh in Khorasan in 273/886, he is also known as al-Balkhi in relation to the city where he was born. An important

reason for his fame stems from his adoption of Mutazili views. Ibn al-Nadim states that al-Kabî is one of the prominent scholars of the Baghdad Mutazila.

Within the framework of the information he gave in his Kitâb al-Maqâlât, al-Intisar, the work of his teacher Abu al-Husayn Abda al-Rahîm al-Khayyât (d. 300/913), is among the main sources of al-Kabi. In addition, Abu Isa al-Warraq's (d. 247/841) Maqalat al-Mulhidin also is among his sources. Among those who taught knowledge from al-Kabi are Abû al-Tayyib Ibrahim b. Muhammad b. Shalhâb, Abu Jafar Muhammad b. Abd al-Rahman Ghubba, Abû al-Hasan al-Ahdab and some scholars of his era who held the itizal. With the formation of the Mutazila, Islamic thought also experienced its heyday, and through the policies of the governments that supported the thought of itizal, a liberal thought environment was created. Abû al-Qasim al-Kâbî al-Balkhî was one of the most important names of this age.

al-Kabî wrote his book called Kitâb al-Maqâlât in five sections, each of which was classified under the name of science. The reasoning (nazar) and the perception of the truth, the classification of the sects of people of Qibla, theological debates, the sects of the members of other religions, and finally the debates on the subject of the people and nature are examined in these five chapters. In the work, it is witnessed that a judgmental language is avoided and all sects are described as they are. On the other hand, what is written on the subject of Mutazila in al-Maqâlât shows itself as one of the original aspects of the work. This section must have been edited under the control of al-Khayyât, the leading figure of the Mutazila and the teacher of the author.

Al-Zaydiyya, which emerged in the early periods of Islamic history, has a more moderate appearance compared to other Shiite sects in terms of its views and practices. Al-Zaydiyya emerged in Kufa in 122/740 for political purposes to seize the state administration. For this reason, the birth of Zaydiyya begins with the rebellion of Zayd b. Ali against the caliphate of the Umayyads in Kufa. This political formation later evolved into a sectarian direction.

Al-Ka'bi, who states that after the death of the Prophet Muhammad, the Muslims first came into conflict about the imamate, classifies the sects under six groups as Shia, Hawarij, Mutazila, Murjje, Amma and Hashwiyya. Al-Ka'bi emphasized that after the imamate issue, the Muslims also disagreed on Ahl-al-Ridda, some events during the caliphate of Osman, the issue of allegiance to Ali, the disagreements between Talha, Zubayr and Aisha and Ali, the struggle of Muawiya and Ali and the case of the arbitration, and as a result of these conflicts, Hawarij and Shia, he states, emerged and the conflicts between these sects still continue at his time.

Al-Kabi, who gives information about the birth of the sects, their subgroups and some individuals, comparatively gives the views of the sects on theological issues under the sub titles. In the fourth chapter, titled the issues that Ahl al-Milla disagree, he systematically reports the theological views of the sects.

Abu al-Qasim al-Kâbi reports the views of Zaydiyya on theological issues in his work, generally within the framework of the methodology of the Zaydi tradition. According to his narrations on this subject; God's essence and power are endless. The fact that his essence or power is infinite is not found in later creations. His might is from himself or a part of it. It is eternal. Since Allah is neither a body nor an accident, it is necessary and permissible for these attributes to belong to Allah. God is exalted. Because He is the Creator of finitude and limitation. He is omnipotent in himself, nothing can help him. He does not need the power of anything else. In addition, al-Balkhi also participated in the discussions about the Quran being the word of Allah in his work and gave the following information. Al-Balkhi agrees with Zaydi view on the Quran as follows: The Quran is the word of God, it was revealed by him. Undoubtedly, the Qur'an, which existed after it did not exist before, was created by

Allah. Al-Balkhî also adopted the basic views of the Zaydi tradition on the subject of al-wa'd wa al-wa'id. On the matter of al-amr bi al-maruf wa nahy an al-munker (commanding the right and forbidding the wrong), al-Balkhi, following the example of Yazid b. Muawiya, stated that it is a duty of every Muslim to order good and forbid evil.

Giriş

İslam düşüncesinin teşekkül dönemi olarak da isimlendirilen yaklaşık ilk üç yüz yıllık dönem İslam mezhepleri tarihi açısından büyük önem arz etmektedir. Söz konusu dönemde bir kısmı zamanla kaybolan ancak büyük bir kısmı varlığını günümüze kadar devam ettiren belli başlı düşünce ekollerinin temelleri atılmıştır. Mezheplerin henüz tam olarak teşekkülünü tamamlamadığı bu süreçte ekoller arasında bir takım etkileşimler olabildiği gibi önde gelen şahısların mezhebi aidiyetleri de tartışma konusu olabilmektedir. Mezheplerin ortaya çıkışı ve gelişim süreçlerinin daha sağlıklı olarak aydınlatılabilmesi açısından ilk döneme ait eserlerde mezhep mensuplarının kendileri hakkında verdikleri bilgiler kadar diğer mezhepler hakkında verdikleri bilgiler de büyük öneme sahiptir. Erken dönem mezhepler tarihi kaynaklarında savunmacı veya reddiyeci bir yaklaşım sergilendiği bilinmektedir. Söz konusu kaynakların birbirine muhalif olan veya benzerlik arz eden mezheplerin durumlarının anlaşılması noktasında ayrı bir okumaya tabi tutulması yerinde olacaktır.

Ebü'l-Kasım el-Belhi el-Kâ'bi'nin 319/931 yılında vefat ettiği dikkate alındığında onun eserleri de mezhepler tarihi açısından klasik kaynaklar arasında yer almaktadır. Kâ'bi'nin son dönemde ortaya çıkan ve tahkik edilerek neşredilen *Makalat* isimli eseri ilk dönem mezhepler tarihi açısından son derece kıymetli bilgileri ihtiva etmektedir. Bu eser Mu'tezili fikirlerin anlaşılmasının yanı sıra Zeydiyye açısından da önemlidir. Zeydiyye-Mu'tezile arasındaki ilişkinin itikadi boyutu ve tarihsel seyri her zaman tartışma konusu olmuştur. Fıkhi konulardaki görüşleri ile Hanefî mezhebine yakın olarak tasnif edilen Zeydiyye itikadi açıdan da her zaman Mu'tezile ile birlikte anılmaktadır. Zeydiyye'nin ortaya çıkışı itibariyle Mu'tezile'den etkilendiği iddiaları olsa da Zeydiyye'nin doğuşu itibariyle bağımsız bir mezhep olduğu ancak sonraki süreçte iki mezhep arasında etkileşim olduğu görülmektedir. Bu noktada erken dönem Mu'tezilî âlimlerinden olan Ebü'l-Kasım el-Kâ'bi'nin Zeydiyye konusundaki görüşlerinin hem Zeydiyye'nin daha sağlıklı anlaşılması hem de Zeydiyye-Mu'tezile ilişkisinin tarihi sürecini göstermesi açısından önemli olduğu kanaatindeyiz.

1. Ebü'l-Kâsım el-Belhî el-Kâ'bî ve Makâlât İsimli Eseri

Ebü'l-Kâsım el-Belhî, ait olduğu Kâ'bî'ye nispetle kaynaklarda genellikle el-Kâ'bî olarak zikredilmektedir. Kâ'bî, Horasan'ın 273/886 yılında Belh şehrinde dünyaya geldiği için doğduğu şehre nispetle Belhî olarak da bilinmektedir¹. Şöhretinin önemli bir sebebi de onun Mu'tezilî görüşleri benimsemesinden kaynaklanmaktadır. İbn Nedîm el-Kâ'bî'nin Bağdat Mu'tezile'sinin adından söz edilen bilginlerinden biri olduğunu ifade etmektedir (İbn Nedim, 1971:219; Watt, 1981:312).

Ebü'l-Kâsım el-Belhî, dönemin önemli bir ilim merkezi olan Bağdat'ta giderek, Bağdat Mu'tezile'sinin önemli ismi el-Hayyât'ın (ö.300/913) öğrencisi olmuştur. Bağdat'a gitmeden önce kelâm ilmi ile nasıl ilgilendiğine dair elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. Bağdat'tan ayrıldıktan sonra Zeydiyye'nin ilk yerleştiği bölge olan Taberistan'a giderek burada imam Muhammed b. Zeyd'in yanında bulunmuş ve Nesef şehrinde hocalık yapmaya başlamıştır (Ebü'l-Fida, 2017:5276). Ka'bî'nin 319/931 yılında Belh'de vefat ettiği zikredilmektedir².

Ka'bî'nin başta kelâm ve Arap dili olmak üzere farklı alanlarda eserler yazdığı ayrıca hadis, fıkıh, tefsir ilimleriyle de ilgilendiği bilinmektedir. Yunan felsefesi konusunda da eserler yazmış olan Ka'bî, bilgili ve cömert bir kimse olarak tanınmaktadır (Bebek, 2001: 27). Genellikle görüşleri Bağdat Mu'tezilesi ile aynı kadegoride değerlendirilen Ka'bî'nin çok sayıda destekçisi olğu gibi kendisini tanıyan çevrelerin yoğun eleştirilerine de maruz kalmıştır. Abdulkâhir Bağdâdî, Usûl adlı eserinde birçok konuda Ka'bî'nin görüşlerinin Eş'arî'nin görüşlerine benzediğini kaydetmektedir (Watt, 1981:375). Eş'arî de Makâlâtü'l-İslâmiyyîn adlı eserinde

¹ Rical kitapları ve ansiklopedik-bibliyografik kaynaklarda asıl adı ve künyesi; Ebü'l-Kâsım Abdullah b.Ahmed b. Mahmud el-Ka'bî el-Belhî el-Mu'tezilî'dir. İsmi ve künyesi ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Abbas Kummi, *el-Kûna ve'l-Elkâb*, Beyrut, 1983, I, 177; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l- A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Beyrut 1987-2004, XXIV/ 584; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. E.R. Fığlalı, Ankara 1991. s. 12,133; Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim. *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. F. Bedran, Beyrut 1996.s. 82; Fikri Zeki Cezzar, *Medâhilü'l-Müellifîn ve'l-A'lâmü'l-Arab Hatta âm 1215 h /1800 m*, Riyad, 1991 s. 68; İbnü'l-İmad, Ebü'l Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed 1089/1679, *Şezeratü'z-Zeheb fi Ahbari men Zeheb*, Thk, Mahmud Arnaut, Abdülkadir Arnaut, Beyrut, 1989, IV/ 93; Kâtip Çelebî, 1067/1657, *Keşfü'z-Zünûn an Esâm'il-Kütüb ve'l-Fünun*, Beyrut,1835, II/ 243.

² İbn Kesîr, Ebü'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhî el-Ka'bî'nin Kelamcı olduğundan bahsederek Beni Ka'b Kâ'bî'yesine mensup Mu'tezile âlimlerinden olmasından başka da Kâ'bî'ye taifesinin kendisine nisbet edildiğini yazmıştır.

Ka'bi'nin görüşleri ile ilgilendiğini gösteren ifadelere yer vermektedir (Eş'arî, 1980: 230).

Kâ'bi'nin çok sayıda öğrenci yetiştirmiş olduğu ve ilahî sıfatlar konusundaki görüşlerini özellikle de Yunan felsefesinde kullanılan tabiattaki devamlılık düşüncesini Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed ve İbn Şihâb el-Belhî gibi öğrencilerine aktardığı hakkında bilgiler, sonraki kaynaklarda yer almaktadır (Belhî, 2018: V-X). O, hocası Ebü Hüseyin el-Hayyât (ö. 300/913)'tan aldığı Bağdât Mu'tezilesi'nin görüşlerini daha da geliştirerek kendine özgü bir düşünce sistemi meydana getirmiştir (Bağdadî, tsz: IX/384).

Yine Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bi'nin Hanefî fıkhıyla amel ettiği bununla birlikte itikadî açıdan Mu'tezilî fikirleri sayesinde kendisine itibar eden insanlara öncülük ettiği kabul edilmiştir. Mâtürîdî de Kâ'bi'yi eserlerinde sık sık eleştirilmiştir (Mâtürîdî, 2015:105). Hatta bazı Eş'arîler'ce bilgisizlikle dahi itham edilmiştir (İsferâyinî, 1988:77). Mu'tezile âlimlerinin bir kısmı ile de görüş ayrılığı içerisine düşen Kâ'bi, Zekeriyâ er-Râzî, İbnü'r-Râvendî ve özellikle de Ebü Ali el-Cübbâ'ye yönelik tenkitler yapmış, kelamın çeşitli konularında yazmış olduğu müstakil reddiyeler ile adından sözettirmiştir. Eş'arî'nin de özellikle Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bi'nin yazdığı tefsirlere eserlerinde sürekli reddiyeler yaptığı görülmüştür (Kalaycı, 2013:57). Şehristânî'nin Hayyatiyye-Kâ'biyye gibi fırka isimlerini birleştirerek zikretmesi de el-Kâ'bi'nin konumu hakkında dikkat çekicidir (Şehristânî, 1996:77). Onun Sâmânî devlet adamlarının yanında kalmasından, Maverâünnehir şehirlerinden Nesef'e ve ardından da Semerkant'a gelerek vali ile ilişkilerinden olsa gerek İmâm Mâtürîdî, Ka'bi'n "zalim devlet adamlarıyla yakınlık kurduğunu" dillendirmiştir (Özen, 2003:57; krş. Mâtürîdî, 2015:503).

Kâ'bi Kitâbu'l-Makâlât'ında kendi verdiği bilgiler çerçevesinde temel kaynakları arasında hocası Ebü'l-Hüseyin Abdürrahîm el-Hayyât'ın (ö. 300/913) el-İntisâr'ı başta gelmektedir. Ayrıca Ebü İsa el-Verrak (ö. 247/841)'ın Makâlâtu'l-Mülhidîn'i de yer almaktadır (Belhî, 2018:50). Kâbi'nin kendisinden ilim tedarik edenler de kaynaklara yansıdığı kadar; Ka'bi'nin öğrencileri arasında Ebü'l-Tayyib İbrahim b. Muhammed b. Şehhâb, Ebu Ca'fer Muhammed b. Abdîrrahman Gubbe, Ebü'l-Hasan el-Ahdab ve devrinin i'tizal fikrini taşıyan bir kısım ilim erbabı olduğu kaydedilmektedir (İbn Nedim, 305; Hemedânî, 1974:331). Mu'tezile, teşekkül ettiği dönemle birlikte İslâm düşüncesi de parlak dönemlerini yaşamış; bu düşünceyi destekleyen iktidarların politikaları sayesinde de özgürlükçü bir düşünce ortamı yaratmıştır. Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bi el-Belhî de, bu çağın en önemli isimlerinden birisi olmuştur (Koç, 2021: 25).

Kâ'bi'ye ait olduğu söylenen eserler arasından Kitabu'l-Makâlât elimize ulaşabilmiştir. Kitabın tamamı ilk defa 2018 yılında KURAMER olarak da bilinen Kur'an Araştırmaları Merkezi tarafından yayımlanmıştır. Eser, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi Dr. Hüseyin Hansu, Ürdün Üniversitesi'nden Dr. Râcih Kurdî ve Amman Üniversitesi'nden Abdulhamîd Kurdî tarafından tahkik edilmiştir (Belhî: 9, 34).

Belhî'nin kelimeler ilmi ve mezheplere dair yazdığı bu eserin dışında temel İslamî bilimlere ait tefsir ve hadis alanıyla da ilgilendiği, ayrıca tarih, felsefe, tabakat, ilimlerine dair literatüre girmiş bulunan kırka yakın eseri olduğu bilinmektedir. Kâbi el-Belhî, *Uyûnu'l-Mesâil ve'l-Cevâbât* adlı eseri konu edindiğimiz *Kitâbu'l-Makâlât*'ın sonuna bir bölüm şeklinde kaydetmiştir. Bu bölümde yeryüzü şekilleri, tabiatta ortaya çıkan renkler ve konuşulan dillerin mevzu bahis edildiği görülmektedir (Mesûdî, 1964: I/87).

Kitâbü'l-Ahbâr fî ma'rifeti'r-ricâl ve Kitâbu Tefsîru'l-Kebîr li'l-Kur'ân gibi tefsir ve hadis alında yazdığı eserler³ dışında da yine Kâ'bi'ye nispet edilen ancak elimize ulaşamayan eserlerinin bir kısmı da şunlardır: Evâ'ilü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn, Kitâbu'l-Cedel ve Adâbu Ehlihî ve Tashîhi İlelihî, el-İstidlâl bi's-Şâhid ale'l-Gâib, el-Esmâ' ve'l-Ahkâm, en-Nakz ale'r-Râzî fî'l-İlmi'l-İlâhî, en-Nihâye fî'l-Aşlahâ alâ Ebî Alî, Nakzu Kitâbi Ebî Alî el-Cübbâ'î fî'l-İrâde, Te'yîdu Ebî'l-Hüzeyl fî'l-İ'câz, el-İntikâd fî'l-Ulûmi'l-İlâhiyye alâ Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî, el-Mesâ'ilü'l-Vâride fî'l-Acz, Müteşâbihü'l-Kur'ân, Tabakâtu'l-Mu'tezile (Kehhâle, tsz: VI/31). Ebû'l-Kâsım Ka'bi, Kitâbu'l-Makâlât'ı yazmaya çok erken yaşlarda başladığını kaydetmektedir ki henüz yirmili yaşların başında olduğu bir zamana tekabül etmektedir (Arıkan, 2018:499).

³ Kitâbü'l-Ahbâr fî ma'rifeti'r-ricâl, Kâ'bi'nin hadis literatürüne kazandırdığı bu eserin yazma nüshası, Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye'dedir. Eserde müellif, haber çeşitlerini yazmış, ardından hadis ilimlerinin dakik konularını ele almıştır. Ebû'l-Kâsım el-Kâ'bi el-Belhî, *Kabûlu'l-Ahbâr ve Ma'rifetü'r-Rical*, thk. Ebû Amr el-Hüseyni b. Ömer b. Abdürrahim, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut (2000/1421). Eser üzerine akademik çalışmalar da yapılmıştır. Taha Çelik, *Ebû'l-Kâsım el-Kâ'bi el-Belhî ve Kabûlu'l-Ahbâr ve Ma'rifetü'r-Rical Adlı Eseri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Konya 2009. Belhî'ye nispet edilen, Kitâbu Tefsîru'l-Kebîr li'l-Kur'ân adlı eser, bugün elimizde mevcut değildir. Dr. Hudr Muhammad Nabhâ Kâ'bi'nin tefsire ait aktardığı malumatı çeşitli iktibaslardan derleyerek onun bu alanda da önemli bir kaynak olduğunu göstermiştir. Bu eser Tefsîru Ebî'l-Kâsım el-Ka'bi el-Belhî olarak neşredilmiştir. Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Belhî Kâ'bi, *Tefsiru Ebi'l-Kâsım el-Ka'bi el-Belhî*, Cem' ve i'dad ve thk. Hıdr Muhammed Nebhâ, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2007/1428.

Mu'tezile imamlarının öncüsü sayılan Kâ'bî'nin Kitâbu'l-Makâlât adlı bu eseri yaşadığı döneme kadar Müslümanlar arasında ortaya çıkan dinî ve siyasi farklılaşmaları ele almıştır. O, İmâm Eş'arî ile aynı çağda yaşamış ve makâlât sahasının kendisinden sonraki müelliflerine de bu konuda kaynaklık etmiş bir müelliftir (Acar, 2006:27). Özellikle de el-Fark beynel'l-Fırak sahibi Bağdâdî, el-Hûrû'l-În sahibi Neşvânu'l-Himyerî (Himyerî, 1985:199) gibi makâlât yazarlarının yararlandığı bir kitap olmuştur. Ka'bî, "Makâlât"ın mukaddimesinde, eserini yazarken kendisinden önceki âlimlerin bırakmış olduğu ilk tasniflere ve kendisinden eğitim aldığı Hayyât'ın düşüncelerini mehzaz aldığı ifade etmiştir (Belhî:5, 33). İbnü'l-Murtaza da fırkalara ait tasnif sistemini Ka'bî'nin Makâlât'ındaki bilgiyi tahlilederek; fırkaları Şia, Havâric, Mu'tezile, Mürcie, Âmme ve Haşviyye'den müteşekkil göstermiştir (İbnü'l-Murtazâ, 1979:18).

Ka'bî Kitâbu'l-Makâlât isimli eserini her birini fen adı altına tasnif ettiği beş bölüm halinde kaleme almıştır. Nazar ve hakkın idraki, ehl-i kible fırkaların tasnifi, kelâmî tartışmalar, diğer din mensuplarının mezhepleri ve son olarak da mülhitler ile tabiat konularında yapılan tartışmalar, söz konusu beş bölüm içerisinde incelenmiştir (Belhî: 30, 32, 37). Eserde, yargılayıcı bir dilden kaçınıldığı, bütün fırkaların olduğu gibi tasvir edildiğine tanıklık edilmektedir. Makâlât'ta Mu'tezile konusunda yazılanlar ise eserin özgün yönlerinden biri olarak kendini göstermektedir. Bu bölüm, Mu'tezile ekolünün önde gelen siması ve müellifin hocası el-Hayyât'ın kontrolü altında tahrir edilmiş olmalıdır.

Belhî, Kitâbu'l-Makâlât'ında metodik açıdan tabakât kitaplarında görülebilen bir yöntem uygulamış; Mu'tezile, Zeydiyye gibi mezheplerin düşüncelerinin nasıl ortaya çıktığına ilişkin tarihsel ve mekânsal bilgiler sunmuştur. Böylece eserde fikirlerin ortaya çıkışı ve gelişimi takip edilebilmekte, fikir sahiplerinin yaşadıkları coğrafyayı etkileyen fikirler ve şahıslarla ilgili malumat elde edilebilmektedir.

Diğer makâlât ve fırak türü kaynaklara mukayeseye Ka'bî'nin Makâlât'ında dikkat çeken bir konu da, başka eserlerde itikâdî bir zümre olarak tespiti yapılmayan "el-Âmme"nin altı ana fırkadan biri sayılmasıdır. Bunlar, dini konularda taklidi esas alan ve ayrıntılardaki ihtilaflara girmekten kaçınan sosyal tabakayı işaret etmektedir. Bu tabaka ticaret erbabı, sanatkârlar, köylüler, bedevîler gibi her hangi bir dini tedrisat almayan topluluklar olarak bilinirler (Gömbeyaz, 2005:17). Öte taraftan Kâ'bî, fırak müellifleri tarafından da Mu'tezile'nin Bağdat ekolüne bağlı Kâ'biyye fırkasının kurucusu ya da önde gelen şahsiyeti olarak gösterilmiştir.

Kâ'bî, bilgi konusunda Basra Mu'tezilesi'nden ayrılmış ancak Bağdat ekolünü de doğrudan doğruya tasvip etmemiştir. Söz gelimi ona göre evherler, renk dışındaki bütün arazlardan soyutlanabilirler. En önemlisi de Tevhid, Allah'ın bir olduğunu kabul etmekten ziyade O'nun olay olguların yaratıcısı olduğuna iman etmektir. Ebû'l-Kâsım el-Belhî, Allah'ın birliğinin kanıtı, onun irade sahibi olması, İlahî sıfatlar, vahyin anlaşılması ve Kur'ân'ın yaratılması ile ilgili konularda da yine kendi sistematigi içerisinde özgün denilebilecek bir bakış açısı getirmiştir.

İslâm tarihinin her döneminde İslâm düşüncesinin gelişmesi ve yerleşmesi için kendi metodolojileri içerisinde İslâm'ı anlamaya ve yaşamaya çalışan mezhebi ekoller kendilerini ifade etmeye çalıştıkları eserler ortaya koymuşlardır. Kültür tarihimizin vazgeçilmez unsurları olan bu eserler, yazıldıkları tarih ve coğrafyadan tecrid edilerek ele alınmamalıdır. Kütüphanelerimizde çoğu yazma olarak araştırılmayı bekleyen bu tür eserlerin müellifleri, kendi zaman ve zeminlerinde ortaya çıkan telakkilerle İlahî muradı anlamaya; Hz. Peygamberin uygulamalarını tahlil etmeye çalışmışlardır (Teber, 2014: 294). Hayyât ve öğrencisi Kâ'bî, Mu'tezile ekolünün sistematik bir düşünce haline gelmesinde önemli bir role sahip olan Ebû'l-Huzeyl Allaf'ın sıfatlara ilişkin görüşlerini daha da geniş bir çerçevede değerlendirmiştir. Allah'ın yedi, Allah'ın vechi ve aynı gibi müteşâbih ifadelerin, zahiri-literal anlamları yönüyle çeşitli anlamlara açık olabileceği şeklinde değerlendirmişlerdir. Bu ayetlerin Arap dilinin kendine özgü kuralları ve aklın verileri ışığında mecazî anlama alınabileceğini savunmuşlardır. Onların bu yaklaşımı ise İslâm itikadî esaslarını naslar dâhilinde mantıksal bir tutarlılık içerisinde sistemleşmesine pozitif bir katkı sağlamıştır (Aydın, 2010:300).

2. Zeydiyye Mezhebi'nin İslam Düşüncesindeki Yeri

Zeyd b. Ali'ye (122/740) tabi olanlar ve onun yolundan gidenlerin mezhebi olarak bilinen Zeydiyye, İmamiyye ve İsmailiyye gibi Şîî fırkalar arasında yer almakta ve günümüzde de varlığını devam ettirmektedir. Zeydilik, Yemen'in kuzey kesimlerine 3/9. yüzyılın sonlarından itibaren günümüze kadar bu bölgede yaygın şekilde kabul görmüş bir mezheptir (Gökalp, 2014b: 43 vd.). Zeydiyye, Zeyd b. Ali b. el-Hüseyn'e (122/740) nispet edilmektedir ve onun ölümünden sonra oğlu Yahya b. Zeyd'in (125/743) yolundan gidenler anlamında bir isimlendirmedir. Zeydiyye ismi, Zeyd b. Ali'nin taraftarlarını, onun görüşlerini savunanları ve soyundan gelenleri kapsayacak şekilde kullanılmaktadır (Nâşî el-Ekber, 1971:42-45; Eş'arî, 1980:65; Şehristânî, 1996: I/189).

İslam tarihinin ilk dönemlerinde ortaya çıkan Zeydiyye, savunduğu fikirleri ve uygulamaları dikkate alındığında diğer Şii fırkalara oranla daha ılımlı bir görünüm sergilemektedir. Zeydiyye devlet yönetimini ele geçirmek için 122/740 yılında Kûfe'de siyasi amaçlarla ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Zeydiyye'nin doğuşu Zeyd b. Ali'nin Kufe'de Ümeyyeoğullarının hilafetine karşı giriştiği isyanla başlatılmaktadır (İbn Kuteybe, 1967:2/104). Siyasi içerikli bu oluşum daha sonra mezhebi bir yöne evrilmiştir.

80/699 yılında Medine'de dünyaya gelen Zeyd'in temel eğitiminin ardından Hicaz ve Irak taraflarına giderek Vasil b. Ata ve Ebû Hanîfe gibi isimlerle görüş alışverişinde bulunması dikkat çekmektedir. İlmi çalışmalarının yanı sıra siyasi düşüncelere de sahip olduğu anlaşılan Zeyd'in Kufe'ye gelerek buradaki taraftarlarıyla buluşması onun ve taraftarlarının adına bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. 121/739 yılına denk gelen bu yeni süreçte taraftarlarının teşviki ile isyan etme kararı almış ancak isyan günü sabahı yeterli sayıda taraftarının gelmemesi nedeniyle Zeyd b. Ali 122/740 yılında söz konusu isyan esnasında Kûfe'de hayatını kaybetmiştir (Dineverî: 1988:345).

Zeyd'den sonra oğlu Yahya b. Zeyd Horasan taraflarına kaçmak zorunda kalmıştır (Yakubî, 1960:3/67). Yahya b. Zeyd'in ardından 127/744 yılında Abdullah b. Muaviye, 145/762 yılında Medine'de Muhammed b. Abdilllah ve Basra'da İbrahim b. Abdilllah, 169/785 yılında Hüseyin b. Ali, 199/814 yılında Muhammed b. İbrahim ve ardından Ebu's-Serâye ve yine 219/834 yılında Horasan'da Muhammed b. Kâsım b. Ali tarafından Zeydîler adına isyan etmişlerdir (Ümit, 2010:103; Gökalp, 2007a: 65-67). Bu isyanlar her ne kadar başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da Zeydîler artık müstakil bir topluluk olarak tanınmaya başlamıştır. Emevî ve Abbasîlere karşı başarılı olamayan Zeydîler merkezden uzak bölgeler gitmeyi tercih etmişlerdir. Zeydîlerin önce Taberistan ve daha sonra da Yemen'e yöneldikleri görülmektedir.

Yemen'deki Zeydî devleti el-Hâdî ile'l-Hak lakabıyla bilinen Yahya b. Hüseyin (298/910) tarafından kurulmuştur (Yahyâ b. Hüseyin, 1986: 166). O, dedesi Kâsım b. İbrahim'in ardından önemli bir Zeydî kelamcı olarak kabul edilmektedir (Gökalp: 2014a:135-143). Yemen'de kendi devletlerini kuran Zeydîlerin burada özellikle Karmatî İsmailîlerle mücadeleleri dikkat çekmektedir (Alevî, 1972:340). Yaklaşık on dört yıl Yemen'de Zeydî devletini yöneten Yahya b. Hüseyin'in 298/911 yılındaki ölümü üzerine yerine oğlu Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Yahya geçmiştir. el-Mehdî Lidînillâh Hüseyin b. Kâsım'dan (ö.404/1013) sonra uzunca bir süre kesintiye uğrayan Zeydî idaresi (Yemânî, 1965:41-48) fırsat buldukları her ortamda yeniden tesis edilmeye çalışılmıştır.

Zeydi el-Mütevekkil Alellah Ahmed b. Süleyman, 532/1138 yılından 566/1171 yılına kadar Zeydiler adına hüküm sürmüştür (Muhallî, tsz: 2/117-132). Ondan sonra 593/1195 yılından 614/1217 yılına kadar el-İmam Mansur Billâh Abdullah b. Hamza onların Yemen'deki hakimiyetlerini devam ettirmişlerdir. Yemen 945/1538 yılında Osmanlı devletine bağlanmıştır. Ancak Zeydilerin Osmanlı devletinin idaresini kabullenme konusunda istekli olmadıkları anlaşılmaktadır. İlk önce el-Mutahhar b. Şerefuddin Osmanlı'ya karşı gelmiştir. Daha sonra İmam Mansur Billâh Kâsım b. Muhammed 1006/1597 - 1029/1619 yılları arasında Osmanlı Devletine karşı Zeydiler adına mücadeleyi devam ettirmiştir. İmam el-Müeyyid Muhammed b. Kâsım (1054/1644) döneminde Zeydiler yönetimi tekrar ele geçirmişlerdir (Yahya b. Hüseyin:297).

1289/1872 yılında tekrar Osmanlı devletinin yönetimine giren Yemen, 1322/1904 yılında Zeydi İmam Yahya'nın liderliğinde Osmanlı yönetiminden ayrılmıştır. Uzun süren bu karşılıklı girişimlerin sonunda Osmanlı Devleti 1336/1918 Yemen'in idaresini Zeydi İmam Yahya'ya teslim etmiştir. İmam Yahya 1367/1948 yılına kadar Zeydiler adına Yemen'in idaresini ele geçirmiştir (Curafi, 1987: 208 vd.). Zeydiler bu tarihlerden itibaren Kuzey Yemen'de yaşamlarını sürdürmektedirler (Salim: 1993:29-52).

Şii fırkaların benimsediği fikhi uygulamalardan farklı olarak, Zeydilerin Hanefî fıkhına yakın oldukları bilinmektedir (Bulut, 2018:132-133; Ümit, 2020:145). Zeydî temel görüşleri ise tevhid, adalet ve el-va'd ve'l-va'id, imâmet ve el-emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehî ani'l-münker şeklinde tasnif edilmektedir (Hâdî, 2001:62). İmamet prensibi Zeydiyye'yi diğer fırkalardan ayıran temel hususlardan başında gelmektedir. Diğer Şii fırkalarda olduğu gibi Zeydiyye de imâmet eksenli görüşlere sahiptir. İmamete inanmak onlara göre usulü'd-din'den sayılmaktadır (Rassâs, 1971:21). Zeydilerin iddiasına göre Hz. Peygamberden sonra Müslümanların en üstünü, en faziletlisi olan Ali b. Ebî Tâlib imamdır. Kendisinden sonra ise sırasıyla Hasan b. Ali ve Hüseyin b. Ali iki imamdır. Zeydî kelamcılar Ali b. Ebi Talib'in imâmetini kitap, sünnet ve Ehl-i Beyt mensuplarının icması ile temellendirmektedirler (Kâsım b. Muhammed, 2000:149-150).

Zeydiyye'ye göre Ali b. Ebî Tâlib ümmetin en faziletlisi olması hasebiyle imameti hak sahibi efdal olan kişidir. İlk halife Ebu Bekir ve ikinci halife Ömer ise Ali b. Ebi Talib'e nispetle daha az faziletli olan yani mefdul kişilerdir. Zeydiyyeler, efdal olan kişi varken Müslümanların menfaati uğruna mefdul olan kişinin imâmetini de meşru kabul etmektedirler (Şehristânî: I/180). İlk Zeydiler tarafından benimsenen bu görüşün yerine daha sonra Cârüdiyye fırkasının benimsediği, sadece en üstün

olanın yani efdalin imâmetinin meşrû olduğu görüşü ağırlık kazanmıştır. Öte yandan Zeydiler diğer Şii fırkalardan farklı olarak Hz. Ali'nin ismen değil vasıfları işaret edilerek imâmete tayin edildiğini savunurlar (Ümit:142).

Zeydilerin iddiasına göre Ali-Fatıma soyundan gelen, gerekli şartları haiz ve kendi adına davette bulunan kişi kendisine itaat edilmesi şart olan imam olarak kabul edilir. Zeydiler, diğer Şii fırkaların iddia ettiği gibi sadece imamların sahip olduğu gizli bir bilgi inancını kabul etmezler. Zeydiyye'ye göre imamların sahip olması gereken bilgi, Hz. Peygamber'den Ali b. Ebi Talib'e tevarüs etmiş, kimsenin bilmediği gizli, özel ve vehbî bir bilgi değildir. Bu normal insanlar gibi çalışılarak elde edilmiş yani kesbî nitelikli bilgidir. Ayrıca Zeydiler gâib imam anlayışını da benimsemezler. Onlara göre imam, imâmetini ilan edip kendi adına açıkça davette bulunmalı ve bu doğrultuda mücadelesini sürdürmelidir. İmamilerin veya bazı İsmaililerin imamların sayısını sınırlamalarının aksine Zeydiler imamların sayısını sınırlandırmazlar. Zeydi imamet anlayışına göre diğer insanlar gibi imamlar da hata yapabilirler. Hatta imâmet için gerekli nitelikleri yitirdiğinde azledilebilir ve gerekirse onlara karşı hurûc edilebilir. Küçük çocuklar imam olamayacağı gibi, imâmetin babadan oğla geçmesi gibi bir kabul de yoktur. Zeydilerin, yine İmamilerden farklı olarak bed'a, ric'at ve takiyye inancını benimsememeleri dikkat çekmektedir (Gökalp-Karagöz, 2021:182-185). Zeydiyye'nin imâmet anlayışıyla İslam siyasi düşüncesine yeni bir boyut getirdiği söylenebilir.

3. Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bî'nin Makâlât'ında Zeydiyye

Hız. Muhammedi'in vefatından sonra Müslümanların ilk olarak imamet konusunda ihtilafa düştüklerini ifade eden Kâ'bî, mezhepleri Şia, Havaric, Mu'tezile, Mürcie, Amme ve Haşviyye olarak altı grup altında tasnif etmektedir (Belhî: 83). Kâ'bî, imamet meselesinden sonra Müslümanların ehl-i ridde, Osman'ın hilafeti dönemindeki bazı olaylar, Ali'ye biat konusu, Talha, Zübeyr ve Aişe ile Ali arasındaki anlaşmazlıklar, Muaviye ve Ali mücadelesi ve hekem olayı konularında da ihtilafa düştüklerini vurgulayarak bu ihtilafların neticesinde Havaric ve Şia'nın ortaya çıktığını ve bu fırkalar arasındaki ihtilafların hala devam ettiğini belirtmektedir (Belhî: 84).

3.1. Zeydiyye Tanımı ve Tasnifi

Kâ'bî eserinin Şia kısmının girişinde Ali'nin sağlığında iken Şia'nın başlangıçtan itibaren Ali'nin yanında olanlar, Osman konusunda aşırı tepki verenler ve ashabu İbn Sebe' olarak üç grup olduklarını (Belhî: 84) ancak daha sonra Zeydiyye ve İmamiyye olarak ayrıldıklarını ve bunların tamamının Ali'yi bütün sahabe ve bütün

insanlardan daha üstün tuttıklarını belirtmektedir. Kâ'bî'nin aktardığına göre Ali'nin imamete en layık kişi olduğunu ve imametın onun soyundan devam edeceğini savunan Şiiler daha sonra bu konuda ikiye ayrılmışlardır (Belhî: 84-85). Kâ'bî Şia içerisindeki firkalaşmayı Ali ve onun çocuklarından sonra kimin imam olacağı konusundaki ihtilafa dayandırmaktadır. Onun bu ifadelerinden, Şiilerin imamet konusundaki ihtilaflar yüzünden kendi aralarında ayrışma yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Ebu'l-Kasım el-Kâ'bî, ilk önce Zeydiyye'ye göre imametın nasıl hak edildiği konusuna değinmektedir. Onun aktardıklarına göre Zeydiler, Ali'nin bütün sahabelen daha faziletli olduğu için imam olmayı hak ettiğini iddia etmektedirler. Zeydilere göre imamet veraset ve nass yoluyla değil fazilet, imametın talep edilmesi, kıyam etmek, akit ve biyat almak yoluyla gerçekleşir. Ancak Kâ'bî, Ebu'l-Carud ve taraftarlarının Ali'nin sahabe içerisindeki faziletinden dolayı değil bizzat Hz. Peygamber tarafından halife tayin edildiği yönündeki iddiasını aktarmaktadır⁴.

Kâ'bî bu kısa girişten sonra Zeydi firkalara değinmektedir. İlk önce Carudiyye'yi ele alan Kâ'bî'nin rivayet ettiğine göre Carudiler, Hz. Peygamber'in Ali'yi ismiyle değil sıfatlarıyla halife tayin ettiğini söylemektedirler. Onlara göre Hz. Peygamberden sonra sırasıyla Ali, Hasan ve Hüseyin imamdırlar. Bu üçünden sonra ise imam tayin edilmemiştir. Bunlardan sonra Hasan ve Hüseyin soyundan gelen, kılıcını çekerek Allah yoluna davette bulunan, âlim, fazilet sahibi kişi imamdır. Ancak Kâ'bî, Carudilerin kendi aralarında Hasan ve Hüseyin'in imamete tayini konusunda iki farklı gruba ayrıldıklarını belirtmektedir. Bunlardan birincilere göre Hz. Peygamber kendisinden sonra sırasıyla Ali, Hasan ve Hüseyin'i imam olarak tayin etmiştir. İkincilere göre ise Hz. Peygamber kendisinden sonra Ali'yi imam olarak tayin etmiştir, Ali kendisinden sonra Hasan'ı, Hasan da kendisinden sonra Hüseyin'i imam olarak tayin etmiştir (Belhî: 86).

Yine Makalat'ta yer alan bilgilere göre Carudiler başka bir yönden kendi aralarında üç gruba ayrılmışlardır. Bunlardan birinci gruba göre Muhammed b. Abdillâh el-Hüseyin ölmemiştir, bir gün ortaya çıkacak ve galip gelecektir. İkinci grup da aynı iddiayı Sahibu't-Talekan Muhammed b. Kasım için dile getirmektedirler. Üçüncüler ise Sahibu'l-Kufe Yahya b. Amr'ın ölmediğini iddia etmektedirler (Belhî: 86).

Burada zikredilen üçüncü fırka arasında yer alan Süleyman bin Cerir'in ise imamet konusunda farklı bir takım görüşler ileri sürdüğü rivayet edilmektedir.

---

⁴ Kâ'bî bu arada İmamilerin imamet konusundaki görüşlerine de kısaca değinmekte ve onlara göre imamın nass ve tayinle gerçekleştiği iddialrına da yer vermektedir.

Süleyman b. Cerir'e göre imamet halk arasında şura ile gerçekleşir, Müslümanlardan hayırlı olan iki kişinin akdiyle de imam olunabilir. Hz. Peygamberden sonra imamete en layık olan kişi Ali olmakla birlikte daha az faziletli olan yani mefdul kişinin imameti de caizdir. Böylece o, Ebu Bekir ve Ömer'in halifeliğini caiz kabul etmektedir. Efdal olan her konuda üstün olsa da mefdul olanın imameti geçerlidir. Ancak Süleyman b. Cerir, Osman'ın imametini onunla olan hadiselerden dolayı kabul etmezler. Süleyman bin Cerir'e göre Ali delalet düşmemiştir ve onun delalet düştüğü hakkında delil yoktur. Ona göre sahih rivayetler yoluyla doğru olduğu zaman halk arasında özellikle bu konunun bilinmesine gerek yoktur. Ali'nin dalalet düşmediği hakkında özel bir bilgiye de gerek yoktur (Belhî: 86-87).

Carudiyye'den sonra Bütriyye'ye⁵ değinen Kâ'bî'nin rivayetlerine göre, Bunlar Hasan b. Salih'in taraftarlarıdır ve Kesiru'n-Neva'nın görüşlerini benimsemektedirler. Kâ'bî'ye göre Butriyye ve Süleymaniyye arasında büyük bir fark yoktur. Ancak bu iki fırka Osman konusunda ihtilaf ederler. Süleyman b. Cerir Osman'ı tekfir ederken Hasan ve taraftarları ise olayların ortaya çıkmasından sonra ondan uzak durmaktadırlar (Belhî: 87).

Ebü'l-Kasım el-Kâ'bî, burada onlar arasında yer alan İbnü'l-Yeman ve onun taraftarlarının da Carudiyye ve Butriyye'ye yakın görüşlere sahip olduklarını belirtmektedir. Ancak bunlar Osman'dan uzak durulmasının şart olduğunu söyleyerek ondan uzaklaşırlar (Belhî: 87).

3.2. Zeydiyye'ye Nispet Edilen Şahıslar

Ebü'l-Kasım el-Belhi el-Kâ'bî Makalatında bazı kimselerin mezhebi aidiyeti konusunda da bilgi vermektedir. Daha önce fukaha ve diğerlerinden zikredilenlerin dışında el-Hasan (b. Salih)'in kardeşi Ali b. Salih, Vaki' b. el-Cerrah, Yahya b. Âdem, Ubeydullah b. Musa ve el-Fazl b. Dukeyn'i Zeydiler arasında saymaktadır. Ayrıca bazı isimlerinden daha sonradan Şiileştiğini belirtmekte ve bunlar arasında şu isimleri saymaktadır; Süveyr b./ Ebi Fahita, Salim b. Ebi'l- Ca'd, Salim b. Ebi Hafsa, Seleme b. Kuheyl, Hubayb b. Ebi Sabit, Yunus b. Habbab, Yahya el-Cezzar, Umar b. Sabit Ebü'l Mikdam, Cabir b. el-Cu'fî, Şu'ba, el-A'maş, Ebu İshak es-Sabî' ve Muğira. Bu isimlerden daha önce de Alkame, Hubeyre b. Yârim, Hubbatu'l-Urnî ve el-Haris el-A'var'ın Şiileşenler arasında olduğunu zikretmektedir (Belhî: 116).

⁵ Zeydiyye'den Kesîrünevâ el-Ebter'in (ö. 169/785-86) görüşlerini benimseyen ve Hasan b. Sâlih'e (ö. 168/784-85) nisbetle Sâlihiyye diye de anılan fırkaya Bütriyye denilmektedir.

Kâ'bi yine Zeydi Şiiler arasında yer alan ancak Haccac'a karşı olduklarını zikrettiği isimleri şöyle sıralamaktadır; Abadurrahman b. Ebi Leyla, Ebü'l Buhterî, Sa'id b. Cübeyr. Muhammed b. Abdullah b. Hasan b. Hasan ile beraber olan Muhammed b. el-Aclan. Kardeşi İbrahim ile birlikte Beşir er-Rahhal, Abbad b. el-Mikdam, Yezid b. Harun el-Alai, Müslim b. Sa'd, el-Asbag b. Zeyd, Hüseyim b. Beşir ve onunla birlikte Bahamra'ya giden ve öldürülen Hüseyim'in oğlu ve kardeşi ve yine onula birlikte giden el-Avvam b. Havşeb. Kâ'bi ilaveten Tavus'un da Şiileştiğinin rivayet edildiğini not etmektedir (Belhî: 116).

Mezheplerin teşekkülünü henüz tamamlamadığı erken dönemlere ait bazı isimlerin mezhebi aidiyetlerinin her zaman tartışma konusu olduğunu ifade etmiştik. Özellikle meşhur bazı isimleri her mezhep kendi mensupları arasında sayabilmektedir. Kâ'bi, Ebu Hanife'nin de Zeydi fırkalar arasında yer alan Butriyye'den olduğunun rivayet edildiğini zikretmektedir (Belhî: 117). Ancak Yusuf Şevki Yavuz'un belirttiği gibi, devlet başkanının, müminlerin bir araya gelip istişarede bulunmaları yoluyla seçilmesi gerektiğini kabul eden Ebü Hanife'ye göre Hz. Ebû Bekir ve Ömer'den sonra Hz. Ali ashabin en faziletlisidir; muhalifleriyle olan anlaşmazlıklarında da haklıdır. Ona göre hilâfete, idareyi zorla ellerine geçiren Emevî ve Abbâsîler'in değil ümmetin işlerini düzeltmek isteyen Ali evlâdı daha lâyıktır. Ebü Hanife, İmam Zeyd'in ve Ehl-i beyt'e mensup kişilerin mevcut idareye karşı giriştiği mücadelelere destek vermiştir. Fakat buna dayanarak bazı Şii yazarların iddia ettiği gibi Şîa'nın imâmet anlayışını benimsediğini söylemek mümkün değildir. Zira Ebü Hanife imâmeti nasla Ehl-i beyt'e verilmiş bir hak olarak görmemiş, sadece döneminde Ehl-i beyt'e mensup olanları imâmete diğerlerinden daha lâyük kabul etmiştir (Yavuz, 1994:41). Dolayısıyla Ebu Hanife'nin Zeyd b. Ali'yi ve Ali oğullarını desteklemiş olması onun Zeydi veya Şii olarak tanımlanması yönündeki iddiaları haklı çıkarmayacaktır.

Kâ'bi'nin, el-Hasan b. Ali'nin soyundan gelenlerin çoğunun Zeydi Butriyye'den olduğunu ifade etmesinin de (Belhî: 117) ayrıca önemli olduğu kanaatindeyiz. Çünkü Zeydilerin sonraki dönemlerde Carudiyye'nin görüşlerine meylettiği rivayetleri bulunmaktadır. Böyle olsa dahi sürecin aydınlatılması açısından bu bilgilerin önem arz ettiği kanaatindeyiz.

3.3. Zeydiyye'nin İtikadi Konulardaki Görüşleri

Mezheplerin doğuşu, alt grupları ve bir takım şahıslar hakkında bilgiler veren Kâ'bi mezheplerin itikadi konulardaki görüşlerine ise konu başlıkları altında

karşılaştırmalı olarak yer vermektedir. Ehlü'l-mille'nin ihtilaf ettiği konular başlıklı dördüncü bölümde sistemli bir şekilde mezheplerin itikadi görüşlerini aktarmaktadır.

Tecsim konusunda Kâ'bî, Zeydiyye'nin Mu'tezile, Havaric ve Mürcie ile aynı görüşte olduğunu belirterek onların, Allah hakkında onun birliğini, onun cisim ve araz olamayacağını ve hiç bir yönden yaratılmışlardan hiçbirisine benzemediğini, onun âlim ve kâdir olduğu gibi zaman ve mekandan münezzehe olduğu anlayışını teyit etmektedir (Belhî: 241). Bundan başka Allah'ın sevinmesi, kaygılanması ve zevk alması gibi bir durumun bütün mezhepler tarafından topluca reddedildiğini de ifade etmektedir. Allah'ın mekâna ait olması konusunda Zeydiyye, Mu'tezile, Havaric ve Mürcie'nin aynı görüşte olduğunu belirten Kâ'bî bu konuda "Allah her yerdedir. Onun sadece bir anda bir yerde olup, ikinci bir yerde olamaması imkânsızdır. Çünkü bu yaratılanlara ait sıfattır" (Belhî: 244) şeklinde aktarır.

Ebü'l-Kasım el-Kâ'bî eserinde Zeydiyye'nin itikadi konulardaki görüşlerini aktarmaya devam eder. Onun bu konudaki rivayetlerine göre; Allah'ın zatı ve kudreti sonsuzdur. Onun zatının veya kudretinin sonsuz olması, sonradan yaratılmışlarda bulunmaz. Onun kudreti kendisindedir veya onun bir parçasıdır. O, sonsuzdur. Allah'ın cisim ve araz olmaması dolayısıyla bu sıfatların Allah'a ait olması gereklidir ve caizdir. Allah yücedir. Çünkü O sonluluğu ve sınırlılığı yaratandır. O kendi zatıyla kâdirdir, onu hiçbir şey aciz bırakamaz. O başka bir şeyin kudretine ihtiyac duymaz (Belhî: 246).

Kâ'bî, Mu'tezile, Havâric ve Mürci'e'nin çoğunluğunun kabul ettiği gibi Allah'ın göz ile görünmesinin imkânsız olduğunu, bunun aynı zamanda Allah ile bizim aramızda perde olmasından kaynaklanmadığını da söyler. Çünkü o cisim, araz veya cüz olmadığı için göz ile görünmesi muhal olan bir şeydir. Bundan Allah yücedir. Göz ancak iz bırakan şeyi görür, bu da ancak iki cisim arasında olur. Onun cisim, araz, cüz olmaması ve onun benzeri ve denginin olmaması Allah'ın göz ile görülememesine açık bir delildir (Belhî: 247).

Allah'ın ilmi ve kudreti hakkında da Kâ'bî Zeydiyye'nin genel görüşlerini paylaşır ve Allah'ın zatıyla âlim olduğunu; kudretiyle kâdir olduğunu vurgular. Belhi'ye göre yüce Allah'ın gayrısında bir ilim ile âlim olması batıldır. Zira ilim onun dışında bir şey olsaydı, devamlı veya hadis olmaktan haliy olmazdı ve Allah'ın dışındaki şeylerin de sonsuz olması vacib olurdu (Belhî: 249).

Kur'ân-ı Kerîm hakkında Belhi Zeydiyye'nin görüşüne şu şekilde katılır; Kur'an Allah'ın kelâmıdır, onun tarafından vahyedilmiştir. Şüphesiz önceden yok iken sonradan var olan Kurân, Allah'ın mahlukatındandır. Kur'an'ın Allah'ın kendisi

veya gayrisi veya bazısı olması mümkün değildir. Çünkü Kur'ân okunur ve yazılır. Allah okunmaktan ve yazılmaktan mustağnîdir. Kur'ân'ın Allah ile beraber kadîm olması, Allah'ın dışındaki başka varlıkların da kadîm olmasını gerekli kılar ki, bu Allah'a karşı en büyük bir küfürdür. Çünkü insanların hepsi bir araya gelse de Kur'ân'ın bir benzerini ortaya koymaktan acizdirler (Belhî: 269).

Çocukların ahirette azaba çarptırılması konusunda Kâ'bi, ister müslüman anne-babadan ve isterse müşrik anne-babadan doğmuş olan çocuklara ahirette Allah'ın azap etmesinin, onun hikmetine mugayir olduğunu ve de caiz olamayacağını deklare eder. Eserinde kaydettiğine göre onlar, cennet hizmetçileri olarak cennette kalacaklardır. Allah, çocuklarını dünyadayken kaybetme acısına sabreden mümin anne, baba, nine ve dedelere de bu sabırlarına karşılık cenneti lütfedecektir (Belhî: 337). Müellife göre anne ve babanın dünyada böyle bir ızdırabı yaşamaması bir maslahat ve imtihandır (Belhî: 338-339).

Belhî, el-va'd ve'l-va'id konusundaki temel görüşleri benimsemiştir. Ayrıca o eserinde Allah'ın Va'idi diye bir bölüm açmış ve burada imanın tarifi hakkında bilgi vermiştir. O, ikrar ve mağrifetle ve Allah'ın va'dinden uzak olan imanın, va'idi gerektirdiğini dile getirmiş; dolayısıyla da bunun şirk değil nimet küfrü olduğunu belirtmiştir. Buna da o dönemde Arap lisanında kullanıldığı üzere كَفَرْتَ نِعْمَتِي وَ إِحْسَانِي diyen kimsenin⁶ sözünü delil getirmiştir (Belhî:364).

Emri bil ma'ruf nehiy anil munkar konusunda Belhî, Yezid b. Muaviye örneği üzerinden yürüyerek iyiliği emretmek ve kötülüğü menetmenin, her müslümanın üzerine düşen bir yükümlülük olduğunu dile getirmiştir. Kötülüğü men etme konusunda da her müslümanın kılıcıyla, eliyle, diliyle ve nihayet kalbiyle buğzederek mücadele etmesi vaciptir (Belhî: 407-408) görüşünü dile getirir.

Zeydiyye imamet'i ümmetin ayakta kalabilmesi için müslümanların üzerine Allah tarafından konulmuş bir farz olarak kabul etmiştir. İnsanlar onları bir araya toplayan imam ile barış içinde olurlar, hükümleri yerine getirirler, sınırlarını korurlar, orduyla savaşırlar. Ayrıca fey ve ganimetleri de imamet sayesinde sadakatle paylaşırlar (Belhî: 426).

Kâ'bî, Zeydiyye'nin alt kolu olan Carudiyeye'te temas ederek imam seçme konusunda, Hz. Peygamber'in bir imamda bulunması gerekli sıfatları açıkça ifade etmesine karşın ümmetin delaletle düştüğünü söylemişti (Belhî: 430). Zeydiyye'ye göre imâm Ali b Ebî Talip ve Hasan b. Ali, Hüseyin b. Ali dışından çıkamaz. Ancak

⁶ Benim nimetime ve ihsanıma nankörlük yaptın.

onlardan olup, imâmete talepte bulunan ve ona layık olan ve emirlik özelliklerini taşıyan kimsenin de mutlaka imam olması gerekir (Belhî: 432).

Bunun yanı sıra Belhî, eserinde imamı tanıma başlığı altında Zeydiyye'nin alt kollarının fikirlerini şöyle beyan etmiştir. Butriyye'den Süleyman b. Cerir'e göre insanların imama ismi ile biat ettikten sonra imam hakkında yakînî bilgiye ihtiyaçları yoktur. Çünkü Allah, imama itaat etmeyi vacib kılmıştır. Bütün müslümanların onun kendilerinin imamı olduğuna şahitlik etmesi gerekir (Belhî: 432-433).

Sahabilerin faziletleri hakkında da Zeydiyye, Hz. Peygamber'den sonra en faziletli insanın müminlerin emiri Ali olduğunu savunmuştur. Ali diğer halifelere göre imâmet konusunda daha hak sahibidir (Belhî: 435). Ali'nin hayatı ve dindarlığı, Ebu Bekir ve Ömer gibi sahabelerden daha faziletlidir (Belhî: 436). Ali'nin delaletle düştüğü hakkında şahitlik etmek de caiz değildir ve onun temiz hayat yaşadığı rivayetlerle sahihtir. Bu ise dinen sabittir (Belhî: 436). Osman hakkında da Kâbî el-Belhî, Zeydiyye'den Süleyman b. Cerir'in görüşlerini tekrar etmiş ve Osman'ın yaptıklarıyla küfre düşmüş olduğunu söylemiştir. Aynı şekilde Talha, Zübeyr ve Aişe'nin de Ali ile mücadeleye girişmelerinin onları küfre düşürdüğünü belirtmiştir (Belhî: 437).

Sonuç

Mezhepler, bazen şiddetle eleştirilere maruz kalsalarda genelde İslam düşüncesinin doğuşu ve gelişim sürecine fikri anlamda katkı sağlamışlardır. Gerek ürettikleri kavramlar gerekse ileri sürdükleri fikirler kendilerinden sonraki süreç üzerinde her zaman yönlendirici olmuştur. Bugün varlığını devam ettiren mezheplerden biri olan Zeydiyye'nin bu anlamda İslam tarihinde dikkate değer bir yerinin olduğu anlaşılmaktadır. Zeydiyye mezhebi Şii gelenek içerisinde yer almakla birlikte siyasi ve itikadi konulardaki yaklaşımlarıyla diğer Şii fırkalardan farklı bir karakter taşımaktadır. Zeydiyye'nin efdal ve mefdul imam teorisi başta olmak üzere imamet konusundaki görüşleri ve Allah'ın sıfatları, tecsim, teşbih, ru'yetullah, halku'l-Kur'an gibi kelami konulardaki yorumlarıyla İslam düşüncesinde bir açılım sağladığı görülmektedir.

İslam düşüncesinin özellikle ilk dönemlerinde ortaya çıkan ve düşünce ekolleri olarak da kabul edilen mezheplerin doğuş süreçleri, tarihçeleri, görüşleri ve birbirlerine yönelik tutumlarının aydınlatılması açısından Makalat ve Milel Nihal türü eserler büyük önem arz etmektedir. Bu açıdan Ebü'l-Kasım el-Ka'bi el-Belhi'nin Kitabü'l-Makalat isimli eseri kaynaklık değeri açısından son derece kıymetli bilgileri içermektedir. Sadece Zeydiyye açısından değil başta Mu'tezile olmak üzere Şia,

Havaric, Mürcie ve bunların alt kolları hakkında da çok önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Ebu'l-Kasım el-Ka'bi'nin söz konusu bu eserinde Şia ve Zeydiyye hakkında verilen bilgilerin birkaç noktada önem arz ettiği kanaatindeyiz. Şiiliğin doğuşu Şiilerin kendi aralarında ayrışmalarının temelinde imamet konusundaki tartışmalardan kaynaklandığını yönündeki tespiti bu yönde yapılan çağdaş çalışmaları teyit eder niteliktedir. Şiilerin Şiayı Hz. Muhammed ve Kur'an'a dayandırma çabalarına karşılık Şiiliğin tarihsel süreç içerisinde teşekkül eden bir oluşum olduğu kanaatini pekiştirmektedir. Öte yandan Zeydiyye'nin ortaya çıkışı ve gelişiminde Carudiyye ve Butriyye ayrımı üzerinden verdiği bilgiler dikkat çekmektedir. Zeydiyye kendi içerisinde de imamet vasfen mi Ali'ye verildiği yoksa faziletinden dolayı mı imameti hak ettiği noktasında ayrıştığı görülmektedir. İlk halifeler hakkında görüşlerine dair Ka'bi'nin aktardığı bilgiler özellikle Osman hakkındaki kanaatlerini öğrenmemiz açısından önemlidir.

Ka'bi'nin Makalat'ında verdiği bilgiler bu eserde adı geçen şahısların mezhebi aidiyetleri ve görüşlerinin aydınlatması açısından da çok kıymetlidir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi İslam tarihinin erken dönemlerinde yaşamış olan bazı isimlerin mezhepleri tartışma konusu olabilmektedir. Bu açıdan elimizdeki bu eserde verilen bilgiler Zeydiyye'ye nispet edilen şahısların tespitini kolaylaştırmaktadır. Ayrıca Ebu Hanife'nin Zeydi olduğu yönündeki iddialar da dikkat çekmektedir. Zeydiyye'nin itikadi görüşleri konusunda verilen bilgiler ise özellikle Zeydilerin imamet anlayışının aydınlatılması açısından son derece önemlidir. Verilen bilgilerden Ru'yetulla, tecsim ve Allah'a bir mekan atfedilebilir mi gibi hususlarda Zeydilerin Mu'tezile, Havaric ve Mürcie ile benze görüşlere sahip oldukları görülmektedir. Ka'bi'nin bu eseri Zeydiyye'nin tevih, adalet, el-va'd ve'l-vaid, emri bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker ve imamet konusundaki görüşlerini anlamamıza katkı sağlamaktadır.

Kaynakça

Acar, Ayşe Neslihan, *Ebu'l-Kasım el-Kâ'bi'nin Makâlât'ında Mutezile'yi ele alış şekli*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.

el-Alevî, Ali b. Muhammed b. Ubeydullah, *Sîretü'l-Hâdî ile'l-Hakk Yahyâ b. Hüseyin*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1972.

- Arıkan, Adem “Kitâbu'l-Makâlât ve Ma'ahu Uyûnu'l-Mesâil ve'l-Cevâbât, Ebü'l-Kâsım el-Belhî (el-Kâ'bî)”, Kitap Tanıtımı, *e-Makâlât, Mezhep Araştırmaları Dergisi*, XI/2, 2018.
- Aydınlı, Osman, *Akılca Din Söylemi Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü*, Hitit Kitap Yayınları, Çorum 2010.
- el-Bağdâdî, Ebu Mansur Abdülkahir b. Tahir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. E.R. Fırlalı, Ankara 1991.
- Bebek, Adil, “Kâ'bî”, *DİA*, C.24, İstanbul 2001.
- el-Belhî el-Kâ'bî, Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Kabûlu'l-Ahbâr ve Ma'rifetü'r-Rical*, thk. Ebü Amr el-Hüseyni b. Ömer b. Abdürrahim, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000/1421.
- el-Belhî el-Kâ'bî, Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Kitâbu'l-Makâlât ve Me'ahü Uyûnu'l-Mesâil ve'l-Cevâbât*, Tahkîk: Hüseyin Hansu- Râcih Kurdî- AbdulHamîd Kurdî, Kuramer- Dâru'l-Feth, İstanbul Amman 2018.
- el-Belhî el-Kâ'bî, Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Tefsiru Ebi'l-Kâsım el-Ka'bî el-Belhî*, Cem' ve İ'dad ve Thk. Hıdr Muhammed Nebhâ, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2007/1428.
- Bulut, Halil İbrahim *İslam Mezhepleri Tarihi*, Bilay Yayınları, Ankara 2018.
- Cezzar, Fikri Zeki, *Medâhilü'l-Müellifin ve'l-A'lamü'l-Arab Hatta âm 1215 h /1800 m*, Riyad, 1991.
- el-Curafî, Abdullah b. Abdilkerim el-Yemenî *el-Muktetaf min Târihi'l-Yemen*, thk. Zeyd b. Ali el-Vezîr, Beyrut 1987.
- Çelik, Taha *Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bî el-Belhi ve Kabûlu'l-Ahbâr ve Ma'rifetü'r-Rical Adlı Eseri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Konya 2009.
- Dineveri, Ebu Hanife Ahmed b. Davud *Ahbaru't-Tıval*, thk. Vilademir Circus, Leiden 1988.
- Ebu'l-Fida, İmadüddin İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yay. İstanbul 2017.
- el-Eşari, Ebu'l-Hasan, Ali b. İsmail. *Kitabu Makalati'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, thk. Helmut Ritter Wiesbaden 1980.

- Gökalp, Yusuf, *Şii Gelenekte Alternatif Bir İktidar Mücadelesi-Erken Dönem Zeydilik*, Araştırma yayımları, Ankara 2014.
- Gökalp, Yusuf, “Zeydiliğin Mezhebî Kimliğe Kavuşmasında Yemen Sürecinin Önemi” *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergi*, sayı 27, 2019.
- Gökalp, Yusuf, *Zeydilik ve Taberistan’da Yayılışı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE, 1999.
- Gökalp, Yusuf, *Zeydi Düşüncenin Tarihsel Gelişimi 6-7/12-13. Yüzyıllar*, Giriş Dijital Baskı Merkezi, Adana 2014.
- Gökalp, Yusuf, “Zeydiyye Mezhebînin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi”, *ÇÜİFD*, VII/2, 2007.
- Gökalp, Yusuf, “Zeydiyye Mezhebînin Görüşleri, Kültürel Mirası ve İslam Düşüncesine Katkıları”, *ÇÜİFD*, VII/2, 2007.
- Gökalp, Yusuf, “Zeydiyye”, İslam Mezhepleri Tarihi I, ed. Yusuf Gökalp-Nail Karagöz, Ankara 2021,
- Gökalp, Yusuf, “Zeydiyye” maddesi, DİA, C. 44, İstanbul 2013.
- Gömbeyaz, Kadir. *Makâlât Gelenğinde İmam Eş’arî*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2005.
- el-Hâdî ile’l-Hak Yahya b. Hüseyin. *Kitâbu Usûlü’-d-Dîn Akîdetü Ehl-i Beyti’-Tâhirîn*, Sa’da 2001.
- el-Hâdî ile’l-Hak Yahya b. Hüseyin. *Kitâbu fîhi Ma’rifetullah*, (Mecmûu Resâili’l-İmam el-Hâdî içerisinde).
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-İmame ve’s-Siyase*, thk M. ez-Zeyni Kahire 1967.
- İbn Nedim, Ebu’l-Ferec. *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd, Tahran 1971.
- İsferâyinî, Şehfur b. Tâhir Ebu Muzaffer. *et-Tabsîr fi’-d-Dîn ve Temyîzu’l Fırkati’n-Nâciyeti ani’l-Firaki’l-Hâlıkîn*,(thk. Muhammed Zahid el-Kevserî) Beyrut 1988.
- Kâdı Abdulcebbâr, Ebû’l-Hasan el-Hemedânî el-Esedâbâdî. *Fazlu’l-İ’tizâl ve Tabakâtu’l-Mu’tezile*, nşr: Fuad Seyyid, Tunus 1974.

- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.
- Kâsım b. Muhammed, Mansur Billâh Ali. *Kitâbu'l-Esâs li Akâidi'l-Ekyâs*, thk. Muhammed Kâsım Abdullah el-Hâşimî, Sa'da 2000.
- Kâtip Çelebî. *Keşfü'z-Zünûn an Esâm'il-Kütüb ve'l-Fünun*, Beyrut, 1835.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-Müellifin*, Beyrut, tsz.
- Koç, Zeynep Hümeýra. *Ebü'l-Kâsım El-Kâ'bî El-Belhi'de Bilgi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021.
- el-Kummi, Abbas, *el-Kûna ve'l-Elkâb*, Beyrut, 1983.
- el-Mesudî, Ebî'l-Hasan Ali b. Hüseyin. *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdînu'l-Cevher*, thk. Saîd Muhammed el-Lezham, Beyrut 1997.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur. *Kitâbü't-Tevhîd*, Çev. Bekir Topaloğlu, İsam Yayınları, İstanbul 2015.
- el-Muhallî, Hasan Hüsamuddîn Humeyd b. Ahmed. *Kitâbu Hadâiki'l-Verdiyye fi Menâkibi Eimmeti'z-Zeydiyye*, Yazmadan Tıpkı Basım Trz.
- Özen, Şükrü. “IV. (X.) yüzyılda Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannameşi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 9,2003.
- eş-Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim. *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. F. Bedran, Beyrut 1996.
- Teber, Hatice. “Haricî Gelenekte Nahvî ve Lügavî Tefsir -Tefsiru Kitabillahi'l-Aziz Örneği-”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV/1, 2014.
- Ümit, Mehmet. *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, İsam Yayınları, İstanbul 2010.
- Ümit, Mehmet. “Zeydilik”, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ed. Saffet Sarıkaya-Mehmet Ümit, Nobel Yayınları, Ankara 2020.
- Ümit, Mehmet. “Hazar Zeydileri ve Mu'tezililer”, *İslâmî İlimler Dergisi* VI/1, 2011.
- Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. Ethem Ruhi Fıçlalı, Ankara 1981.
- el-Yakubi, Ahmed b. Ya ku b b. Cafer b. Vehb. *Tarihu'l-Yakubi*, Beyrut 1960.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Ebu Hanife” mad. C.10, 1994.

El-Yemânî, Tâcuddîn Abdalbâkî b. Abdilmecîd. *Târîhu'l-Yemen el-Müsemmâ Behcetü'z-zaman fî Târîhi'l-Yemen*, thk. Mustafa Hicâzî, Beyrut 1965.

Zehebî, *Tarihu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhir ve'l- A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmûrî, Beyrut 1987-2004.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

Araştırmacıların katkı oranı beyanı / Contribution rate statement of researchers:

1. Yazar/First author % 34
2. Yazar/Second author % 33
3. Yazar/Third author % 33

Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir. (No potential conflict of interest was reported by the authors).

Ahmed el-Mar'aşı'nin Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri

Life, Works and Scientific Personality of Ahmed al-Mar'ashi

Mustafa KESKİN

Doktorant, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı. Doktora, İstanbul University Institute of Social Sciences, Department of Basic Islamic Sciences, Department of History of Islamic Sects, mustafakeskin39@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3549-9345>

Makale Bilgisi	Article Information
Makale Türü – Article Type	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi – Date Received	21 Nisan / April 2022
Kabul Tarihi – Date Accepted	21 Haziran / June 2022
Yayın Tarihi – Date Published	27 Haziran / June 2022
Yayın Sezonu - Pub Date Season	Haziran / June

Atf / Cite as: Keskin, M. (2022), Ahmed el-Mar'aşı'nin Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri/Life, Works and Scientific Personality of Ahmed al-Mar'ashi. Turkish Academic Research Review, 7 (2), 472-486. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr/issue/70651/1107121>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr>

Copyright © Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016- Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey. All rights reserved.

Ahmed el-Mar'aşî'nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri*

Mustafa KESKİN*

Öz

Mezhepler arasında ortaya çıkan fikir ayrılıkları ve ihtilafı durumda olan meseleler, tarih boyunca tartışıldığı gibi Osmanlı dönemi alimleri arasında da yoğun bir şekilde tartışılmıştır. Ancak özellikle Osmanlı döneminde telif edilen eserlerin günümüz latin alfabesiyle yazılmayışı, hatta birçoğunun Arapça olarak yazılmış olması gibi nedenler başta olmak üzere pek çok eser ve müellif günümüz araştırmacılarının ilgisinden uzak kalmıştır. İslâm Mezhepleri Tarihi alanında çok kıymetli bulduğumuz Risâle-i Münciye adlı eserin müellifi Ahmed el-Mar'aşî (ö. 1165/1752) de Osmanlı'nın yetiştirdiği önemli alimlerden biri olmasına rağmen kendisi akademik çalışmalara pek fazla konu olmamıştır. Ahmed el-Mar'aşî, yaşadığı dönem ve bölge açısından olduğu kadar ortaya koyduğu eserler açısından da önemli bir bilim adamıdır. XVIII. yüzyılın ortalarında vefat eden Mar'aşî, döneminin Osmanlı uleması arasında seçkin bir yere sahiptir. Hayatı hakkındaki bilgilerimiz sınırlı olmakla birlikte bize kadar ulaşan eserleri ve ilgilendiği konular dikkate alındığında çağını iyi takip eden ve gelecekte sorun oluşturabilecek konulara önceden çözüm üretme çabasını gösteren bir karaktere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu yönüyle de çağdaş bir bilim insanı vasfını hak ettiği kanatindeyiz. Kaynaklar onun vefat tarihi, eserleri, kendisi gibi alim olan bir oğlu ve yaptığı görevler hakkında pek fazla detaya girmeden bilgi vermektedir. Doğduğu ve yaşadığı yere nispetle Mar'aşî, uğraştığı mesleğe nispetle ise Debbâğî (sepici, deri tabaklayıcısı) nispetleriyle tanınmaktadır. O, sadece bir konuda değil İslâmî ilimlerin birçok alanında eserler telif etmiştir. Ancak Mar'aşî'nin bu eserleri çeşitli kütüphanelerde kayıtlı el yazması halinde bulunmaktadır. Mar'aşî'nin eserleri günümüzde akademik platformlarda yeteri kadar tanınmamaktadır. Özellikle Kelam ve Mezhepler Tarihi alanında telif etmiş olduğu eser ve görüşleri gerek Hanefilik ve Mâtürîdîlik açısından gerekse inanç çerçevesinde Osmanlı toplumunun o dönemdeki durumunu anlama bakımından son derece kıymetlidir. Kelam ilmi dışında tefsir, mantık ve kıraat ilimlerinde de önemli eserler telif etmiştir. Bu çalışmanın temel amacı Mar'aşî'nin hayatı, ilmî kişiliğinin ve eserlerini ortaya koymak suretiyle onu tanıtmak ve ilim çevresinde hak ettiği değeri görmesine katkıda bulunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Mezhepler Tarihi, Ahmed el-Mar'aşî, Debbâğî, Maraş, Mar'aşî, Osmanlı

* Bu makale büyük oranda İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde “İlk Dönem İtikadi ve Siyasi Mezheplerin İnsan Fiilleri ve İhtiyar Anlayışı: Mar'aşî'nin Risâle-i Münciye Örneği” adıyla hazırlanan doktora tezine dayalı olarak üretilmiştir.

* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı Doktora öğrencisi.

Life, Works and Scientific Personality of Ahmed al-Mar'ashi

Abstract

Different opinions and controversial issues that emerged between the madhhabs were discussed extensively among the scholars of the Ottoman period as well as throughout history. However, many works and authors have remained far from the attention of today's researchers, especially due to the fact that the manuscripts that were compiled during the Ottoman period were not written in today's Latin alphabet, and most of them were written in Arabic letters. The author of Risalah al-Munciyya, which is deemed to be highly valuable in the field of History of Islamic Sects, although Ahmed al-Marashi (d. 1165/1752) is one of the important scholars raised by the Ottoman Empire, he has not been the subject of much academic interest. Ahmed al-Marashi is a distinguished scholar, not just because of the period and the region he lived in but also thanks to the works he produced. al-Marashi, who died in the middle of the 18th century, has a prominent place among Ottoman scholars. Although there is limited information on his life, when his surviving works and topics of interest are scrutinized, it can be argued that he followed the issues in his era closely and had a character that was determined to offer solutions to the likely problems in the future. Hence, it would not be wrong to define him as an up-to-date scholar. The sources do not indicate detailed information on his death, his works, his son who was also a scholar like him, and the duties he undertook. He is known as Marashi, due to his birthplace and Debbagi (tanner), due to his livelihood. He compiled written works in various disciplines of Islamic sciences. Yet, these works are kept in different libraries as recorded manuscripts, and, as these works are not presented to contemporary readers, Marashi is not well-known in scientific circles. Especially, his works and remarks on Kalam and the History of the Madhabs are remarkable in terms of Hanafi school and Maturidi theology understandings, in addition to shedding light on the Ottoman society back then. Other than Kalam, he produced significant works on the sciences of Tafsir, Logic, and Qira'ah (Quran Recitation). The study aims to introduce al-Marashi's life, works, and scientific personality and ensure that he gets the value he deserves within the scientific community.

Keywords: History of Sects, Ahmed al-Marashi, Debbagi, Maras, Marashi, Ottoman

Structured Abstract

Discussions around theological issues paved the way for the emergence of different faith madhhabs, sects and political formations. Some of the ideas that had an impact on the emergence of these formations are ideas which were not only discussed during the time they emerged but have also been being discussed throughout history until now. In order to be able to discuss an issue of faith on the right ground and interpret it soundly and scientifically, it is crucial to determine when the issue arose, the reason for its emergence and how it was discussed.

Different opinions and controversial issues that emerged between the madhhabs were discussed extensively among the scholars of the Ottoman period as well as throughout history. However, many works and authors have remained far from the attention of today's researchers, especially due to the fact that the manuscripts that were compiled during the Ottoman period were not written in today's Latin alphabet, and most of them were written in Arabic letters. The author of Risalah al-Munciyya, which is deemed to be highly valuable in the field of History of Islamic Sects, although Ahmed al-Marashi (d. 1165/1752) is one of the important scholars raised by the Ottoman Empire, he has not been the subject of much academic interest.

Ahmed al-Marashi is a distinguished scholar, not just because of the period and the region he lived in but also thanks to the works he produced. al-Marashi, who died in the middle of the 18th century, has a prominent place among Ottoman scholars. Although there is limited information on his life, when his surviving works and topics of interest are scrutinized, it can be argued that he followed the issues in his era closely and had a character that was determined to offer solutions to the likely problems in the future. Hence, it would not be wrong to define him as an up-to-date scholar. The sources do not indicate detailed information on his death, his works, his son who was also a scholar like him, and the duties he undertook. He is known as Marashi, due to his birthplace and Debbagi (tanner), due to his livelihood.

Ahmed al Marashi presents himself as "Ahmad al Marashi, who is known as Debbagi (tanner)" in Risalah al-Munciyya. The naming of Marashi with "Debbagi" or "Debbagzâde" shows that he and his family worked as a tanner in his hometown of Maraş, and this profession, which is widely developed in many cities of the country, is his father's profession.

He compiled written works in various disciplines of Islamic sciences. Yet, these works are kept in different libraries as recorded manuscripts, and, as these works are not presented to contemporary readers, Marashi is not well-known in scientific circles. Especially, his works and remarks on Kalam and the History of the Madhabs are remarkable in terms of Hanafi school and Maturidi theology understandings, in addition to shedding light on the Ottoman society back then. Other than Kalam, he produced significant works on the sciences of Tafsir, Logic, and Qira'ah (Quran Recitation).

It is not known where Marashi acquired his knowledge, from which scholars, who he trained, whether he was in other cities for his education. However, the works written by Marashi in many different branches of science show his scientific level, that he studied science for many years, that he learned from many scholars, and that he is known as a lecturer shows that he trained students.

Besides, when the educational life of Saçaklızâde is examined, who was a contemporary of Marashi and also a fellow countryman and gave works in similar branches of science, it is thought that he may have taken lessons from a few, if not all, of the teachers, of Hasan al-Marashi.

Although there is no information about his students in the literature, it is thought that Debbagzâde Mehmet Efendi, who worked as a mufti after he worked as a lecturer in the Burhan Efendi Daru'l-Hadith, took lessons from him to a large extent.

At the end of his work called Risalah al-Munciyya, Marashi mentions someone named Muhammad ibn Mustafa (Mustafa's son Mohammed), states that his work was completed in his hands, and prays to his family and teachers. It is understood that this person was one of Marashi's students and Marashi had this student dictate his work.

Ahmed al-Marashi, one of the great scholars that trained in Maraş, served as a mufti in the city after Sunbulzade Mufti Esad Effendi and passed away in Maraş in 1165 (Hijri) /1752 (Common Era). Marashi, who had a distinguished place among the Ottoman ulama, was also famous among the public for his love of benevolence and charity in his elite status.

The study aims to introduce al-Marashi's life, works, and scientific personality and ensure that he gets the value he deserves within the scientific community.

Keywords: History of Sects, Ahmed al-Marashi, Debbagi, Maraş, Marashi, Ottoman

Giriş

İtikadî meseleler üzerindeki tartışmalar, farklı yaklaşımlar ve yorumlar, değişik itikadî mezheplerin, fırkaların ve siyasi oluşumların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Mezheplerin ortaya çıkmasında tesiri bulunan bazı fikir ve düşünceler sadece ilk ortaya çıktığı dönemle sınırlı kalmamış, tarih boyunca tartışılmış ve günümüzde de hala tartışılmakta olduğu görülmektedir. İtikadî bir meseleyi doğru bir zeminde tartışabilmek ve ileri sürülen iddiaları temellendirebilmek için mümkün olduğunca meselenin ortaya çıktığı zamanı, ortaya çıkış nedenini, kimler tarafından nasıl tartışıldığını, zaman içerisinde farklı yönlere evrilip evrilmediğini tespit edebilmek ilmi bakımdan son derece önem arz etmektedir.

Mezhepler arasında söz konusu ihtilafli meseleler tarih boyunca olduğu gibi Osmanlı dönemi alimleri arasında da yoğun bir şekilde tartışılmıştır. Ancak özellikle Osmanlı döneminde telif edilen eserlerin günümüz latin alfabesiyle yazılmayışı, hatta birçoğunun Arapça olarak yazılmış olması gibi nedenler başta olmak üzere pek çok eser ve müellif günümüz araştırmacılarının ilgisinden uzak kalmıştır. İslâm Mezhepleri Tarihi alanında çok kıymetli bulduğumuz Risâle-i Münciye adlı eserin müellifi Ahmed el-Mar'aşî de Osmanlı'nın yetiştirdiği önemli alimlerden biri olup, birçok konuda eserler telif etmesine rağmen kendisi akademik çalışmalara konu edilmemiştir. Bu çalışmada Ahmed el-Mar'aşî'nin hayatı, ilmî şahsiyeti ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Böylece Ahmed el-Mar'aşî'nin ilmi yönden tanınması, fikirlerinin neler olduğu ve bu düşüncelerinin oluşmasında yaşadığı dönemin özelliklerinin ne gibi katkısının olduğu ortaya çıkartılması, özelde İslam Mezhepleri Tarihi çalışmalarına genelde de bilim dünyasına sağladığı kazanımların anlaşılması hedeflenmiştir.

1. Ahmed el-Mar'aşî'nin Hayatı

Hem yaşadığı dönem ve bölge itibarıyla hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun ilmî ve kültürel hayatı bakımından oldukça önemli bir yere sahip olduğunu değerlendirdiğimiz Mar'aşî'nin hayatı hakkında ulaştığımız bilgiler oldukça sınırlıdır. Mar'aşî'nin çağdaşı ulema, Osmanlı sosyo-kültürel hayatı ve dönemin siyasal ve dinî hayatı hakkında yeterince aydınlatıcı bilgi bulunmakla birlikte Mar'aşî'den bahseden temel bibliyografya türü kaynaklarda aktarılan bilgiler de oldukça sınırlı ve yüzeyseldir. Mar'aşî'nin kendi yazmış olduğu yirmi civarındaki eserde de kendi hayatı hakkında kayda değer bir bilgi bulunmamaktadır.

Nispesinden Maraşlı olduğu anlaşılan ve Maraş'ın yetiştirmiş olduğu büyük alimlerden birisi olarak kabul edilen Ahmed el-Mar'aşî ed-Debbağî, Debbağzâde

Ahmed Efendi ismiyle de anılmakta olup, elde bulunun kaynaklarda doğum tarihiyle ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Söz konusu kaynaklara göre, alim olduğu ve medreselerde müderrislik görevinde bulunduğu anlaşılan Ahmed el-Mar'aşı, Sünbülzâde Müftü Esad Efendi'den sonra Maraş'ta müftülük yapmış ve 1165/1752 yılında Maraş'ta vefât etmiştir. Bir taraftan Osmanlı uleması arasında seçkin bir yere sahip olan Mar'aşı diğer taraftan halk arasında da üstün bir mevki sahibidir. Özellikle İslâm Mezhepleri, akaid, tefsir, kelim, mantık ve kıraat ilimlerinde telif ettiği eserler onun derin bilgi sahibi olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca Mar'aşı halk arasında ihsanda bulunması, hayır ve hasenatı sevmesi ile şöhret bulmuştur. Nitekim Kanlıdere'nin üstünde bulunan eğri köprünün, onun eserlerinden biri olduğu rivayet edilmektedir (Dikici, 2017:104; Müezzın, 2013: xiii; Alparslan, 2018: viii).

Ahmed el-Mar'aşı'nın doğum tarihi kaynaklarda belirtilmediği için, vefat tarihine, ilmî kişiliğine, ortaya koyduğu eserlere ve oğlu Mehmet Efendi'nin Kasım Efendizâde İbrahim Efendi'nin 1131/1718 yılında vefatından sonra Burhan Efendi Darü'l-Hadis'inde müderrislik görevine başladığı (Atalay, 2008:137; Bursalı, 1333 h.: 308) bilgilerine göre onun, XVII. yüzyılın sonlarında doğduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Mar'aşı'nın hayatta olduğu zaman dilimi Osmanlı Devleti'nin gerileme devri olan Sultan III. Ahmed (1703-1730) ve Sultan I. Mahmud (1730-1754) dönemlerine denk gelmektedir.

Kaynaklarda Mar'aşı nispesiyle anılan pek çok alime rastlamaktayız. Bu nispe bazı kaynaklarda Mar'aşı, bazılarında Mer'aşı, bazılarında ise Maraşı şeklinde geçmektedir. Ancak biz çalışmamızda bu nispeyi Mar'aşı şeklinde kullanmayı uygun gördük. Kaynaklarda; biri Anadolu'da bulunan Maraş ili, diğeri ise İran'ın Taberistan bölgesinde bulunan Amül şehri olmak üzere iki bölgede "Mar'aşı" (Maraşlı) diye adlandırılan ilim adamları bulunmaktadır. Fakat söz konusu bu iki bölgede yetişmiş olan bilim ve düşünce adamlarının kökenleri hakkında da fazla malumat bulunmamaktadır (Karlığa, 2004:8). Ömer Rıza Kehhale'nin *Mu'cemu'l-Müellifin* adlı eserinde Mar'aşı nispesiyle anılan elli bir alim zikredilmektedir (Kehhâle, 1993: 518-519).

Tarihte ve günümüzde çeşitli ilim dallarında şöhret olmuş, kendisinden söz ettirmiş Maraşlı pek çok bilgin bulunmaktadır. Bunların içerisinde fakih ve müfessir gibi nispelele anılan İslâm alimleri olduğu gibi, matematikçi, fen ve tabiat bilgini, tabiplik, nakîbüleşraflık, kazaskerlik gibi önemli görevleri ifa edenler, mantıkçılar ve yüksek eğitim kurumlarında ders verecek seviyede yetkin müderrisler de bulunmaktadır (Kahraman, 2004:308). Ahmed el-Mar'aşı de bunlardan biri olup

çeşitli ilim dallarında tahsil görerek kendisini yetiştirmiş, bu alanlarda eserler telif etmiş, müderrislik ve müftülük yapmıştır.

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde Ahmed el-Mar'aşî'den bahsederken; Debbağ Müftü Ahmed Efendi (Mar'aşî) ismiyle bahseder ve onun Maraş'ta yetişmiş fudaladan yani faziletli ulemadan biri olduğunu belirtir (Bursalı, 1333h:308).

Ahmed el-Mar'aşî, *er-Risâletü'l-Münciye* adlı eserinde kendisini “Debbâğî ismiyle meşhur Ahmed el-Mar'aşî” diye takdim etmektedir (Mar'aşî, 211b). Ahmed el-Mar'aşî'nin “Debbağ”, “Debbağî” ve “Debbağzâde” nispleriyle isimlendirilmesi, onun ve ailesinin memleketi Maraş'ta Debbağlık yapmış olduğunu ve bu mesleğin baba mesleği olduğunu göstermektedir.

Debbağ, (sepici) deri tabaklayan kişilere verilen bir isimdir (Söylemez, 2014:51). İşlenerek kullanılması ilk insana kadar dayandırılan ve çok geniş bir kullanım alanına sahip olan deri, kâğıdın icadına kadar çok uzun bir süre yazı malzemesi olarak da kullanılmıştır (Bozkurt, 1994:174). Osmanlı döneminde Anadolu'nun pek çok şehrinde olduğu gibi Maraş'ta da en revaçta olan sanatın debbağlık olduğunu belirten Besim Atalay, Maraş'ta 170 kadar debbağ dükkânının bulunduğunu kaydeder (Yinanç ve Elibüyük, 1988:36; Söylemez, 2014:51).

Mehmed Süreyya, Debbağzâde nispesine sâhip Ahmed Efendi isimli üç farklı alim zikretmektedir. Fakat bu şahıslar hakkında vermiş olduğu kısa bilgilere ve vefat tarihlerine bakıldığında Ahmet el-Mar'aşî'nin bu şahıslardan biri olmadığı anlaşılmaktadır (Süreyya, 1996:173).

Carl Brockelman'nın da biri Kazasker olan Ahmed Efendi el-Mar'aşî, diğeri ise, XVIII. yüzyılda yaşamış olan ve Molla Yeğen diye tanınan, kütüphânelerde “*Hâşiye alâ Hüseyniye fi İlmi'l-Âdâb*” ve “*Şerh-u Bahsi'l-İlm*” adlı iki eserinin yazma nüshaları bulunan, Maktul İbrahim Paşa'nın yeğeni olduğu belirtilen Ahmed b. Muhammed el-Mar'aşî olmak üzere Mar'aşî nisbesine sahip Ahmed Efendi isimli iki farklı alimi zikrettiği belirtilmelidir (Dikici, 2017:105).

Ahmed el-Mar'aşî'nin kendisi gibi alim Mehmed isminde bir oğlu vardır. Debbağzâde diye tanınan Mehmet Efendi, eğitimini tamamladıktan sonra Kasım Efendizâde İbrahim Efendi'nin 1131/1718 senesinde vefat etmesi üzerine ondan boşalan Burhan Efendi Darü'l-Hadis'inde müderrislik yapmış, daha sonra da müftülük görevinde bulunmuştur (Atalay, 2008:137; Bursalı, 1333h:308). Fakat bu Mehmed Efendi'nin, 1702 yılında vefat eden Osmanlı Şeyhülislâmı Debbağzâde Mehmed Efendi ile karıştırılmaması gerekmektedir. Çünkü ikisi farklı kişilerdir

(İpşirli, 1994:62). Maraşî'nin diğer aile fertleri hakkında ise fazla bilgi bulunmamaktadır.

2. Ahmed el-Mar'aşî'nin İlmî Şahsiyeti

Mar'aşî'nin yaşadığı dönem olan XVIII. yüzyılda Maraş ve çevresi, Osmanlı fikir hayatının en canlı ve en hareketli olduğu bölgelerden birisiydi. Şehir, Doğu-Batı ve Güney-Kuzey istikametinde ulaşım yollarının kesiştiği noktada bulunduğu için, imparatorluk dâhilinde ve İslâm dünyasında yaygın olan farklı fikirlerin temsilcilerinin uğrak yeri durumunda bulunuyordu. Özellikle Arabistan ve çevresinde yaygınlaşan Selefi anlayış, bir süredir bütün imparatorluk sathında egemen olmuş bulunan Süfi eğilimler ve buna karşılık payitahttan esen yenileşme rüzgârları, bölgede geniş yankılar uyandırıyor (Karlığa, 2004:4-5; Dalkılıç, 2019:25-37).

Ahmed el-Mar'aşî'nin ilmîni nerede ve hangi alimlerden aldığı, kendisinden kimlerin ilim tahsil ettiği, yetiştirdiği öğrencileri, ilim tahsili ya da başka nedenlerle Maraş dışında başka şehirlerde bulunup bulunmadığı gibi konularla ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak Mar'aşî'nin özellikle tefsir, kelam, mantık ve kıraat gibi farklı ilim dallarında yazmış olduğu eserler onun ilmî seviyesini, uzun yıllar ilim tahsil ettiğini ve pek çok alimden ders okuduğunu, müderris olarak anılması da onun talebe yetiştirdiğini göstermektedir.

Yazdığı eserlerden ilim ve irfâna karşı derin bir muhabbet içerisinde olduğu anlaşılan Mar'aşî'nin çağdaşı, aynı zamanda hemşehrisi, daha fazla tanınan ve onunla benzer ilim dallarında eserler vermiş olan Saçaklızâde'nin tahsil hayatına bakıldığında, Saçaklızâde'nin ders aldığı hocaların hepsinden olmasa da birkaçından ders almış olabileceği değerlendirilmektedir. Özellikle Hasan el-Mar'aşî'den ders almış olma ihtimali yüksektir.

Ahmed el-Mar'aşî gibi doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte XVII. yüzyıl sonu ile XVIII. yüzyıl başında yaşamış olan (Oktan, 2019:108) ve Maraş'ta yerleşik köklü bir aileye mensup olduğu bilinen Saçaklızâde Mehmed Efendi (ö.1145/1732) (Özcan, 2004:53), ilk ilim tahsilini doğduğu yer olan Maraş'ta bulunan ulemâdan almıştır (Bursalı, 1333h:325). Daha sonra sırasıyla Tibyân Tefsîri mütercimi Tefsîrî Mehmed Efendi (ö.1698), Hasan el-Mar'aşî ve Dârendevî Hamza Efendi'den dersler almıştır (Özcan, 2004:54-55). Saçaklızâde, daha sonra Şam'a giderek zamanın büyük alimi Abdülgâni Nablûsî (1640-1731)'den tefsir, hadis ve tasavvuf alanında dersler almıştır (Bursalı, 1333h:325). Mar'aşî'nin de muhtemelen bu alimlerin bazılarında ilim tahsil etmiş olabileceği anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan aynı şekilde doğum tarihi belli olmayan ve Mar'aşî'den 20 yıl kadar önce vefat etmiş olan Saçaklızâde'nin yaş itibarıyla Mar'aşî'den daha büyük mü olduğu yoksa erken yaşta mı vefat ettiği de bilinmemektedir. Saçaklızâde'nin 1660-1670 yılları arasında doğduğunun (Özcan, 2018:368) ifade edilmesini ve kaleme aldığı 30 civarındaki eserini göz önünde bulundurduğumuzda onun normal yaşta vefat etmiş olduğu söylenebilir. Buna göre de Mar'aşî'nin Maraş'ta bulunan medreselerde ders vermiş olan Saçaklızâde'den ders almış olma ihtimali bulunmaktadır.

Ancak Selefî anlayışı savunan ve muhalif düşünenleri neredeyse dinsizlikle itham eden eserler kaleme almış, imparatorluk sınırları içerisinde oldukça etkili ve ünlü bir alim olan çağdaşı ve hemşehrisi Saçaklızâde Mehmed Efendi (ö.1732) (Karlığa, 2004:5) ile Ahmet el-Mar'aşî'nin düşünce yapısının aynı olmadığı anlaşılmaktadır.

Ahmed el-Mar'aşî'nin *Risâle-i Müniciye* adlı eserinden elde ettiğimiz düşüncelerine bakıldığında Mar'aşî, kendisinin İmam Mâtürîdî ve Ebû Hanife'nin tarafında olduğunu vurgulu bir şekilde ortaya koymakta ve Hanefî-Mâtürîdî geleneğinden gelen alimlerin eserlerini ve görüşlerini kendi düşüncesine kaynak olarak göstermektedir.

Kaynaklarda öğrencileri hakkında bilgi bulunmamakla birlikte Mar'aşî'nin, kendisi gibi alim Mehmet ismindeki, Kasım Efendizâde İbrahim Efendi'nin (ö. 1131/1718) vefatının ardından, ondan boşalan Burhan Efendi Darü'l-Hadis'inde müderrislik yaptıktan sonra müftülük görevinde bulunmuş olan Debbağzâde Mehmet Efendi'nin (Dikici, 2017:105), büyük ölçüde kendisinden ders almış olduğunu tahmin ediyoruz.

Mar'aşî, *Risâle-i Müniciye* adlı eserinin sonunda Muhammed b. Mustafa isimli birinden bahsetmekte, eserinin onun elinde tamamlandığını ifade etmekte ve onun ailesine ve hocalarına dua etmektedir. Bundan da anlaşılıyor ki bu zat Mar'aşî'nin öğrencilerinden biri olup eserini bu öğrenciye dikte ettirmiş bulunmaktadır.

3. Ahmed el-Mar'aşî'nin Eserleri

Ahmed el-Mar'aşî'nin özellikle tefsir, kelam, mantık ve kıraat ilimlerinde derin bilgi sahibi olduğu ve bu alanlarda eserler kaleme aldığı görülmektedir. Onun, Hanefî-Mâtürîdî mezhebi ile ilgili görüşlere vakıf olduğu, kendisinin de bu görüşleri tercih ettiği eserlerinden açıkça anlaşılmaktadır. Ancak diğer İslâm mezheplerinin ilgilendiği konularla ilgili görüşlerini uzman seviyesinde naklettiğini de ifade etmek

gerekir. Özellikle Eş'arilik ve Mu'tezile ile ilgili görüşlerini söz konusu mezheplerin en temel kaynaklarından ve alimlerinden naklettiği görülmektedir.

Mar'aşî'nin günümüze kadar ulaşan ve kütüphâne kayıtlarında yer aldığını tespit edebildiğimiz eserleri şunlardır:

1. *er- Risaletü 'l-Münciye min vesveseti 'l-Mu'tezile ve 'l-Cebriyye*

Mar'aşî'nin akaid, kelim ve mezheplerle ilgili olarak kaleme aldığı bu yazma eser Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesinde Köprülü 2 Hafız Ahmed Paşa koleksiyonu 34 Ha 346/14 demirbaş numarasıyla kayıtlı olup mecmuanın 211-259 varakları arasında bulunmaktadır. Dili Arapça olan eser, nesih yazı türü ile yazılmış olup Muhammed b. Mustafa tarafından istinsah edilmiştir.

Eserin, aynı kütüphanede Yazma Bağışlar koleksiyonu 05927-007 demirbaş numarasıyla, “*Risale Münciye Min Vesveseti 'l-Mu'atazile ve 'l-Cebriyye*” adıyla kayıtlı başka bir nüshası daha bulunmaktadır. Mecmuanın 105-115 varakları arasında bulunan eserin önceki nüshaya nazaran oldukça eksik olduğu görülmektedir.

Mar'aşî'ye nispet edilen, Şam Zahirîye Kütüphanesinde, 38 varak halinde, “*Risaletü 'l-Münciye min Teşnî 'l-Mu'tezile ve vesveseti 'l-Mu'tezile fi Medhaliyyeti İhtiyari 'l-abdi fi ef'ali 'l-İhtiyariyyeti*” adıyla 228778 numarada kayıtlı bir eser daha bulunmaktadır. Eser, Mar'aşî'nin vefatından sonra h.1170 yılında Mustafa b. Hasen tarafından istinsah edilmiştir (Juma al-Majid, 2020). Suriye'deki iç karışıklıklar nedeniyle kendisini görme imkânı bulamadığımız esere ulaşma çabamız devam etmektedir. Çok çeşitli yollarla söz konusu nüshanın temini konusunda her fırsatı değerlendirmekteyiz. Eserin bu nüshasına ulaşıncaya kadar onun hakkındaki tahminimiz yukarıdaki eserin farkı bir nüshası olduğu şeklindedir. Bu nüshalarının dışında üç ayrı yerde daha kaydı bulunan (Fihris, 148: 4/70; app.alreq: 2022; ataturkkitaplığı: 2022) eserin bu nüshalarını da görme imkânımız olmamıştır.

2. *Risâle fi 'n-Nizâi beyne Ehli's-Sünne ve 'l-Mu'tezile*

Akaid, inanç esasları ve mezheplerle ilgili bu yazma eser Arapça olarak kaleme alınmıştır. İran İslamî Şûra Meclisi Kütüphanesi'nde 10-9335 demirbaş numarası ile kayıtlıdır. Mecmuanın 8-21 varakları arasında bulunmaktadır. Eserde büyük ve küçük günah konusunda Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasında ortaya çıkan tartışmalar konu edilmektedir. Eserin nispesi olarak Ahmed b. Muhammed Mar'aşî Debbâğî (1165 h.) olarak gösterilmektedir. Mar'aşî'nin *Risâle fi 'n-Nizâi beyne Ehli's-Sünne ve 'l-Mu'tezile* adlı eserinde tartıştığı “büyük günah” ve “mürtekip-i kebire” yani büyük günah işleyeninin durumu konusu, yaşadığı dönem Osmanlı toplumu

açısından tekrar gündeme gelen konulardan biri olmalıdır. Söz konusu eserin telifi Osmanlı'nın gerileme dönemine denk gelmektedir ve her toplumda gerileme dönemlerinde toplumun çözülmesini hızlandıran dinî, siyasî ve sosyo-kültürel sorunlar vardır. Bu durum daha önceki İslâm toplumlarında defalarca yaşanmıştır. Emeviler, Abbasiler ve özellikle de büyük trajediler yaşanan Endülüs toplumunun yıkılışı esnasında toplumda yaşanan tartışmalar önemli ipuçları vermektedir.

Bu konuda İbn Hazm'ın tanıklığına başvurulduğunda benzer hususların eserlere konu olduğu açıklıkla görülecektir. O, Endülüs toplumunda ortaya çıkan tartışmaların toplumu nasıl parçaladığını, birbirinden nasıl uzaklaştırdığını ve geri bıraktığını çok farklı yönleriyle ortaya koymaya çalışır. Bu bağlamda Endülüs'ü anlamayan İslâm tarihini anlayamaz ve olayları doğru bir yöntemle yorumlayamaz denilebilir. İbn Hazm'ın özellikle *el-Fasl* adlı eserine bakıldığında yaşadığı dönemden (384-456/994-1064) geriye doğru bakarak, bir tarih ve toplum tahliline giriştiği anlaşılır. Kuşkusuz bir düşünürü, çağının tanığı olarak görmek mümkündür. Bu durum benzer özelliklere sahip toplumlarda yaşadığından dolayı İbn Hazm için geçerli olduğu gibi Ahmrd el-Mar'aşî için de geçerlidir. Bu yönüyle, Endülüs'ün ihtişamlı günlerinin artık sona yaklaştığı ve Müslümanların derin kültür ve siyasal krizleri yaşamaya başladığı bir dönemde İbn Hazm, İslâm'ın kendi dönemine kadar geçen yaklaşık beş asırlık tarihini dikkate alarak, geniş bir analizle Endülüs toplumunun dağılması ve parçalanmasının önüne geçecek bir çözüm arayışına girer (Dalkılıç, 2005: 10 vd.; 2004: 75-118). Bu yönüyle Ahmet el-Mar'aşî de İbn Hazm'ın temel perspektifiyle meselelere baktığı, onun daha çok toplumda sorun üretecek meselelere çözüm üretme çabası içinde bulunduğu söylenebilir (Teber, 2007:116). Bu durumu inanç esasları içinde büyük günah konusu ve mürtekibi kebirinin durumu ile güncelleyerek işlemiştir.

Dönemin bilim insanları toplumun tanığı olarak görüldüğünde aslında Osmanlı toplumunda çok daha erken dönemde büyük günah, taassub, iman-küfür ve benzeri inanç sorunları gündeme taşınmış ve çözüm önerileri içeren eserler telif edilmiştir. Bunların en önemlilerinden biri Şehzade Korkut (Dalkılıç, 2020:149-165), bir diğeri ise Birgivi'dir (Dalkılıç, 2019:25-37). Toplumda ortaya çıkan sorunlara çözüm üretme çabaları her devirde dönemin duyarlı bilginleri tarafından gündeme taşınmış ve çözüm önerileri sunulmuştur. Ahmet el-Mar'aşî'nin de kendi döneminin bir tanığı olarak birçok konuda toplumu aydınlatma görevini üstlendiği anlaşılmaktadır.

3. *Haşiye el-Akâidi'n-Nesefiyye* (Archive.org, 2021).

Akaid ile ilgili Arapça olarak kaleme alınmış olan bu yazma eser, İnan İslâmî Şûra Meclisi Kütüphanesi'nde (Parlamento Kütüphanesi) IR30661 sertifika numarasıyla kayıtlıdır. Eserle ilgili yapılan açıklamalara bakıldığında yukarıdaki eserle aynı mecmua içinde ve aynı varaklar (8b-21a) arasında olduğu anlaşılmaktadır. Fakat aynı kütüphanede farklı iki eser adı ve künyesiyle verilmektedir. Eserin nispesi ise Ahmed Mar'aşî Debbâğî (11-12. Asır) olarak ifade edilmektedir.

4. *Hâşiye âlâ Şerh-i Sûreti'l-İhlâs li'bni Sînâ*

Mar'aşî'nin tefsirle ilgili kaleme aldığı bu yazma eser, Süleymâniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah Bölümü, 273'te bulunmaktadır. Bu nüshanın yazısı ta'lik olup, mecmuanın 147-156 varakları arasında bulunmaktadır. Bir başka nüshası, Esad Efendi Bölümü, 3584'te kayıtlıdır (Dikici, 2004:34; 2017:105; Güney, 2008:52; Abay, 1999:260).

5. *Hâşiye âlâ Tefsîr-i âyet-i "illâ en yü'minu mine'l-Beyzâvi"*

Mar'aşî'nin kaleme aldığı yine tefsirle ilgili olan bu yazma eseri, Süleymâniye Kütüphanesi, Antalya-Tekelioğlu Bölümü, 885'te kayıtlıdır. Başka bir yazma nüshası da 788'de mevcuttur. Bu nüshanın yazısı ta'lik olup, mecmuanın 27-33 varakları arasında yer almaktadır (Dikici, 2017:34).

6. *Risâle fî Beyân-i Kavlihi Teâlâ "innallâhe lâ ya'firu en yüşrike"*

Mar'aşî'ye ait bu yazma eser, Süleymâniye Kütüphanesi, Hâlid Efendi Bölümü, 448'de kayıtlı bulunmaktadır. Tefsirle ilgili bu nüshanın yazısı nesih olup, mecmuanın 10-16 varakları arasında yer almaktadır (Dikici, 2017:34).

7. *Tefsîru Kavlihî Te'âlâ "kul innema yuha ileyye ennema ilahukum ilahun vahid"*

Bu yazma eser, İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Antalya Tekelioğlu'nda 07 Tekeli 885/4 demirbaş numarası ile kayıtlıdır. Osman b. Hüseyin tarafından istinsah edilmiştir. Bu nüshanın yazısı ta'lik olup, mecmuanın 21b-26b varakları arasında yer almaktadır (Bursalı, 1333h:308; Dikici, 2004:34; 2017:105). Mar'aşî'ye ait bu eserin adı bazı kaynaklarda "*Tefsîru âyet-i "kul innemâ yûhâ min sûreti'l-Enbiyâ"*" şeklinde zikredilmiştir.

8. *Tefsîru Kavlihî Te'âlâ "vemâ nekamu minhüm İlla en yü'minu bi'llahi'l azizi'l-hamid" (Enbiya108)*

Tefsirle ilgili kaleme alınan yazma halindeki eser, İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Antalya Tekelioğlu'nda 07 Tekeli 885/4 demirbaş

numarası işle kayıtlıdır. Bu nüsha, mecmuanın 27b-43b varakları arasında bulunmaktadır (Bursalı, 1333h:308; Dikici, 2004:34; 2017:105). Eser bazı kaynaklarda “*Tefsîru âyeti “vemâ nekâmu minhûm illâ en yu’minû (Enbiya108)”* şeklinde kayıtlara geçmiştir.

9. *Risâle fi’l-Muhâkeme*

Mar’âşî’nin Arap edebiyatına dâir kaleme aldığı bu yazma eser, Süleymâniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah Bölümü, 273’te mevcuttur. Bu nüshanın yazısı ta’lik olup, mecmuanın 157-160 varakları bulunmaktadır (Dikici, 2004:34; 2017:105).

10. *Risâle fi Şerhi’t-Tarîkati’l-Muhammediyye*

Birgivi’nin Tarîkati’l-Muhammediyye adlı eserinin şerhi üzerine Mar’âşî tarafından yazılan eser, Beyazıd Devlet Kütüphanesi, 8021’de bulunmaktadır (Dikici, 2004:34; 2017:105).

11. *Risâle fi Kavli’l-Hayali*

Mar’âşî’nin Mantıkla ilgili yazdığı bir eserdir. Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi’nde 21 Hk 811/3 demirbaş numarası ile kayıtlı olan eser, mecmuanın 119b-124b varaklarında kayıtlıdır. Muhammed b. Musa tarafından istinsah edilmiştir.

12. *Nebzetün min Takriri’l-Kıyasi Fi ilmi’l-Mizan*

Mar’âşî’nin Mantıkla ilgili yazdığı başka bir eseridir (Alparslan, 2018:275). Eserin bir nüshası Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi’nde 19 Hk 5072/8 demirbaş numarası ile kayıtlı olup, mecmuanın 74b-75b sayfaları arasında bulunmaktadır. Diğer bir nüshası ise iki varak halinde Konya Kütüphanesinde 501452 ve 656031 numaralarda kayıtlıdır. Bu nüsha Mar’âşî’nin vefatından sonra h. 1219 yılında istinsah edilmiştir. 656031 numara ile kayıtlı olduğu kütüphane ismi verilmeyen tek varaklık başka bir nüshası da zikredilmektedir (Juma al-Majid, 2020).

13. *el-Esas ve Mukaddimetü’l-Kıyasi’d-Debbâğî ale’l-Hayali* (Alparslan, 2018:283).

Mar’âşî’nin mantıkla ilgili, Muhammed b. Musa tarafından istinsah edilen bu eser yukarıdaki eserle aynı eser midir yoksa farklı bir eser mi olduğu hususunda bilgimiz bulunmamaktadır.

14. *Risâle fi’l-Muhakemeti beyne’t-Taftazâni ve’l-Hal* (Ahmed b. Muhammed ed-Debbâğî el-Mar’âşî) (app.alreq.com, 2021).

Mar’âşî’nin Arap Dili ve Edebiyatıyla ilgili eseridir.

Bu eserlerin dışında ayrıca Debbağzâde Ahmed Efendi'nin (Mar'aşî) Şam Zahirîye Kütüphanesinde 450968 numarada kayıtlı bulunan *Risale fi İlmin ve Beyani Tariki'l-Kudat* (Juma al-Majid, 2020), *Naklün Likelâmi't-Taftazânî fi Kazıyyeti'l-Kebir* (Müezzîn, 2013:35), *Muhakeme beyne Hocazâde ve Ba'dü'l-Ulemâ* (app.alreq.com, 2021), Keşşâf ve Beyzavî tefsirleri üzerine irad olunan eşkalden Kadı Mahşîsî Sa'dî Çelebi'nin vermiş olduğu cevabın tahkiki zımında Şeyhulislam Efendi tarafından vaki olan emre uyarak, Kâzâbâdî ve Esad Yanyavî tarafından yazılan risâleye zeyl olmak üzere yazdığı, “*Vaz'ıyye Risâlesi*” ile “*Fatiha-i Şerife Şerhine Hâşiye*” adlı iki risâlesi ile (Atalay, 2008/1139:175/137; Bursalı, 1333h:308; Dikici, 2004:105). “*Tahkîku Teveccühi'l-Beydâvî fi Sûrati'l-Burûc*”, “*Tahkîku Cevâbi's-Sa'dî an İ'tirâdi Sâhibi'l-Keşf ale'l-Kâdî, el-Muhâkeme beyne Ârâi'l-Muhakkıkîn fi Sûrati'l-En'âm*” ve “*Ta'lîka alâ Tefsîri'l-Beydâvî*” adlı eserlerinin bulunduğu belirtilmektedir (Abay, 1999:260).

Sonuç

Kaynaklarda doğum tarihini tespit edemediğimiz Ahmed el-Mar'aşî, Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemi olan Sultan III. Ahmed (1703-1730) dönemi ile Sultan I. Mahmud (1730-1754) dönemlerinde yaşamış önemli bir Osmanlı alimidir. Vefat tarihine, ilmî kişiliğine, oğlu Mehmet Efendi'nin müderris olarak göreve başladığı tarihe ve ortaya koyduğu eserlere bakarak, XVII. yüzyılın sonlarında dünyaya gelmiş olduğunu tahmin ettiğimiz Mar'aşî, 1165/1752 yılında memleketi Maraş'ta vefât etmiştir.

Mar'aşî'nin yaşadığı dönem olan XVIII. yüzyılda Maraş ve çevresi, Osmanlı ilim ve fikir hayatının en canlı ve en hareketli olduğu bölgelerden birisi olma özelliğine sahiptir. Böyle bir dönemde yaşamış olan Ahmed el-Mar'aşî'nin ilmîni nerede ve hangi alimlerden aldığı, kendisinden kimlerin ilim tahsil ettiği, yetiştirdiği öğrencilerin kimler olduğu gibi konular hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak Mar'aşî'nin özellikle tefsir, kelam, mantık ve kıraat gibi farklı ilim dallarında yazmış olduğu eserler onun ilmî seviyesini, uzun yıllar ilim tahsil ettiğini ve pek çok alimden ders aldığını, müderris olarak anılması da onun talebe yetiştirdiğini göstermektedir. Ayrıca Mar'aşî, alim ve müderris olmasının yanında müftülük görevinde de bulunmuştur.

Risâle-i Müniciye başta olmak üzere pek çok eser kaleme alan Mar'aşî'nin bu eserinden elde ettiğimiz düşüncelerine bakıldığında, onun kendisini İmam-ı Azam ve İmam Mâtürîdî'nin kuvvetli bir savunucusu olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumu

vurgulu bir şekilde ortaya koymakta ve Hanefi-Mâtürîdî geleneğinden gelen alimlerin eserlerini ve görüşlerini kendi düşüncesine kaynak olarak göstermektedir.

Mar'aşî'nin yaşadığı dönem, ortaya koyduğu eserler ve görüşleri dikkate alındığında, onun Osmanlı döneminde yetişmiş önemli bir Ehl-i Sünnet alimi olduğu, toplumsal bilincin gelişmesi ve cehaletle mücadele etme çabası içerisinde olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Abay, M. (1999). "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası", *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*, C. IV, S. 6, ss. 249-303, İstanbul.
- Alparslan, Y. (2018). *Maraşlı Mantıkçılar*, Kahramanmaraş.
- Atalay, B. (2008). *Maraş Tarihi ve Coğrafyası*, Yay. Haz., İlyas Gökhan-Mehmet Karataş, Ukde Kitaplığı: Kahramanmaraş.
- Bozkurt, N. (1994). "Deri", TDV İslâm Ansiklopedisi, C. IX, s. 174-175, İstanbul.
- Bursalı M. T. (1333h). *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i Amire: İstanbul.
- Dalkılıç, M. (2020). "Osmanlı Uleması Bağlamında Şehzade Korkud'a Göre Din Adamları ve Taassup," Şehzâde Korkut Kitabı içinde, (Editör: Muhammet Fatih Duman, Ahmet Ögke), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: ss.149-165, Antalya.
- (2004). "İbn Hazm Perspektifinden Endülüs'te Mutezile", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 10, ss. 75-118.
- (2019). "İslam Mezhepleri Bağlamında Balıkesirli İslam Âlimi İmam Birgivi'nin Ehl-i Sünnet Algısı ve Vehhabilik/Selefilikle Suçlanmasının Günümüze Yansımaları", *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi*, C. II, ss. 25-37.
- (2005). *Sosyo-Kültürel ve Siyasal Gelişmeler Bağlamında İslâm Mezhepleri (Endülüslü İbn Hazm Örneği)*, Lale Yayıncılık: İstanbul.
- Dikici, R. (2017). "Ahmed Edendi (Debbağzade)", *Kahramanmaraş Ansiklopedisi*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Yayınları: C. I, ss. 104-106, Kahramanmaraş.
- Dikici, R. (2004). "Türkiye Kütüphanelerinde Yazma ve Matbu Eserleri Bulunan Kahraman Maraş'lı Âlim, Edip ve Şairler", *I. Kahramanmaraş Sempozyumu*, C. I, ss. 29-41, Kahramanmaraş.
- Fihri'sü'l-Hızaneti't-Teymûriyye, Darul Kütübi'l-Mısriyye, Kahire, 1948, c. 4, s. 70.
- Güney, A. F. (2008). "İbn-i Sina'dan Elmalî'ya İhlâs Suresi Felsefi Tefsir Geleneği", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı, İstanbul.

- İpşirli, M. (1994). “Debbağzâde Mehmed Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), İstanbul, C. IX, ss. 62-63.
- Kahraman, A. (2004). “Tarih ve Tabakat Kitaplarında el-Meraşî Nisbesiyle Anılan Maraşlı Bilginler”, *I. Kahramanmaraş Sempozyumu*, C. I, ss. 11-17, Kahramanmaraş.
- Karlığa, B. (2004). “On Sekizinci Yüzyıl Osmanlı Düşünce Hayatı ve Kahraman Maraş'lı Bazı Bilim Adamları”, *I. Kahramanmaraş Sempozyumu*, C. I, ss. 3-9, Kahramanmaraş.
- Kehhâle, Ö. R. (1993). *Mu'cemu'l-Müellifin*, Müessesetü'r-Risale: Beyrut.
- Mar'aşî, A. D. *Risâletü'l-Münciye min Vesveseti'l-Mu'tezile ve'l-Cebriyye*, Müstensih: Muhammed b. Mustafa, Köprülü Yazma Eserler Kütüphanesi, Hafız Ahmed Paşa Koleksiyonu, D. No: 34 Ha 346/14.
- Müezzîn, A. D. (2013). (Tahkik), Saçaklızâde, Debbağzâde, Derviş Muhammed, *Eski Maraşlı Âlimlere Ait Tefsir Metinleri*: Noya Medya: Kahramanmaraş.
- Oktan, Y. (2019). Saçaklızâde Muhammed b. Ebû Bekr el-Mara'sî (ö.1732)'nin “Risâletü's-Sürûr ve'l-Ferah” adlı eserinin tahlili. *Academic Knowledge*, 2 (2), 107-120. DOI: 10.5281/zenodo.3596362.
- Özcan, T. (2004). “Maraşlı Bir Osmanlı Âlimi: Saçaklızade Mehmed Efendi ve Eserleri” *I. Kahramanmaraş Sempozyumu*, C. I, ss. 53-68, Kahramanmaraş.
- Özcan, T. (2018). “Saçaklızâde Mehmed Efendi” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXV, s. 368-370. İstanbul.
- Söylemez, F. (2014). “Yeni Çağda Maraş (1522-1789)”, *Akdeniz'in Altın Kenti Kahramanmaraş*, Ed. Orhan Doğan- Ramazan Avcı-Serdar Yakar, Kahramanmaraş İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları: ss. 46-53.
- Süreyya, M. (1996). *Sicill-i Osmanî*, Yay. Haz., Nuri Akbayır, Çev. Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul.
- Teber, Ö. F. (2007). “İbn Hazm'ın Gâliyye'ye (İtidal Çizgisini Aşanlara) Eleştirisi Üzerine”, *Dinî Araştırmalar*, C. X, S. 29, ss. 115-128.
- Yinanç, R. – Elibüyük, M. (1988). *Maraş Tahrir Defteri (1563)*, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları: Ankara.
- <http://www.almajidcenter.org/> -Juma Al-Majid Center For Culture&Heritage, (21 Ocak 2020).
- <https://app.alreq.com/ar/Authors/Author/08d8409b-0105-4b93-808e-2871f5399ecb>, (29 Eylül 2021).
- <https://app.alreq.com/ar/AuthorBooks/AuthorBook/08d84348-ec8e-4150-8309-718c91cabddf>, (20.05.2022).
- <http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php>, (20.05.2022).

Arapça Öğretmenlerine Göre Arapça Ders Kitapları

Arabic Course Book in Views of Arabic Language Teachers

Sevim ÖZDEMİR

Prof.Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi Eğitim Fakültesi Arap Dili Eğitimi Anabilim Dalı, Süleyman Demirel University, Faculty of Education, Department of Arabic Language Education, sevimozdemir@sdu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7856-1401>

Makale Bilgisi	Article Information
Makale Türü – Article Type	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi – Date Received	7 Mayıs / May 2022
Kabul Tarihi – Date Accepted	24 Haziran / June 2022
Yayın Tarihi – Date Published	27 Haziran / June 2022
Yayın Sezonu - Pub Date Season	Haziran / June

Atıf / Cite as: Özdemir, S. (2022), Arapça Öğretmenlerine Göre Arapça Ders Kitapları (İmam-Hatip Ortaokulu 8. Sınıf)/Arabic Course Book In Views Of Arabic Language Teachers. Turkish Academic Research Review, 7 (2), 487-509. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr/issue/70651/1127314>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr>

Copyright © Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016- Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey. All rights reserved.

Arapça Öğretmenlerine Göre Arapça Ders Kitapları (İmam-Hatip Ortaokulu 8. Sınıf)

Sevim ÖZDEMİR

Öz

Eğitim, *girdi, süreç, çıktı ve değerlendirme* şeklinde öğeleri olan bir sistemdir. Tüm bu öğeler, öğrenciye isteyerek bir program çerçevesinde davranış kazandırmak içindir ve bu öğelerin herhangi birinde yapılan değişiklik, eksiklik ve yanlışlar işleyişi tümüyle etkiler.

Ders kitapları eğitimin vazgeçilmezlerinden olup, öğretmen ve öğrenciler tarafından en çok kullanılan materyaller arasında yer alır. Eğitim-öğretim sürecinin verimli bir şekilde sürdürülebilmesi için kitabın öğrencinin seviyesine, gelişim basamaklarına ve aynı zamanda eğitim programlarına uygun olması gerekir. İçeriği, dil ve anlatımı, öğretim teknolojileri ve materyal tasarımına uygun olmalıdır. Eğitim-öğretimde etkin bir rolü olan ders kitaplarının seçimi oldukça önemlidir ve ders kitaplarının değerlendirilmesi kitapların daha nitelikli olmalarına imkân sağlar. Ders kitapları eğitimdeki güncel gelişmelere rağmen yerini her zaman korumuştur. Ders kitaplarının hazırlanmasında bilimsel gelişmeler de dikkate alınmalıdır.

Araştırmanın amacı İmam-Hatip Ortaokulu 8. sınıf Arapça dersinde okutulan ve Millî Eğitim Bakanlığınca hazırlanmış olan *هِيَ تَعَلَّمُ الْعَرَبِيَّةَ* isimli ders kitabının, amacı, Arapça dil öğrenim ve öğretimine uygunluğu, kelime ve dil unsurlarının takdimi, kitaptaki etkinlikler ve alıştırmaların destekleyici kaynaklar açısından değerlendirilmesidir.

Bu çalışmada nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın örneklemini 2017-2018 eğitim-öğretim yılında İmam-Hatip Ortaokullarında 8. Sınıf Arapça derslerine girmekte olan 43 öğretmen oluşturmuştur. Araştırmada veri toplama aracı olarak anket kullanılmıştır. Araştırmaya katılan Öğretmenlerin anket sorularına verdikleri cevaplar SPSS programında değerlendirilmiş ve ortalamalar hesaplanmıştır.

Bu araştırma ile 8. Sınıf Arapça Ders Kitabının kitabın amacı nedir? Kitaptaki dil öğrenim ve öğretim yaklaşımı nasıldır? Kitaptaki görsel öğelerin tasarımı ne derece yeterlidir? Kelime ve dil unsurlarının anlatımı nasıldır? Etkinlikler ve alıştırmalar yeterli ve öğretici midir? Organizasyon ve konu sıralaması uygun mudur? Ve destekleyici kaynaklar doyurucu mudur? Sorularına cevap aranmıştır. Elde edilen cevaplar bilimsel veriler doğrultusunda incelenmiş, yorumlanmış ve önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Arapça Ders Kitabı, Kitap Değerlendirmesi, İmam-Hatip Ortaokulu, Arapça Öğretmenleri, Nicel Araştırma Yöntemi.

Arabic Course Book in Views Of Arabic Language Teachers (Religious Secondary School 8th Grade)

Abstract

Education is a system which has input, process, output and evaluation. All of these components are for students to acquire behaviors voluntarily in frame of a program and any changes, deficiencies and mistakes which are made in any of these component affects the process entirely. Coursebooks are vital and they are among the most used education materials by the students and teachers. They should be convenient for the academic levels of students, development steps, and education programs as well. Content of the coursebooks should be convenient for teaching and language, teaching technologies, and material design. Selection of the coursebooks which have an active

role in education is very important and the reviewal of the coursebooks makes them more qualified. It remained its place even though the current changes in education. Scientific developments should be considered in preparing coursebooks as well.

The purpose of the research is to review the Arabic *هَيَّا نَتَعَلَّمُ الْعَرَبِيَّةَ* coursebook which is used in Religious Secondary Schools for 8th grades in terms of convenience for Arabic language learning and teaching, the introduction of the vocabulary and language factors, activities in the coursebook, and workbooks.

The quantitative method was used in this study. The sample of the study consists of 43 Arabic language teachers who teach for 8th grades in Religious Secondary Schools in the 2017-2018 education and teaching year. In the study the questionnaire was used to gather the data. The answers of the teachers who participated in the study were evaluated by in the SPSS program and averages were calculated.

In this study the following questions were analyzed; What is the purpose of the Arabic language coursebook? What are the language teaching and learning approaches in the coursebook? To what extent are the visuals enough in the coursebook? How is the teaching of the vocabulary and language factors? Are the activities and exercises enough and instructive? Are the organization and sequence of the subject convenient? Are workbooks fulfilling? Gathered answers were analyzed, interpreted, and suggested according to the scientific data.

Keywords: Arabic Course Book, Arabic Language Teachers, Religious Secondary School, Reviewal of the Coursebook, Quantitative Method.

Structured Abstract

Coursebooks are vital and they are among the most used education materials by the students and teachers. They should be convenient for the academic levels of students, development steps, and education programs as well. Content of the coursebooks should be convenient for teaching and language, teaching technologies, and material design. Selection of the coursebooks which have an active role in education is very important and the reviewal of the coursebooks makes them more qualified. It remained its place even though the current changes in education. Scientific developments should be considered in preparing coursebooks as well.

The purpose of the research is to review the Arabic *هَيَّا نَتَعَلَّمُ الْعَرَبِيَّةَ* coursebook which is used in Religious Secondary Schools for 8th grades in terms of convenience for Arabic language learning and teaching, the introduction of the vocabulary and language factors, activities in the coursebook, and workbooks.

The quantitative method was used in this study. The sample of the study consists of 43 Arabic language teachers who teach for 8th grades in Religious Secondary Schools in the 2017-2018 education and teaching year.

In this study the following questions were analyzed; What is the purpose of the Arabic language coursebook? What are the language teaching and learning approaches in the coursebook? To what extent are the visuals enough in the coursebook? How is the teaching of the vocabulary and language factors? Are the activities and exercises enough and instructive? Are the organization and sequence of the subject convenient? Are workbooks fulfilling? Gathered answers were analyzed, interpreted, and suggested according to the scientific data.

Coursebook was considered convenient and positive even if not with a high percentage, in case of neutral participants equally distribution, in terms of the language learning syllabus, students' language learning purposes, and methods and techniques which are teachers designated for the students.

When the results of the statistics were investigated, it was revealed that teachers agreed that the coursebook is convenient for the teaching methods which are in the teaching syllabus. Teachers also agreed that the effective approach and teaching methods were used for teaching the Arabic language to elementary and secondary students in the coursebook.

According to the teachers who participated in this study, visuals, page layout, quality of the publishing, font type, letters, and font size are convenient for the levels of the students. Opinions of the clarity of graphics and pictures, and avoiding unnecessary details were statistically considered more positive.

Teachers were not agreed totally on the revision and usage of the coursebook sufficiently, as half of them agreed and the other half disagreed on this issue. Also, teachers thought that the Arabic coursebook is unsuccessful in teaching the Arabic language grammar. However, while the coursebook was considered insufficient in teaching the subjects in different ways such as songs, visuals, and stories to enhance the motivation of the students it was considered successful for the convenience for students' age and levels, teaching vocabulary from easy to difficult, and teaching of the number of the vocabulary which is expected to be taught in a lesson or a week.

Teachers thought that the activities and exercises in the coursebook are relevant to the subject which is taught and they are enough to be practiced by the students sufficiently. Also, according to the teachers, activities, and exercises are interesting enough to catch students' attention. On the other hand, teachers stated positive opinions about activities and exercise developing four skills of language and moving from easy to difficult and they also thought that the coursebook appeals to the multiple intelligences and different learning styles. The handcraft activities in the book develop students' both motor and language skills, and the games are instructive and fun. Exercises in the book do not require a higher level than students' level and warm up the students to the subject by giving examples before the exercises.

According to the results of the study, the organization and sequence of the subjects in the book are comprehensible and easy to follow for both students and teachers. The coursebook provides facilities and gives necessary directions. The language and vocabulary subjects which are aimed to be taught in lessons are convenient for the students' levels and subjects were sequenced according to the logic sequence.

The revision parts of the coursebook were considered convenient to do the revision sufficiently and the workbook exercises were considered sufficient in terms of number and quality. In the workbook, different exercise formats are used and the exercises are relevant to the subject which is studied. However the coursebook does not have enough listening materials such as; cast, and CD to develop listening and pronunciation skills, and also, the coursebook does not have enough visual materials (poster, flashcards, cards, etc.) to make grammar and vocabulary teaching easier.

Giriş

Eğitim, *girdi, süreç, çıktı ve değerlendirme* şeklinde öğeleri olan bir sistemdir. Tüm bu öğeler, öğrenciye isteyerek bir program çerçevesinde davranış kazandırmak içindir ve bu öğelerin herhangi birinde yapılan değişiklik, eksiklik ve yanlışlar işleyişi tümüyle etkiler. Ders kitabı da eğitim sisteminin temel unsurlarından biridir ve eğitim sisteminin nitelikli olması için ders kitabının, dersin kazanımları ve hedeflerinin gerçekleşmesine uygun olması gerekir (Kılıç, 2007: 193).

Eğitim-öğretimin vazgeçilmezlerinden biri olarak kabul edilen ders kitapları en çok kullanılan yazılı materyallerin en önemlilerinden biri olup, hedeflenen kazanımları elde etmelerindeki rolü yadsınamaz (Demirel, 1999:51; Küçükahmet, 2003: 11). Eğitim öğretimdeki güncel gelişmeler ve yeniliklere rağmen yerini daima muhafaza etmiştir (Kelebek, 2018). Her dersin öğretim programında öğrenciye

kazandırılmak istenen davranışlar vardır. Ders kitaplarının verimliliğinin artmasında öğrencinin gelişim basamaklarına ve seviyesine de uygun olması her zaman beklenen bir durumdur.

Ders kitaplarının yazım aşamasında ilgili dersin kazanımları, amaçları ve hedefleri dikkate alınır. Dersin öğretim programında belirlenen hedeflere ulaşmasında, bilgi ve becerileri kazandırmada kitaplar öğrenciye rehberlik edecek nitelikte olmalıdır (Şahin, Turanlı, 2005: 329). Ayrıca ders kitaplarının öğretim programları çerçevesinde belirlenen hedeflere ulaşmada eğitim-öğretimi verimli yapacak şekilde programlanması gerekir (Kanlı, Yağbasan, 2004: 154). Ders kitapları hazırlanırken ilk olarak müfredat programı hazırlanmalı, sonra da bu programa uygun ders kitapları hazırlanmalıdır (Demirel, 2006: 3).

Eğitim-öğretimde istenilen hedefe ulaşabilmek için ders kitaplarının öğretim programlarıyla uyumlu olması gerekir ve sürecin, öğretim programına uygun bir şekilde yürütülmesine katkıda bulunur. Ders kitabı değerlendirmeleri, kitapların daha nitelikli yazılmasına imkân sağlar (Kılıç, 2007:193).

Dolayısıyla ders kitaplarını incelemede içeriğin doğru olarak verilip verilmediğinin tespit edilmesi en önemli konulardan biridir. Çünkü bu kitaplar öğretmenin en büyük yardımcısı olmakla birlikte öğrencinin de okul dışında başvurduğu birinci derece bir kaynaktır (Duman, Çakmak, 2003:20).

Yine aynı şekilde eğitimin psikolojik, toplumsal, kültürel, felsefi, ekonomik, politik gibi farklı boyutları bulunmaktadır. Ders kitaplarının hazırlanmasında bilimsel gelişmeler dikkate alınmalıdır. Kitabın içeriği, dil ve anlatımı, öğretim teknolojileri ve materyal tasarımına uygun olmalıdır. Öğrencilerin öğrendiği bilgiler, ölçme ve değerlendirmede objektif kriterlere sahip olmalıdır. Görsel tasarım ve kitabın içinde kullanılan resim, karikatür ve diğer materyaller öğrenmeye katkı sağlamalıdır. Söz konusu niteliklerin kitapta yer almasında konu alanı uzman, psikolog, dil, ölçme değerlendirme gibi farklı alanlarda uzmanlardan yararlanılmalı, kitaplar bu uzmanların denetiminden geçirilmelidir (Demirel, Özcan, Kıroğlu, 2006:8).

Öğretmen, öğreteceği bilgileri ders kitabı sayesinde öğrenir. Dersin amaçlarını, öğretim stratejilerini ve ödevlerini ders kitabına göre belirler. Diğer taraftan ders kitabı öğretmene dersle ilgili kazanımların elde edilmesi ve hedeflere ulaşılmasında sınıf içi eğitim öğretim faaliyetlerinde ufuk açıcı bir rol üstlenecektir (Taşdemir, 2011: 42).

Öğrenme-öğretme sürecinin en yaygın kullanılan ders aracı olan ders kitapları, her dönemde önemini sürdürmektedir. Bu yönüyle okulların üstlenmiş olduğu toplumsal, sosyal, ekonomik ve bireyi geliştirme işlevlerinin yerine

getirilmesinde ve dersin amacına ulaşmasında büyük rol oynar (Kızılcıoğlu, 2003:19-20).

MEB'in 2597 sayılı Tebliğler Dergisi'nde, Ders Kitapları ve Ders Araçlarının İncelenmesi ve Değerlendirilmesine İlişkin yönergede, ders kitaplarının İçerik, Dil Anlatım ve Üslup, Öğrenme, Öğretme ve Ölçme Değerlendirme, Teknik, Tasarım ve Düzenleme yönlerinden hazırlanması gerektiği belirtilmiştir (MEB, 2007:2597).

Dolayısıyla ders kitaplarının belirtilen esaslara uyması gerekmektedir. Yine aynı şekilde Millî Eğitim Bakanlığı, Ders Kitapları Yönetmeliğinde ders kitabını "Her tür ve derecedeki örgün ve yaygın eğitim kurumlarında kullanılacak olan, konuları öğretim programları doğrultusunda hazırlanmış, öğretim amacı ile kullanılan basılı eser" olarak tanımlar (Demirel, Kıroğlu, 2006: 2).

Ders kitapları, hem öğretmen hem de öğrencinin ortaklaşa kullanabildiği bir kaynaktır ve öğrencinin derse hazırlıklı gelmesine, geniş bilgilere özet halde ulaşabilmesine ve grup olarak çalışabilmesine imkân tanır. Ders kitapları diğer kitaplardan farklı olarak bir bransa yönelik hazırlanır ve bilgileri sistemli bir şekilde sunar (Gökdere, Keleş, 2004: 161).

Ders kitapları, öğretmenin anlattıklarını isteği zaman ve istediği yerde öğrenciye tekrar etme fırsatı tanır ve bu sebeple ders kitaplarının niteliği çok önemlidir. Ders kitapları bilgilerle dolu bir ansiklopedi olmaktan ziyade öğretici bir nitelik taşımalı ve rehberlik edici olmalıdır (Duman, Çakmak, 2003:19).

Ders kitaplarının içeriği, o dersin haftalık okutulma saatleri ile Millî Eğitim Bakanlığı Talim Terbiye Kurulu tarafından sınırlandırılmıştır. Bu nedenle ders kitapları önceden belirlenmiş başlık ve alt başlıklar esas alınarak hazırlanır ve ders konuları dışına çıkmaz. Onun için ders kitaplarında geçen bilgiler doyurucu ve doğru olmalıdır (Doğanay, 2002: 222).

Diğer taraftan her toplumun kendi kültürel ihtiyaçları ve eğitim anlayışları olması sebebiyle ders kitaplarına yönelik dünyada kabul görmüş belirli bir yöntem ya da ölçüt yoktur (Kızılcıoğlu, 2003:22).

Bilginin nesiller boyu aktarımında temel rol oynayan ders kitaplarının uygun nitelikte olması gerekir. Yine aynı şekilde ders kitapları, öğrenciler için düzenlenmiş olmalı, ayrıntılı bilgi vermeli, bilgiler arasındaki bağlantıları açıklamalı ve öğrenciye bildiklerini tekrar ettirme ve pekiştirme gibi üstün özelliklere sahip olmalıdır (Yılmaz, Seçken, Morgil, 1998: 73).

Eğitim programının başarısını etkileyen önemli unsurlardan biri olan ders kitapları, programla öğrenci arasında köprü kuran temel materyallerdendir ve öğrenci bu kitaplar sayesinde öğrenmesi gereken içerik hakkında bilgilenmiş olur ve kitabın içinde yer alan değerlendirme soruları sayesinde öğrendiklerini ölçme fırsatını yakalar (Küçükahmet, 2006:13-14).

Ders kitaplarının incelenmesi ve değerlendirilmesiyle daha kaliteli kitaplara doğru bir yönelim sağlanabilecektir.

Ders kitabının kullanımını gerçekleştirenler öğretmenlerdir ve kitabın müfredata ve Milli Eğitim Bakanlığı Talim Terbiye Kurulu tarafından sınırlandırılan içeriğine uygun olup-olmadığını en iyi tespit edebilecek kişiler de onlardır. Bu nedenle çalışmamızı öğretmenlerin görüşleri doğrultusunda yapmaya çalıştık.

1-ARAŞTIRMANIN AMACI

1.1.Araştırmanın Amacı: Bu araştırmanın amacı İmam-Hatip Ortaokulu 8. sınıf Arapça dersinde okutulan ve Millî Eğitim Bakanlığınca hazırlanmış olan هَيَّا نَتَعَلَّمُ الْعَرَبِيَّةَ isimli ders kitabının, amacı, Arapça dil öğrenim ve öğretimine uygunluğu, kelime ve dil unsurlarının takdimi, kitaptaki etkinlikler ve alıştırmaların destekleyici kaynaklar açısından değerlendirilmesidir.

2.ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

2.1.Araştırmanın Yöntemi: Bu çalışmada nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nicel araştırma yöntemi istatistiksel ve sayısal analizleri kullanarak anket ve testlerle bilgi toplama ve analiz etme yöntemidir (Dörnyei, 2007:95).

Nicel araştırma yönteminde elde edilen bilgiler değerlerle ifade edilerek ölçülebilir (Demirbaş, 2014:14).

Genelde birçok sayısal araştırma tasdikleyici ve eğitici olmaya meyillidir. Ancak birçok keşifsel olarak sınıflandırılacak sayısal araştırmalar mevcuttur (Atieno, 2009: 14).

2.2.Sınırlılıklar: Araştırmanın örneklemini 2017-2018 eğitim-öğretim yılında İmam-Hatip Ortaokullarında 8. Sınıf Arapça derslerine girmekte olan 43 öğretmen oluşturmuştur.

2.3.Veri Toplama Aracı: Araştırmada veri toplama aracı olarak anket kullanılmıştır. Kullanmış olduğumuz bu anket, 2007 yılında Fatma Esra Özdemir tarafından yapılan “Devlet İlköğretim Okullarında Okutulan Time For English 4 Adlı Kitabın Değerlendirilmesi” isimli Yüksek Lisans Tezinden alınmıştır. Ancak ankette “Destekleyici Materyaller” kategorisinde yer alan Öğretmen Kitabının

değerlendirilmesine yönelik sorular, kitaplar henüz bütün öğretmenlere ulaştırılmadığı için değerlendirilememiştir. Ankette öğretmenlere belirlenen 7 kategoride 45 soru yöneltilmiştir. Öğretmenler bu sorulara katılıyorum (1), katılmıyorum (3), kararsızım (2) şeklinde olmak üzere üçlü dereceleme göre cevap vermişlerdir.

2.4.Verilerin Toplanması: Veriler, <https://docs.google.com/forms/d/e1FApQLS> şeklinde oluşturulan link ile internet yoluyla toplanmış ve değerlendirilmiştir.

2.5.Verilerin Analizi: Araştırmaya katılan Öğretmenlerin anket sorularına verdikleri cevaplar SPSS programında değerlendirilmiş ve ortalamalar hesaplanmıştır.

Elde edilen veriler, öğretmenlerin cinsiyet, kıdem ve mezun oldukları fakülte/bölüm değişkenleri açısından incelenmiştir.

3. BULGULAR VE YORUMLAR

Deneklerin Kişisel Bilgileri

Öğretmenlerin Cinsiyet Değişkenliği:

Cinsiyet	Frekans	%
Kadın	24	55,8
Erkek	19	44,2
Toplam	43	100,0

Araştırmamıza 24 bayan, 19 erkek olmak üzere toplam 43 kişi katılmıştır. Bu sayı bayanlarda %55,8, erkeklerde ise %44,2'ye tekabül etmektedir.

Öğretmenlerin Kıdem Değişkenliği:

Mesleki Kıdem	Frekans	%
1-5 yıl	9	20,9
6-10 yıl	7	16,3
11-15 yıl	6	14,0
16-20 yıl	15	34,9
21 ve üzeri	6	14,0
Toplam	43	100,0

Araştırmamıza katılan öğretmenlerden 9'u 1-5, 7'si 6-10, 6'sı 11-15, 15'i 16-20 yıl aralığında, 6'sı ise 20 yıl ve daha üstü yıllarda öğretmenlik deneyimine sahiptirler.

Yani öğretmenlerimizin en fazla deneyimi 16-20 yıl aralığındadır ve bu yıl aralığı öğretmenliğin en verimli dönemleridir diyebiliriz.

Öğretmelerin Mezun Oldukları Fakülte/Bölüm Değişkenliği:

Mezuniyet programı	Frekans	%
Arapça öğretmenliği	9	20,9
Arap Dili ve Edebiyatı	9	20,9
İlahiyat Fakültesi	25	58,1
Toplam	43	100,0

Araştırmaya katılan 25 öğretmenimiz İlahiyat Fakültesi, 9 öğretmenimiz Arap Dili Filolojisi Bölümü, 9 öğretmenimiz de Arapça Öğretmenliği Bölümü mezundur ve dolayısıyla öğretmenlerimizin büyük bir çoğunluğu İlahiyat Fakültesi mezundur.

KİTABIN AMACI

	Katılıyorum		Kararsızım		Katılmıyorum	
	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
Madde 1. Kitabın amacı dil öğrenim müfredatının ve öğrencilerin dil öğrenme amaçlarıyla örtüşmektedir.	20	46,5	8	18,6	15	34,9
Madde 2. Kitabın amacı öğrencilerim için belirlediğim amaçlarla örtüşmektedir.	25	58,1	7	16,3	11	25,6

1.Maddede “Kitabın amacı dil öğrenim müfredatının ve öğrencilerin dil öğrenme amaçlarıyla örtüşmektedir” cümlesine öğretmenlerin %46,5’i katılıyorum, %34,9 katılmıyorum, %18,6’sı kararsızım; **2.Maddede** yer alan “Kitabın amacı öğrencilerim için belirlediğim amaçlarla örtüşmektedir” görüşüne ise %58,1 katılıyorum %25,6 katılmıyorum %16,3 kararsızım şeklinde cevap vermişlerdir.

KİTABIN DİL ÖĞRENİM VE ÖĞRETİMİNE YAKLAŞIMI

	Katılıyorum		Kararsızım		Katılmıyorum	
	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
Madde 3. Kitap müfredatta sözü geçen dil	17	39,5	12	27,9	14	32,6

öğrenim yöntem(ler)iyle uyumludur.						
Madde 4. Kitap, ilköğretim 2. Kademe düzeyindeki öğrencilere Arapça öğretebilmek için etkili bir yaklaşım, yöntem(ler) ve teknik(ler) kullanmaktadır.	20	46,5	8	18,6	15	34,9

3.Maddede “Kitap müfredatta sözü geçen dil öğrenim yöntem(ler)iyle uyumludur” cümlesine öğretmenlerin %39,5 katılıyorum, %32,6 katılmıyorum, %27,9’i ise kararsızım, **4. Maddede** yer alan “Kitap, ilköğretim 2. Kademe düzeyindeki öğrencilere Arapça öğretebilmek için etkili bir yaklaşım, yöntem(ler) ve teknik(ler) kullanmaktadır” fikrine ise %46,5 katılıyorum, %43,9 katılmıyorum, %18,6’sının da kararsızım şeklinde cevap verdikleri görülmektedir.

KİTAPTA Kİ GÖRSEL ÖĞELER

	Katılıyorum		Kararsızım		Katılmıyorum	
	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
Madde 5. Kitabın görsel tasarım ve sayfa düzeni 8. Sınıf öğrencileri için uygun ve çekicidir.	24	55,8	8	18,6	11	25,6
Madde 6. Basım ve yayın kalitesi oldukça iyidir.	27	62,8	6	14,10	10	23,3
Madde 7. Kitapta kullanılan baskı, yazı türü ve harf puntoları yeterince okunaklı ve düzeye uygundur.	33	76,7	5	11,6	5	11,6
Madde 8. Kitapta kullanılan resim ve grafikler düzeye uygun olarak yeterince renkli ve çekicidir.	24	55,8	11	25,6	8	18,6

Madde 9. Grafikler ve resimler ait olduğu konuya da alıştırmayı anlamaya yeterince yardımcıdır.	23	53,5	9	20,9	11	25,6
Madde 10. Grafik ve resimler açık ve nettir; gereksiz detaylar taşımamaktadır.	26	60,5	9	20,9	8	18,6

5. Maddede yer alan “Kitabın görsel tasarım ve sayfa düzeni 8. Sınıf öğrencileri için uygun ve çekicidir” görüşünü öğretmenlerin %55,8 katılıyorum, %25,6 katılmıyorum, %18,6 kararsızım şeklinde cevaplarırken **6. Maddede geçen** “Basım ve yayın kalitesi oldukça iyidir” görüşüne ise %62,8 katılıyorum, %23,3 katılmıyorum, %14,0 kararsızım şeklinde görüş bildirmişlerdir. **7. Maddede** “Kitapta kullanılan baskı, yazı türü ve harf puntoları yeterince okunaklı ve düzeye uygundur” cümlesine öğretmenlerin %76,7 katılıyorum, %11,6 katılmıyorum, %11,6 ise kararsızım şeklinde görüş belirtilmiştir. **8.Maddede** “Kitapta kullanılan resim ve grafikler düzeye uygun olarak yeterince renkli ve çekicidir” görüşüne öğretmenlerin %55,8 katılıyorum, %18,6 katılmıyorum, %25,6 ise kararsızım derken, **9. Madde de** “Grafikler ve resimler ait olduğu konu ya da alıştırmayı anlamaya yeterince yardımcıdır” düşüncesine %53,5 katılıyorum, %25,6 katılmıyorum, %20,9 kararsızım şeklinde, **10. Madde ise** “Grafik ve resimler açık ve nettir; gereksiz detaylar taşımamaktadır” görüşüne de %60,5 katılıyorum, %18,6 katılmıyorum, %20,9 kararsızım şeklinde cevap vermişlerdir.

KELİME VE DİL ÖĞELERİNİN SUNUMU/ANLATIMI

	Katılıyorum		Kararsızım		Katılmıyorum	
	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
Madde 11. Kitap, öğrenci motivasyonunu artırmak için dil öğelerini (konuları) değişik ortamlarda anlatmaktadır. (örn. Şarkılar, resimler,	20	46,5	12	27,9	11	25,6

örnek cümleler, hikâyeler, vs.						
Madde 12. Kitapta öğretilen kelimeler öğrenci düzeyine uygundur.	23	53,5	9	20,9	11	25,6
Madde 13. Kelimeler yaş düzeyine uygun yöntemlerle anlatılmaktadır. (Örn. Resimlerle)	19	44,2	11	25,6	13	30,2
Madde 14. Kelimeler kolaydan zora doğru verilmektedir.	14	32,6	15	34,9	14	32,6
Madde 15. Öğrencilerin bir ders ya da bir haftada öğrenmesi beklenen kelime sayısı düzeye uygundur.	21	48,8	8	18,6	14	32,6
Madde 16. Kelimeler yeterli bir şekilde kullanılmakta (alıştırmalarla) ve tekrar edilmektedir.	19	44,2	13	30,2	11	25,6
Madde 17. Kitap, grameri sezdirme yöntemiyle öğretmektedir. (Kuralı öğrenciye sezdirerek)	17	39,5	12	27,9	14	32,6
Madde 18. Kitap, grameri doğrudan kuralları vererek öğretmektedir	21	48,8	12	27,9	10	23,3

11. Maddede “Kitap, öğrenci motivasyonunu artırmak için dil öğelerini (konuları) değişik ortamlarda anlatmaktadır. (örn. Şarkılar, resimler, örnek cümleler, hikâyeler, vs.” fikrine öğretmenlerin %46,5 katılıyorum, %25,6 katılmıyorum %27,9 kararsızım şeklinde, **12. Maddede** “Kitapta öğretilen kelimeler öğrenci düzeyine uygundur” cümlesini %53,5 katılıyorum, %25,6 katılmıyorum, %20,9i kararsızım

şeklinde, **13. Maddede** geçen “Kelimeler yaş düzeyine uygun yöntemlerle anlatılmaktadır. (Örn. Resimlerle)” cümlesine ise %44,2 katılıyorum, %30,2 katılmıyorum, %25,6 ise kararsızım şeklinde görüş belirtmişlerdir.

14. Maddede yer alan “Kelimeler kolaydan zora doğru verilmektedir” şeklindeki görüşüne katılımcıların %32,6’sının katıldığı, %32,6’sının katılmadığı, %34,9’unun ise kararsız oldukları görülürken; **15. Maddedeki** “Öğrencilerin bir ders ya da bir haftada öğrenmesi beklenen kelime sayısı düzeye uygundur” cümlesine %48,8 oranında katıldıkları, %18,6 oranında katılmadıkları, %32,6 oranında da kararsız olduğu görülmektedir. **16. Madde de** “Kelimeler yeterli bir şekilde kullanılmakta (alıştırmalarla) ve tekrar edilmektedir” cümlesine ise öğretmenlerin %44,2 katılıyorum, %25,6 katılmıyorum, %30,2 kararsızım şeklinde görüş bildirmişlerdir. **17.Maddede geçmekte olan** “Kitap, grameri sezdirme yöntemiyle öğretmektedir. (Kuralı öğrenciye sezdirerek)” düşüncesine öğretmenlerin %39,5 katılıyorum, %32,6 katılmıyorum, %27,9 kararsızım seçeneğini işaretlerken, **18. Maddedeki** “Kitap, grameri doğrudan kuralları vererek öğretmektedir” görüşüne ise %48,8’i katıldığını, %23,3’ü katılmadığını, %27,9’u ise kararsız olduğunu söylemiştir.

ETKİNLİKLER VE ALIŞTIRMALAR

	Katılıyorum		Kararsızım		Katılmıyorum	
	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
Madde 19. Etkinlikler ve alıştırmalar öğretilen konuyla ilişkilidir.	24	55,8	12	27,9	7	16,3
Madde 20. Etkinlikler ve alıştırmaların sayısı öğrencilere yeterince pratik yaptıracak miktardadır.	18	41,9	15	34,9	10	23,3
Madde 21. Etkinlikler ve alıştırmalar, yaş düzeyinin ilgisini çekecek şekilde zevkli ve eğlencelidir.	20	46,5	18	41,9	5	11,6
Madde 22. Etkinlikler ve alıştırmalar, dört dil becerisinin gelişimine yardımcı olmaktadır.	17	39,5	11	25,6	15	34,9

Madde 23. Etkinlikler ve alıştırmalar, farklı öğrenme tarzlarına ve zekâ türlerine hitap etmektedir.	18	41,9	12	27,9	13	30,2
Madde 24. Etkinlikler ve alıştırmalar, kolaydan zora doğru gitmektedir.	20	46,5	10	23,3	13	30,2
Madde 25. El becerisi etkinlikleri, öğrencilerin hem motor becerilerini hem de dil becerilerini geliştirmeye yardımcı olmaktadır.	19	44,2	13	30,2	11	25,6
Madde 26. Oyunlar öğretici ve eğlendiricidir.	18	41,9	12	27,9	13	30,2
Madde 27. Alıştırmalar öğrencilerinin düzeylerinin üstünde bilgi ya da beceri gerektirmemektedir.	21	48,8	9	20,9	13	30,2
Madde 28. Yönergeler yeterince anlaşılır ve takip etmesi kolaydır.	19	44,2	11	25,6	13	30,2
Madde 29. Alıştırmalardan önce örnek alıştırmalar verilmiştir.	27	62,8	6	14,0	10	23,3
Madde 30. Etkinliklerde değişik sınıf içi etkileşim yöntemlerine yer verilmektedir (eşli çalışma, grup çalışması, bireysel çalışma).	20	46,5	10	23,3	13	30,2
Madde 31. Etkinlikler ve alıştırmalar, dilin serbest kullanımı için yeterli fırsat sağlamaktadır.	17	39,5	14	32,6	12	27,9

Madde 32. Öğrencilerin yabancı dilde iletişim becerilerini geliştirmek için iletişimsel etkinliklere yer verilmektedir.	20	46,5	12	27,9	11	25,6
--	----	------	----	------	----	------

Etniklikler ve alıştırmalar başlığı altında yer alan 19. Maddede “Etkinlikler ve alıştırmalar öğretilen konuyla ilişkilidir” cümlesine öğretmenlerin %55,8’i katılıyor, %16,3’ü katılmıyor, %27,9 ise kararsızım derken, **20. Maddede geçen** “Etkinlikler ve alıştırmaların sayısı öğrencilere yeterince pratik yaptıracak miktardadır” görüşüne ise %41,9 katılıyor, %23,3 katılmıyor, %34,9 kararsızım şeklinde cevap vermişlerdir. Yine bu başlık altında geçen ve **21. Maddede yer alan** “Etkinlikler ve alıştırmalar, yaş düzeyinin ilgisini çekecek şekilde zevkli ve eğlencelidir” görüşüne ise öğretmenlerin %46,5 katılırken %11,6 katılmamakta, %41,9’u ise bu konuda kararsız kalmaktadır.

22.Maddede geçen “Etkinlikler ve alıştırmalar, dört dil becerisinin gelişimine yardımcı olmaktadır” düşüncesine öğretmenlerin %39,5’i katılmakta, %34,9 katılmamakta, %25,6’i kararsız kalmakta iken, **23. Maddede geçen** “Etkinlikler ve alıştırmalar, farklı öğrenme tarzlarına ve zekâ türlerine hitap etmektedir” düşüncesine %41,9 katılmakta, %30,2 katılmamakta, %27,9’u da kararsız kalmaktadır. Yine bu başlık altında geçen ve **24. Maddede yer alan** “Etkinlikler ve alıştırmalar, kolaydan zora doğru gitmektedir” fikrine öğretmenlerin %46,5’i katılırken, %30,2’si katılmamakta ve %23,3’ü de kararsız kalmaktadır. **25. Maddede ise** “El becerisi etkinlikleri, öğrencilerin hem motor becerilerini hem de dil becerilerini geliştirmeye yardımcı olmaktadır” görüşü yer almaktadır. Bu görüş hakkında da öğretmenlerin %44,2 katılıyor, %25,6 katılmıyor, %30,2 kararsızım şeklinde fikir belirtirken, **26. Madde de geçen** “Oyunlar öğretici ve eğlendiricidir” düşüncesine %41,9 katılıyor, %30,2 katılmıyor, %27,9 kararsızım şeklinde kanaat bildirmişlerdir. **27. Maddede** “Alıştırmalar öğrencilerinin düzeylerinin üstünde bilgi ya da beceri gerektirmemektedir” görüşüne ise öğretmenlerin %48,8’i katılmakta, %30,2’si katılmamakta, %20,9’u kararsız kalmaktadır. **28. Maddedeki** “Yönergeler yeterince anlaşılır ve takip etmesi kolaydır” cümlesine ise öğretmenlerin %44,2 katılıyor, %30,2 katılmıyor, %25,6 kararsızım şeklinde görüş bildirmişlerdir.

Yine aynı şekilde etkinlikler ve alıştırmalar başlığı altında yer alan ve 29. Maddede geçen “Alıştırmalardan önce örnek alıştırmalar verilmiştir” görüşüne öğretmenlerin %62,8’si katılmakta, %14,0’ı katılmamakta, %23,3’ü kararsızım

kalmakta, **30. Maddedeki** “Etkinliklerde değişik sınıf içi etkileşim yöntemlerine yer verilmektedir (eşli çalışma, grup çalışması, bireysel çalışma)” cümlesine de %46,5’i katılmakta, %30,2’si katılmamakta, %23,3’ü de bu konuda kararsız kalmaktadır. **31. Maddede geçen** “Etkinlikler ve alıştırmalar, dilin serbest kullanımı için yeterli fırsat sağlamaktadır” görüşüne de öğretmenlerin %39,5’i katılmakta, %27,9’u katılmamakta, %32,6’sı ise kararsız kalmaktadır. Bu başlığın son maddesi olan ve **32.Maddede yer alan** “Öğrencilerin yabancı dilde iletişim becerilerini geliştirmek için iletişimsel etkinliklere yer verilmektedir” cümlesine ise öğretmenlerin %46,5’i katılırken, %25,6’sı katılmamakta, %27,9’u ise kararsız oldukları yönünde görüş belirtmektedirler.

ORGANİZASYON VE KONU SIRALAMASI

	Katılıyorum		Kararsızım		Katılmıyorum	
	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
Madde 33. Kitabın organizasyonu öğretmenler için anlaşılır ve takip etmesi kolaydır.	19	44,2	10	23,3	14	32,6
Madde 34. Kitabın organizasyonu öğrenciler için anlaşılır ve takip etmesi kolaydır.	22	51,2	8	18,6	13	30,2
Madde 35. Kitap kullanıcıya kolaylık sağlamakta ve bunun için gerekli yönlendirmeleri yapmaktadır. (Önsöz, içindekiler kısmı, arka kapak bilgisi, alıştırmalar için gerekli boşluklar, vs.)	28	65,1	7	16,3	8	18,6
Madde 36. Ünitelerin kendi içlerindeki organizasyonu anlaşılır ve takip etmesi kolaydır.	31	72,1	7	16,3	5	11,6
Madde 37. Derste öğretilmesi amaçlanan dil ve kelime konuları	24	55,8	7	16,3	12	27,9

öğrenci seviyesine uygundur.						
Madde 38. Konular mantıklı bir sıralamaya uygun çizilmişlerdir. (örn. 10-100 arası sayıların, 1-10 arası sayıların öğretiminden sonra gelmesi gibi)	21	48,8	7	16,3	15	34,9
Madde 39. Kitap değişik durumlara kolayca adapte edilebilir ve esnektir.	17	39,5	13	30,2	13	30,2

Organizasyon ve konu sıralaması başlığı altında ise 7 madde yer almaktadır. Bunlardan ilki olan 33. Maddedeki “Kitabın organizasyonu öğretmenler için anlaşılır ve takip etmesi kolaydır” cümlesine öğretmenlerin %44,2 katılıyorum, %32,6 katılmıyorum, %23,3 kararsızım derken, **34. Maddede geçen** “Kitabın organizasyonu öğrenciler için anlaşılır ve takip etmesi kolaydır” görüşüne ise %51,2’si katılmakta, %30,2’si katılmamakta, %18,6’sı da kararsız kalmaktadır. **35.Maddede ise** “Kitap kullanıcıya kolaylık sağlamakta ve bunun için gerekli yönlendirmeleri yapmaktadır. (Önsöz, içindekiler kısmı, arka kapak bilgisi, alıştırmalar için gerekli boşluklar, vs.” değerlendirmesi geçmektedir. Bu maddeye öğretmenlerin %65,1 katılıyorum, %18,6 katılmıyorum, %16,3 kararsızım şeklinde cevap verirken, **36. Maddedeki** “Ünitelerin kendi içlerindeki organizasyonu anlaşılır ve takip etmesi kolaydır” cümlesine ise %72,1 katılıyorum, %11,6 katılmıyorum, %16,3 kararsızım şeklinde görüş bildirmişlerdir.

Yine organizasyon ve konu sıralaması başlığı altında yer alan ve 37. Maddede geçen “Derste öğretilmesi amaçlanan dil ve kelime konuları öğrenci seviyesine uygundur” ifadesine öğretmenlerin %55,8’i katılıyorum, %27,9’u katılmıyorum, %16,3’ü kararsızım olarak görüş belirtirken, **38. Maddedeki** “Konular mantıklı bir sıralamaya uygun çizilmişlerdir. (örn. 10-100 arası sayıların, 1-10 arası sayıların öğretiminden sonra gelmesi gibi)” fikrine ise %48,8’i katılmakta, %34,9’u katılmamakta, %16,3’ü de bu konuda kararsız kalmaktadır. Bu bölümün son maddesi olan **39. Maddede de** “Kitap değişik durumlara kolayca adapte edilebilir ve esnektir” cümlesi geçmektedir ve bu cümleye %39,5 oranında öğretmen katılırken, %30,2’si katılmamakta ve yine %30,2’si ise kararsız kalmaktadır.

DESTEKLEYİCİ KAYNAKLAR

	Katılıyorum		Kararsızım		Katılmıyorum	
	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
Madde 40. Tekrar kısımları yeterince tekrar yapmaya elverişlidir.	20	46,5	10	23,3	13	30,2
Madde 41. Çalışma kitabı alıştırmaları hem sayı hem nitelik olarak yeterlidir.	23	53,5	13	30,2	7	16,3
Madde 42. Çalışma kitabı alıştırmaları, üzerinde çalışılan konuyla ilişkilidir.	28	65,1	9	20,9	6	14,0
Madde 43. Çalışma kitabında çeşitli araştırma formatları kullanılmıştır.	25	58,1	10	23,3	8	18,6
Madde 44. Kitap, dinleme ve telaffuz becerilerini geliştirmeye yönelik ses materyallerine (kaset, CD gibi) sahiptir.	20	45,5	10	27,7	14	31,8
Madde 45. Kitap, dilbilgisi ve kelime öğretimini kolaylaştırmaya yönelik görsel materyallere (poster, flash cart, chart vs.) sahiptir.	18	40,9	12	27,3	14	31,8

Destekleyici kaynaklar başlığı altında ise 6 madde geçmektedir ve görüşler de şu şekildedir: 40. Maddede yer alan “Tekrar kısımları yeterince tekrar yapmaya elverişlidir” düşüncesine öğretmenlerin %46,5’i katılırken, %30,2’si katılmamakta, %23,3’ü de kararsız kalmakta, 41. Maddedeki “Çalışma kitabı alıştırmaları hem sayı hem nitelik olarak yeterlidir” düşüncesine ise %53,5’i katılırken, %16,3’ü katılmamakta, %30,2 kararsız kalmakta, 42. Maddede geçen “Çalışma kitabı alıştırmaları, üzerinde çalışılan konuyla ilişkilidir” cümlesine de %65,1’i katılmakta, %14,0’u katılmamakta, %20,9’u ise kararsız kalmaktadır. 43.

Maddedeki “Çalışma kitabında çeşitli alıştırma formatları kullanılmıştır” düşüncesi hakkında öğretmenlerin %58,1’i katılıyorum, %18,6’sı katılmıyorum, %23,3’ü de kararsızım şeklinde görüş bildirirken **44. Maddede geçen** “Kitap, dinleme ve telaffuz becerilerini geliştirmeye yönelik ses materyallerine (kaset, CD gibi) sahiptir” cümlesine %45,5 oranıyla katılmakta, %31,8 oranıyla katılmamakta, %27,7 oranında ise kararsız kalmaktadırlar. Bu bölümün son maddesi olan **45. Maddede de** “Kitap, dilbilgisi ve kelime öğretimi kolaylaştırmaya yönelik görsel materyallere (poster, flash cart, chart vs.) sahiptir” cümlesi geçmekte ve bu cümleye öğretmenlerin %40,9’u katılmakta, %27,3’ü katılmamakta, %31,8’ü de kararsız kalmaktadırlar.

YORUMLAR

Kitabın Amacı

Ders kitaplarında öğrenme ve öğretimi etkileyen pek çok etken vardır. Her ders kitabının öğretim hedefleri, öğretim yönetimi, öğrenme ortamları, öğrenci özellikleri, öğretimde kullanılacak araç gereç özellikleri gibi hususlar dikkate alınarak yazılması ve planlanması gerekir. Söz konusu bu hususlar dikkate alınarak yazılacak olan bir kitap, eğitim-öğretimin temel amaçlarından biri olan öğrenme açısından önemli avantajlar sağlayacaktır.

Kitap, dil öğrenim müfredatı, öğrencilerin dil öğrenme amaçları ve öğretmenin öğrenciler için belirlediği yöntem ve teknikler açısından çok yüksek bir oran oluşturmuyorsa da kararsızların eşit dağılımı durumunda kitabın öğretmenlerce uygun ve olumlu bulunduğunu söyleyebiliriz.

Kitabın Dil Öğrenim ve Öğretimine Yaklaşımı

Dil iletişimde en temel ve vazgeçilmez unsurlardan biridir. Dil olmadan insanların sosyalleşmesi, karşılıklı anlaşması ve bir konuyu öğrenmesi mümkün değildir. Kitaplarda kullanılan dilin öğrencinin anlayabileceği seviyede olması gerekir. Böyle olmadığı durumlarda yazılanlar, söylenenler ve konuşulanlar sadece bir ses yığınından başka bir şey ifade etmeyecektir. Dolayısıyla ders kitapları yazılırken kitapta kullanılan dilin öğrenci gelişim ve öğrenme özellikleri de dikkate alınarak ortaya konulması gerekir. Bu durumun 8. Sınıf ders kitapları açısından olumlu bulunduğu görülmektedir.

Araştırmamız neticesinde ortaya çıkan istatistiki oranı incelediğimizde, öğretmenlerin kitabın müfredatta sözü geçen dil öğretim yöntemleriyle uyumlu olduğu görüşünde oldukları görülmektedir. Yine öğretmenlerin kitapta ilköğretim ikinci kademedeki öğrencilere Arapça dil eğitimi verebilmek için etkili bir yaklaşım, metot ve teknikler kullanıldığı kanaatinde oldukları görülmektedir.

Kitaptaki Görsel Öğeler

Öğrenim ve öğretim materyalleri öğrenme-öğretme sürecindeki en etkili araçlardır. Ders kitaplarında kullanılan resim ve görseller kitaba zenginlik katma, öğrenmeyi kolaylaştırma ve ilgi çekici hale getirmede önemli avantajlar oluşturmaktadır. Bir konunun öğrenilirken görsellerle desteklenmesi hem kalıcı olması hem de öğrenilen bilgilerin daha sonra hatırlanmasında kolaylaştırıcı bir rol üstlenebilecektir. Kitaplarda yer alan resim ve görseller seçilirken öğretime katkı verici olanlarının tercih edilmesi bu açıdan önemlidir.

Araştırmamıza katılan öğretmenlere göre kitapta geçen görseller, sayfa düzeni, basım ve yayın kalitesi, yazı türü, harf ve puntolar düzeye uygundur. Kitapta grafik ve resimlerin net olup ve gereksiz detaylardan kaçınıldığı görüşü istatistiki olarak daha olumlu bulunmuştur.

Kelime ve Dil Öğelerinin Sunumu/Anlatımı

Genel olarak eğitim-öğretimde eğlendirerek öğrenme ve öğretim, kullanılan tekniklerden birisidir. Yine resim ve hikâyeler de dil öğretimine renk katan ve öğrenmede kalıcılığı sağlamada önemli fonksiyonları olan öğretim araçlarıdır. Eğitim-öğretimdeki bu etkenlerin 8. Sınıf Arapça ders kitaplarında da kullanılması olumlu bir durum olarak görülmektedir.

Öğretmenler, kitabı, kelimeleri yeterli bir şekilde kullandırma ve tekrar etme, grameri bazen doğrudan kuralları vererek bazen de sezdirme yoluyla öğretme konusunda olumlu bulmuşlardır.

Yine aynı şekilde kitap, öğrenci motivasyonunu artırmak için konuları, şarkı, resim, hikâye gibi değişik ortamlarda anlatma hususunda olumlu bulunurken öğretilen kelimelerin öğrenci yaş ve düzeyine uygunluğu ve belirli bir sürede öğrencilere öğretilmesi gereken kelime sayısı konusunda da başarılı bulunmuştur. Ancak kelimelerin kolaydan zora doğru öğretime katılan ve katılmayan öğretmenlerin oranı eşit sayıdadır. Hatta bu konuda kararsızların oranı daha da fazla çıkmıştır.

Etkinlikler ve Alıştırmalar

Ders kitapları bir konunun öğrenilmesi ve öğretilmesinde hangi bilgilerin öğretilmesinde belirleyici bir niteliğe sahiptir. Bilindiği üzere kitaplarda önce konu ana hatlarıyla anlatılır. Sonra da konuyla ilgili etkinlik örnekleri ve alıştırmalar öğrenilen bilginin kalıcı olmasında belirleyicilik sağlar. Etkinlik ve alıştırmalarla öğrenilen bilgi farklı yönleriyle tekrar hatırlanacak ve kalıcı hale gelmesinde önemli bir rol üstlenecektir. Arapça 8. Sınıf ders kitabı bu açıdan genel olarak olumlu bulunmuştur.

Öğretmenler kitapta yer alan etkinlikler ve alıştırmaları öğretilen konuyla ilişkili bulmakta ve öğrencilere yeteri kadar pratik yaptırarak miktarında olduğunu düşünmektedirler. Yine öğretmenlere göre etkinlik ve alıştırmalar öğrencilerin yaş

düzeyinin ilgisini çekecek seviyededir. Diğer taraftan öğretmenler etkinlik ve alıştırmaların dört dil becerisini geliştirdiği ve kolaydan zora doğru gittiği yönünde olumlu görüş bildirirken farklı öğrenme tarzı ve zekâ türlerine de hitap ettiğini düşünmektedirler. Kitapta geçen etkinlikler öğrencilerin hem psikomotor hem de dil becerilerini geliştirirken oyunlar da öğretici ve eğlendiricidir. Alıştırmalar öğrenci düzeyi üzerinde bilgi ve beceri gerektirmezken alıştırmalardan önce örnek alıştırmaya vererek öğrenciyi konuya ısındırmaktadır.

Etkinliklerde sınıf içi etkileşim yöntemlerine yer verilmesi konusunda da öğretmenler olumlu görüş bildirmişlerdir. Etkinlikler ve alıştırmaların, dilin serbest kullanımı için yeterli fırsatı tanıdığı ve aynı şekilde kitabın hedef dilde iletişim maharetlerini geliştirmek için gerekli etkinliklere de yer verdiği görüşündedirler. Aynı zamanda kitap yönergelerin yeterince anlaşılır ve takibinin kolay olması yönünden olumlu bulunmuştur.

Organizasyon ve Konu Sıralaması

Eğitim öğretimde hangi dersin hangi sınıfta okutulacağı kadar kitapta yer alan konuların sıralaması da son derece önemlidir. Bu sıralama rastgele yapılamaz. Müfredatta, dolayısıyla ders kitaplarında yer alan konular program geliştirme ilkeleri doğrultusunda yapılacak çalışmalar neticesinde ortaya konulmalı ve buna göre belirlenmelidir. Konular kolaydan zora, somuttan soyuta, ana hatlardan ayrıntıya doğru hiyerarşik bir düzende planlanmalıdır. Aksi takdirde öğrenme güçleşecek, bir silsile takip edilmediği için bilgiler yerli yerine oturmaz. 8. Sınıf Arapça ders kitapları bu açıdan öğretmenlerce genel olarak olumlu bulunmuştur.

Araştırmaya katılan öğretmenlerin görüşleri doğrultusunda ortaya çıkan anket sonucuna göre kitabın organizasyon ve konu sıralaması hem öğretmenler hem de öğrenciler için anlaşılır ve takip etmesi kolaydır. Kitap gerekli yönlendirmeleri yaparak bu kolaylığı sağlamaktadır. Öğretilmesi amaçlanan konularda yer alan dil ve kelimeler öğrenci seviyesine uygundur ve bir mantık silsilesine göre sıralanmıştır.

Destekleyici Kaynaklar

Öğrenilen bilgilerin doğru öğrenilmesi, anlaşılması ve kalıcı hale gelmesi eğitimde beklenen bir durumdur. 8. Sınıf Arapça ders kitabının öğrenilen bilgilerin kalıcılığını destekleme açısından genel olarak yeterli bulunduğu görülmektedir.

Kitabın tekrar kısımları yeterince tekrar yapmaya elverişlidir ve çalışma kitabı alıştırmaları sayı ve nitelik olarak yeterli bulunmuştur. Çalışma kitabında çeşitli alıştırmalar kullanılmıştır ve alıştırmalar üzerinde çalışılan konuyla ilişkilidir. Ancak kitap dinleme ve telaffuz becerilerini geliştirmeye yönelik sesli (kaset, CD gibi) ve görsel materyallere (poster, flash card, chart vs.) yeterince sahip değildir.

SONUÇ ve ÖNERİLER

SONUÇ

Anket sorularına verilen cevaplara göre kitap, öğrencilere dil öğretimi için belirlenen amaçlarla uyusmaktadır ve dil öğretimi için farklı metot ve teknikler kullanmaktadır. Görseller konusunda başarılı bulunan kitap, basım kalitesi açısından da beğenilmektedir. Yine aynı şekilde kitap Arapça gramerini öğretme ve kelimelerin tekrarı ve kullanılması konusunda da başarılı görülmemektedir.

Kitapta gramer konularının anlatımında bir sorun olduğu ankete verilen cevaplardan anlaşılmaktadır. Çünkü öğretmenler kitabın grameri hem sezdirme hem de doğrudan kuralları vererek öğretmesi konusunda olumlu görüş bildirmişlerdir. Ancak gramerin doğrudan verilmesi konusu daha baskın çıkmıştır. Sonuç olarak gramer öğretiminde bir açıklık ve netlik yoktur.

Kelimelerin yeteri derecede kullanımı ve tekrarı konusunda da öğretmenlerin büyük bir çoğunluğu olumlu görüş bildirmişlerdir. Bu da yeterli derecede tekrarın yapıldığını göstermektedir. Tekrar, özellikle dil öğretiminde oldukça önemlidir ve tekrarlar sayesinde öğrenilen bilgiler öğrencide daha kalıcı bir duruma gelecektir.

ÖNERİLER

- Kitapta gramer konularına ağırlık verilebilir. Ancak MEB'in yayınlamış olduğu öğretim programında iletişimsel yaklaşım temel alındığından kuralların doğrudan verilmemesinin gerektiği belirtilmiştir. Bu durumda söz konusu öğretim programına göre Arapça öğretmenlerine iletişimsel yaklaşımla dil öğretimine yönelik hizmet içi eğitim verilebilir.
- Kelimelerin öğretiminde kolaydan zora doğru bir metot izlenebilir.
- Dil öğretimiyle ilgili farklı öğrenme yöntemlerini (İşbirlikli öğrenme, okuma çemberi gibi) içeren örneklerle yer verilebilir.
- QR Kodlar kullanılarak örnekler çözülebilir ve özellikle işitme ve görme engelliler için sesli ve işaret dili anlatım linkleri kullanılabilir.
- Sesli ve görsel materyale daha çok yer verilebilir.

Kaynakça

- Atieno, O. P. (2009). An Analysis of the Strengths and Limitation of Quantitative Research Paradigms, *Problems of Education in The 21. Century*, c. 13, 13-18.
- Demirbaş, M. (2014). “Bilimsel Araştırma ve Özellikleri”, *Kuramdan Uygulamaya Eğitimde Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Editör: Mustafa Metin), Ankara, 3-19.
- Demirel, Ö. (1999). Planlamadan Değerlendirmeye: Öğretme Sanatı, Ankara.
- Demirel, Ö., Kıroğlu, K. (2006). Eğitim ve Ders Kitapları, *Konu Alanı Ders Kitabı İncelemesi* (Editörler: Özcan Demirel, Kasım Kıroğlu), 2. Baskı, Ankara, 1-11.
- Doğanay, H. (2002). Coğrafya Öğretim Yöntemleri, 5. Baskı, Erzurum.
- Küçükahmet, L. (2003). Eğitim Programlarında Ders Kitabının Yeri, *Konu Alanı Ders Kitabı İnceleme Kılavuzu* (Editör: Leyla Küçükahmet), Ankara, 11-14.
- Dörnyei, Z. (2007). Research Methods in Applied Linguistics Quantitative, Qualitative, and Mixed Methodologies, Oxford Üniversitesi Yayınları.
- Duman, T., Çakmak, M. (2003). Ders Kitaplarının Nitelikleri, *Konu Alanı Ders Kitabı İnceleme Kılavuzu* (Ed. Leyla Küçükahmet), Ankara.
- Gökdere, M., Keleş, E. (2004). Öğretmen ve Öğrencilerin Fen Bilgisi Ders Kitaplarını Kullanma Düzeyleri Üzerinde Müfredat Değişikliğinin Etkisi, *Millî Eğitim Dergisi*, sayı: 161.
- Kanlı, U., Yağbasan, R. (2004). Proje 2061'in Işığında Fizik Ders Kitaplarının Eğitimsel Tasarımına Eleştirel Bir Bakış, *GÜ, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 24(2), 123-155.
- Kelebek, M. (2018). (2018). *Öğretim Yöntemleri ve Arapça Öğretim Teknikleri Üzerine Prof. Dr. Mahmud Kamil En-NÁKA İle Bir Söyleşi*. eskidergi.cumhuriyet.edu.tr. (20.03.2018)
- Kılıç, A., Seven, S., (2007). Konu Alanı Ders Kitabı İncelemesi, Ankara.
- Kızılcıaoğlu, A. (2003). Orta Öğretim Coğrafya Ders Kitapları Değerlendirme Ölçütleri, *Marmara Coğrafya Dergisi*, sy. 8, İstanbul, 19-33.
- Küçükahmet, L. (2003). Eğitim Programlarında Ders Kitabının Yeri, *Konu Alanı Ders Kitabı İnceleme Kılavuzu* (Editör: Leyla Küçükahmet), Ankara, 2-15.
- MEB, Ders Kitapları İle Eğitim Araçlarının İncelenmesi ve Değerlendirilmesine İlişkin Yönerge, *Tebliğler Dergisi*, Haziran 2007/2597.
- Özdemir, F. E. (2007). Devlet İlköğretim Okullarında Okutulan Time For English 4 Adlı Kitabın Değerlendirilmesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Şahin, S., Turanlı, N. (2005). Liselerde Okutulmakta Olan Lise I. Sınıf Matematik Kitaplarının Değerlendirilmesi, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25(2), 327-341.
- Taşdemir, C. (2011). Ortaöğretim 10. Sınıf Matematik Ders Kitabının Bazı Değişkenler Bakımından İncelenmesi: Bitlis İli Örnekleme, *Karadeniz Fen Bilimleri Dergisi*, 1(4), 41-54.
- Yılmaz, A., Seçken, N., Morgil, İ. (1998). Lise 11. Sınıf Kimya 3 Ders Kitaplarının Kimya Eğitime Uygunluklarının Araştırılması, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 14, 73-83.